

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 1(7), 2019

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 1(7), 2019

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1(7)

Київ 2019

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1(7)

KYIV 2019

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії» входить до переліку фахових видань з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 693 від 10.05.2017 р.)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 2 від 14 березня 2019 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(головний редактор)

Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(заступник головного редактора)

Лакішич Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)

Матіас Вебер, д-р іст. наук, проф. (Федеральний Інститут культури та історії німців Східної Європи,
м. Ольденбург, Німеччина)

Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)

Держалюк М.С., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Ігор Каколевські, д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні,
Німеччина)

Штефан Карнер, д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)

Кірсенко М.В., д-р іст. наук, проф. (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Мироненко П.В., д-р політ. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Патриляк І.К., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Потсхін О.В., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Хижняк І.А., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Віргінія Юреніене, д-р іст. наук, проф. (Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литва)

Рецензенти:

Соляр І.Я., д-р іст. наук, доц. (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Цвєтков О.Г., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01030, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

Scientific Journal “Problems of World History” is included into the List of Professional Editions for
History Branch of Sciences
(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 693 of 10.05.2017)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 2 of March 14, 2019)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A.I., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)

Tkachenko V.M., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)

Lakishyk D.M., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)

Matthias Weber, Doctor of Philosophy, Associate Professor (The Federal Institute for Culture and History of the Germans in Eastern Europe, Oldenburg, Germany)

Vidnyansky S.V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)

Derzhalyk M.S., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Zernetska O.V., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Igor Kąkolewski, Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)

Stefan Karner, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)

Kirsenko M.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (National University of “Kyiv-Mohyla Academy”)

Myronenko P.V., Doctor of Political Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Patrylyak I.K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Potekhin O.V., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Sribnyak I.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)

Khyzhnyak I.A., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Virginija Jureniene, Ph.D. in History, Professor (Vilnius University, Vilnius, Lithuania)

Reviewers:

Soliar I.Y. Doctor of Historical Sciences, Professor, Associate Professor (I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine)

Tsvetkov O.H., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01030, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Льїн В.В.</i> Деконструкція: методологічна рефлексія і спосіб переосмислення соціальної історії та культури	9
--	---

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Павленко В.М.</i> Мюнхенська криза і крах Версальської системи напередодні Другої світової війни	20
<i>Лакішик Д.М., Пугачова-Лакішик Д.В.</i> Зовнішньополітична стратегія США на початковому етапі «холодної війни»	32
<i>Ковальський С.В.</i> Кіпрське питання в політиці адміністрації Джиммі Картера	45
<i>Пророченко Н.О.</i> Еволюція ролі шиїтського духовенства у суспільно-політичному розвитку Ірану	56
<i>Швед В.А.</i> Арабські країни Перської затоки у системі геополітичних змін початку ХХІ ст.	73
<i>Грубінко А.В.</i> Роль Великої Британії у військово-технічному співробітництві держав Європейського Союзу	87
<i>Мартинов А.Ю.</i> Балкани в сучасній європейській системі міжнародних відносин	101
<i>Толстов С.В.</i> Українсько-американські відносини в контексті зовнішньополітичних пріоритетів США	117
<i>Пількевич В.О.</i> Основні напрями діяльності Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)	144
<i>Венгер А.Г.</i> Секція загальної історії Дніпропетровської науково-дослідної кафедри українознавства: організація та діяльність	155

УКРАЇНА У СВІТІ

<i>Дацків І.Б.</i> Роль постаті Василя Панейка в розвитку міжнародних відносин Західноукраїнської народної республіки (1918-1923 рр.)	165
<i>Сухобокова О.О.</i> Громадська та культурна діяльність Никифора Григорієва у США та Канаді	177

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

<i>Горенко О.М.</i> Діалог на зламі історичного часу	192
--	-----

<i>Давлетов О.Р.</i> Пошуки відповіді на питання «Чому я став нацистом?»: маловідомі матеріали соціологічного опитування 1934 р. на теренах Третього рейху	201
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	207
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ	210

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Ilyin V.</i> Deconstruction: Methodological Reflection and a Way of Rethinking Social History and Culture	9
--	---

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Pavlenko V.</i> The Munich Crisis and Collapse of the Versailles System on the Eve of World War II	20
<i>Lakishyk D., Puhachova-Lakishyk D.</i> US Foreign Policy at the Initial Stage of the Cold War	32
<i>Kovalskiy S.</i> The Cyprus Question in the Policy of the Jimmy Carter Administration	45
<i>Prorochenko N.</i> Evolution of Shiite Clergy Role in Socio-political Development of Iran	56
<i>Shved V.</i> Arab States of the Persian Gulf in the System of Geopolitical Changes in the Beginning of the XXI Century	73
<i>Hrubinko A.</i> The Role of Great Britain in the Military-technical Cooperation of the Countries of European Union	87
<i>Martynov A.</i> Balkan in the Current European System of International Relationship	101
<i>Tolstov S.</i> Ukrainian-US Relations in the Context of U.S. Foreign Policy Priorities	117
<i>Pilkevych V.</i> The Main Activities of United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)	144
<i>Venher A.</i> Section of General History of the Dnipropetrovsk Scientific and Research Department of Ukrainian Studies: Organization and Activity	155

UKRAINE IN THE WORLD

<i>Datskiv I.</i> The Role of Vasily Paneiko's Personality in the Development of International Relations of the West Ukrainian People's Republic (1918-1923)	165
<i>Sukhobokova O.</i> Public and Cultural Activity of Nykyfor Hryhoryiv in the USA and Canada	177

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

<i>Horenko O.</i> Dialogue at the Turn of the Historic Time	192
---	-----

Davletov O. Finding Answers to the Question “Why I became Nazi?”:
Little-known Materials of the Poll 1934 on the Territory of the Third Reich201

CONTRIBUTORS207

**REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO
PUBLISH IN THE JOURNAL**210

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930.1+130.2

Ільїн В.В.

ДЕКОНСТРУКЦІЯ: МЕТОДОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ І СПОСІБ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

У статті досліджується концепт деконструкції, один з головних методів філософії постмодернізму. Показані роль і місце деконструкції в аналізі філософії історії і художніх творів. Підкреслюється позитивне значення деконструкції для розвитку методології сучасного соціального пізнання та філософії історії. Вказується, що деконструкція покликана не руйнувати системи аксіом, специфічні для кожного історичного періоду і зафіксовані в текстах конкретної епохи, а насамперед виявити внутрішню суперечливість будь-яких теоретичних систем. Мета деконструкції, вважає автор, полягає в аналізі відносин бінарних позицій, що обумовлює становлення нових смислів в пізнанні історичних, соціальних, культурно-інтелектуальних процесів.

Ключові слова: деконструкція, постмодернізм, філософія, мислення, історія, суспільство, перетворення.

Осмислення феномену глобалізації як визначального фактору становлення нового світу з його просторово-часовими параметрами передбачає аналіз трансформації архітектоніки всіх сфер соціального життя, зокрема в контексті історичного аналізу. В цій ситуації особливого значення набуває загальна методологічна тенденція, яка виявляє тотожність і відмінність світових процесів. Вона обумовлена становленням «планетарного людства» («всепланетного суспільства»), включно з різними комплексами смислів, які не зводяться один до одного. Це і певна стадія цілісності людства, і формоутворення цивілізаційного процесу, і становлення нового типу всеосяжної соціальної системи, і переосмислення подій історії і фактів культури. В цій ситуації актуального значення набуває метод деконструкції, завдяки якому розкривається смисл нового та його відповідність тому, що відбувається в сучасній соціокультурній реальності, філософії, літературі, історії щодо минулих епох.

Метод деконструкції у всій теоретичній повноті, розроблений представниками філософії постмодернізму, знайшов практичне впровадження в працях Ж. Дерріди, Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дельоза, М. Фуко та низки американських вчених. У вітчизняному філософському дискурсі аналіз методу деконструкції здійснювали В. Загороднюк, В. Кремень, С. Корнев, Г. Ковадло, С. Пролєєв, Л. Фішман та ін. В роботах вказаних авторів деконструкція

розглядається в контексті загальної системи філософії постмодернізму, критики нею «класичного раціоналізму», «теоретизму» і «фундаменталізму».

Враховуючи значний внесок у вивчення проблеми деконструкції у взаємодії з іншими принципами і концептами постмодернізму, залишається не до кінця зрозумілим смислове наповнення деконструкції як методу і способу критичної рефлексії в осмисленні соціально-культурного процесу, зокрема історії, яка факти минулого робить потрібними і співмірними для теперішнього.

Мета статті полягає в аналізі та виявленні теоретичного змісту і призначення методу деконструкції в пізнанні соціальних та культурних процесів, явищ і подій у співвідношенні з попередніми соціальними, філософськими і культурними смислами, насамперед в переоцінюванні усталених знань у світовій та вітчизняній історії, яка формує історичну пам'ять.

Модель пізнання реальності, запропонована філософами-постмодерністами – безперервна варіативність мислення. В цій ситуації постає проблема легітимації наукового знання. Легітимація, з погляду Ж.-Ф. Ліутара, є процесом, в результаті якого тому, хто трактує науковий дискурс, дозволено встановлювати певні умови для того, щоб те чи інше висловлювання складало частину цього дискурсу і могло бути прийняте до уваги науковою спільнотою. Проблема легітимації в тому, що наукове знання – це ще «не все знання, воно завжди конкурувало, конфліктувало з іншим видом знання, котре ми будемо називати для простоти наративом». Це не означає, що наратив може отримати «гору» над науковим знанням, але його модель пов'язана з ідеями внутрішньої рівноваги і «товариського відношення» (conviviality), порівняно з яким сучасне наукове знання має «блідий вигляд», особливо, якщо воно повинно підлягати «екстеріоризації» щодо «знаючого» і ще сильнішому, ніж раніше, «відчуженню» від своїх «користувачів» [1, с. 473]. Результатом цього є невпевненість дослідників і викладачів, що ставить питання статусу наукового знання. Мова йде про мету одержаного в результаті пізнання наукового знання в його традиційному розумінні, що полягає у ствердженні істини.

Теоретичний аналіз показує, що міркування постмодерністів характеризують і визначають імпресіонізм, неверифікованість, елімінація (виключення) суб'єктно-об'єктних відносин. Позбавлення онтологічного статусу знання про світ і оточуючу реальність приводить філософів-постмодерністів до втрати довіри до істини, яка постає тепер «реліктовим принципом». У зв'язку з цим немає привілейованих дискурсів, вони завжди «мультикультурні». Це означає, що кожне суспільство, кожна наукова спільнота, кожний вчений відповідно до своєї культури мислення, ціннісної, світоглядної позиції, особистої історії виробляє своє розуміння істини та її критеріїв. Те, що істинне для Заходу, не має істинного значення для Сходу. «Навіть математичні рівняння, – зазначає Ж. Дельоз, – не володіють спокійною впевненістю в собі – санкцією пануючої наукової думки, вони також вилучаються з безодні, так що математик, «вниз головою пірнає у вичислення», наперед передбачаючи, що не зможе здійснити

деякі з них, і досягає істини, лише повсюдно на що-небудь нашттовхуючись». Так само філософія, коли пропонує свою істину в єдності концептів, вона вже постає «прорізана тріщиною», котра повертає до «ненависті» або ж «розсіюється» в існуючому хаосі думок і пропозицій, де знову потрібно «здобувати, шукати, заглиблюватись за пошуком істини» [2, с. 371-372].

Ще більше суперечностей, неприйняття і навіть ненависті може викликати історія, істини якої здебільшого не знаходять всезагального визнання. Що цілком закономірно, оскільки істина, як правило, для кожного своя. На цій підставі в постмодернізмі формується і стверджується необмежений плюралізм, широкий лібералізм у виробництві і виборі дискурсів з установкою на оригінальність, свободу, новизну. Насамперед свободу особистості, засновану на її суб'єктивному волевиявленні. Зокрема в суб'єктивному тлумаченні існуючого знання. Основним засобом реалізації принципів нового мислення в постмодернізмі виступає деконструкція. Один з її авторів – Ж. Дерріда, своїм завданням вбачає ревізію філософського раціоналізму із руйнуванням типології та ієрархії філософських проблем, які узвичаїлись і тим самим стали догмами. Ця ревізія розмиває межі між філософією, наукою, літературою і критикою, урівнює (уподібнює) філософію і художньо-мистецьку рефлексію. Постмодерністи вважають, що письменники, фізики, логіки, історики, моралісти займаються одним і тим же – «створюють» і «перетворюють» «системи опису» об'єктів. Результатом цієї діяльності є нескінченні, безмістовні розмови в середині «локальної» (наукової, філософської, художньої) спільноти «відповідно до її традицій» [3, с. 305].

Смисл деконструкції як особливого способу мисленнєвої діяльності і специфічної методології полягає у виявленні внутрішньої суперечності філософського, культурного, гуманітарного тексту, віднайдення в ньому прихованих і непомітних для самого автора «залишкових смислів», як спадку від теоретичних дискурсів, художніх та інтелектуальних практик минулого. Вони «закріплені» в мові у формі неусвідомлених «мисленнєвих стереотипів», які так само несвідомо і незалежно від автора тексту трансформуються під впливом «мовних кліше його епохи» [3, с. 305-306]. В історичному пізнанні деконструкція дозволяє перетворювати сукупність повідомлень, фактів, подій в систему знань, відповідних запитам сьогодення. Тим самим впорядковується і пояснюється соціальна, культурна і політична ситуація, в якій опинилася країна, суспільство, людина в певну історичну епоху.

Метод «деконструкції» сформувався в контексті постмодернізму через те, що саме він заявляє про розрив з традиціями європейської культури, філософії, утвореної ними моделі світу. До цього була історія предметного (об'єктивного) світу, а завдяки інформаційній революції починається історія нової віртуальної, штучно створеної реальності. Але постмодернізм не хоче бути лише відображенням нового, сконструйованого (штучного) світу, а прагне стати парадигмою, епістемою і єдиним світоглядом сучасності. Подібне

«захоплення», «завоювання» «символічного універсуму», перебудова і зміна його змісту можливі, якщо для цього буде «звільнене» відповідне місце. Але місце зайняте колосальними, сформованими впродовж тисячоліть духовними конструкціями – мистецтвом, історією, релігією, наукою, етикою, філософією. Нині вони, хоча і по-різному, але втрачають свій статус. Замість літератури – «філософія сучасної людини», замість історії – теорія «кінця історії»; відношення до моральних принципів життя – як до «гри» і «тексту», а до тексту – як можливості «показати» життя через змішування теоретичних, моральних і художніх «штампів». Замість культури – «масова культура». Відбувається «гра» зі «штампами» масової культури, які є пародіями на власне культуру. Масова свідомість – це коли цінності культури, мільйони книг та імен забуваються, стають «інформацією», просто «знаками», з якими дійсно можна робити що завгодно. Якщо дотепер існує велике реалістичне мистецтво оголошується «традицією», «відсувається» в минуле, однак зберігає право на існування (принаймні як матеріал для цитат), якщо релігія відкидається, ігнорується, але їй виділяється анклав, резервація, необхідні для «користування частиною суспільства», то історія як «вчення про факти» підлягає повному «структурному демонтажу», а іноді і детальному «зачищенню», деконструкції до блоків (розділів), а іноді «деконструкції (руйнування) матеріалу» [3, с. 313-314].

Прикладом постмодерністської деконструкції є позиція американської дослідниці Д. Макклоскі, яка оголосила економічну науку риторикою, тобто «мистецтвом переконувати» [4]. В цьому контексті постає питання: історія як наука, котра, в залежності від соціально-політичної ситуації, змінює акценти, чи не постає такою ж риторикою? Наприклад, в період перебування України в парадигмі російської історії та її оцінок гетьман І. Мазепа є зрадником. Згідно її версії, отримавши владу, нагороди, маєтки і все інше від російського царя, гетьман в критичний період перейшов на бік ворога – шведського короля Карла XII. Але перестала існувати Російська імперія, а потім її правонаступником став СРСР, і ствердилася незалежна держава Україна. А для неї потрібні власні герої та історія. В результаті минулі оцінки історичної ролі І. Мазепа виявилися пустою риторикою, а його статус як борця за незалежність України – науково обґрунтованою істиною, яка не підлягає сумніву. Але в цьому випадку чи буде справедливою теза, що історію не можна створювати заново, оскільки «все новостворене, на жаль, вже не історія?» (С. Аверінцев).

Англійський історик Н. Фергюсон в своїй праці «Цивілізація: чим Захід відрізняється від іншого світу» зазначає: «Існують різні інтерпретації історії, і жодна з них не постає єдиною правильною... Справа в тому, що історики – не вчені. Вони не можуть (і не повинні навіть намагатися) виводити універсальні закони соціальної або політичної «фізики», які володіють надійною силою передбачення». Поставивши питання: чому так відбувається, Н. Фергюсон відповідає: «Тому, що немає можливості повторити багатотисячолітній

«експеримент» людства. «Частинки» в цьому колосальному експерименті володіють свідомістю, водночас перебуваючи під тиском когнітивних спотворень. Тобто їх поведінку передбачити важче, ніж поведінку рухомих частинок без душі» [5, с. 14].

В такому контексті цілком закономірно можна назвати історію «риторикою», оскільки індивіди навчилися враховувати свій і соціальний досвід, виробивши тактику і вміння адаптації до вимог сьогодення. У зв'язку з цим зазначимо, що в постмодерністському мисленні, враховуючи його трансформації, переростання у «позитивну» стадію розвитку, деконструкція і надалі залишається вихідною, базовою категорією. Деконструкцію не потрібно розуміти як просту «деструкцію», як чисто негативний акт теоретичної «руйнації» тексту, який аналізується. «Деконструкція, – підкреслює Дж.Х. Міллер, – це не демонтаж структури тексту, а демонстрація того, що вже демонтовано» [6, р. 341]. Цю ж тезу підтримує американський філософ Р. Сальдівар, для якого «деконструкція не означає деструкції структури твору, не передбачає вона також і відмову від наявних в ньому структур (в даному випадку структур особистості і причинності), котрі вона диференціює. Замість цього деконструкція є демонтажем старої структури, здійсненим з метою показати, що її претензії на безумовний пріоритет є лише результатом людських зусиль і, таким чином, можуть бути переглянуті... З цієї причини процес деконструкції – всього лише попередній і стратегічно привілейований момент аналізу. Вона ніяким чином не передбачає своєї закінченості і є попередньою в тій мірі, в якій завжди повинна бути жертвою своєї власної дії» [7, р. 140].

З позиції такого розуміння деконструкції пояснюється специфічна роль мислителя-деконструктивіста, котра полягає в уникненні прагнення нав'язати тексту свої власні смислові схеми, дати йому «остаточну інтерпретацію», відшукати той «момент» в тексті, де прослідковується його (тексту), смислова двозначність, внутрішня суперечливість «текстуальної аргументації» [8, с. 61]. Безумовно, це стосується й історичного тексту і знання. Як зазначав оксфордський історик і філософ Р.Дж. Коллінгвуд, «історичне знання – відтворення в розумі історика думки, історію якої він вивчає... Істинна функція історичного «внутрішнього» проникнення в явище полягає в тому, щоб говорити людям про теперішнє, оскільки минуле, очевидний предмет історії, приховане в теперішньому і є його частиною, не відразу помітною для нетренованого ока» [5, с. 15-16]. Це засвідчує реальну можливість суб'єктивних висновків, які виводить зі свого аналізу деконструктивіст.

Викликає інтерес трансформація деконструкції в американській філософії. Дослідники пов'язують це з ліберальною традицією США, яка сформувалася в умовах відсутності боротьби між феодализмом і капіталізмом, що проходила в інших формах. В результаті вказана традиція зовсім не так, як в Європі, ставиться до конфлікту: «вона делегітимізує конфлікт в ім'я плюралізму... Плюралізм допускає наявність співіснуючих, навіть конкуруючих

інтерпретацій, думок або підходів; він, однак, не враховує те, що простір, в якому існують дані інтерпретації, може вважатися конфліктним» [9, р. 249]. Тут поняття «простір» означає не стільки соціальні інститути, скільки породжувані ними дискурсивні практики. Тим самим американська національна культура функціонує як «трансформація дискурсивного конфлікту», подаючи його як спосіб суто «особистісної інтерпретації», скоріше ще одного «конкуруючого виразу автономної суб'єктивності», чим соціальної суперечності. Іншими словами, «соціальне буття редукується до форми суспільної свідомості», – вважає С. Вебер [9, р. 249]. Про це свідчить, зокрема, деконструкція американської історії в контексті переосмислення ролі африканського (чорношкірого) населення США. В останні півстоліття, враховуючи зміну світоглядних імперативів в суспільній свідомості, чорношкірі американці стали «афроамериканцями», повноправними учасниками творення історії США.

Основна відмінність між французьким варіантом «практичної деконструкції» і американською «деконструкцією» полягає в акцентуванні нігілістичного відношення першого до тексту, в його прагненні насамперед зруйнувати ілюзорну цілісність тексту, у виключній увазі до «роботи означуючих» і повному ігноруванні до «означуваних». Для американських деконструктивістів такий тип аналізу фактично був лише першим етапом роботи з текстом. Головним постає не стільки «розуміння» прочитуваних текстів, скільки людське «нерозуміння», зафіксоване в науковому або художньому творі. Зокрема, це стосується, наприклад, творів М. Твена, в яких автор, описуючи той період американської історії, «помилково» називав «афроамериканців» «неграми». Надзавдання деконструктивістського аналізу полягає в демонстрації неминучості «помилки» будь-якого розуміння, зокрема того, яке «пропонує сам критик-деконструктивіст» [8, с. 63].

На противагу цій практиці Ж. Дерріда пропонує критику-деконструктивісту обрати шлях «вільної гри активної інтерпретації», обмеженої лише межами конвенції «загальної текстуальності». Подібний підхід втраченої впевненості в смисловій визначеності аналізованого тексту відкриває перед критиком безліч можливостей смислових значень. Зокрема, це ствердження вільної «гри світу без істини і начала» [5, с. 264]. В цьому контексті дотичною є думка Р.Дж. Коллінгвуда: «Вся історія є історією думки в тому сенсі, що коли об'єктам не може бути встановлене їх призначення, вони не можуть слугувати історичними свідченнями» [5, с. 15]. Призначення в результаті власних інтерпретацій здійснює історик, котрий переосмислює їх як деконструктивіст.

На думку Дж. Еткінса, роль вченого – критика-деконструктивіста – повинна полягати в уникненні властивого йому, як і кожному читачу, прагнення нав'язати тексту свої смислові схеми, свою «кінцеву інтерпретацію», єдино правильну і непогрішну. Він повинен деконструювати це «бажання влади», яке проявляється як в ньому самому, так і в автора тексту, і відшукати той «момент» в тексті, де прослідковується його смислова двозначність, діалогічна

природа, внутрішня суперечливість. «Деконструктивістський критик, таким чином, шукає момент, коли будь-який текст почне відрізнятися від самого себе, виходячи за межі власної системи цінностей, стаючи нейтральним з погляду своєї явної системи смислу» [8, с. 64]. Стосовно історії, то в ній це не просто текст, а подія, яка відбулася і вплинула на перебіг соціального розвитку, або навіть змінила його.

Оскільки риторична природа «мовного мислення», – зазначає Р. Сальдівар, – знаходить вираз у всіх документах і текстах, то кожний художній, філософський, історичний, науковий твір розглядається як поле зіткнення трьох суперечливих сил: авторського наміру, читацького розуміння і семантичних структур тексту. Водночас кожна з цих сил прагне нав'язати іншим власний «модус означення», тобто свій смисл явищам, які описуються і уявляються. Автор як людина, котра живе в конкретну історичну епоху, з позицій свого часу намагається переосмислити уявлення і поняття, зафіксовані в мові. Тобто «деконструювати» традиційну «риторичну» систему.

Прикладом може бути есей Є. Сверстюка «Собор у риштуванні», присвячений опублікованому у радянську епоху роману О. Гончара «Собор». За оцінкою С. Грабовського, його «у художньому плані з позицій сьогодення можна оцінити як вельми нерівний, де вміло виписані епізоди та вчинки персонажів сусідять із надмірною патетикою та публіцистичністю», однак потрібно зважати, що «будь-який мистецький твір – це не лише текст, а й контекст його появи та соціокультурного життя» [10, с. 109]. Роман «Собор» О. Гончар, враховуючи особливості соціокультурних та політико-ідеологічних особливостей часу, «не писав з релігійних позицій; але «Собор» пронизаний «потоканами» української християнської культури. Тобто автор не володів іншими засобами висловлювання, крім наявних в його розпорядженні вже готових форм виразу. У зв'язку з цим риторично-семантичні структури мови можуть бути використані з позицій деконструкції в якості інерційної сили, яка здійснює вирішальний вплив на першонаціальні інтенції автора. Деконструкція може не тільки їх істотно перетворити, але іноді повністю нав'язати їм свій смисл, а отже, «деконструювати» систему його риторичних доказів. В цьому плані «есей Є. Сверстюка не стільки суто літературознавча, скільки філософсько-антропологічна розвідка, певною мірою близька до неомарксистської та постмарксистської гуманістики, але на християнсько-євангельському підґрунті» [10, с. 110]. Це ті смисли, про які О. Гончар, найімовірніше, не знав і навіть не думав про них.

Характеризуючи духовність людини, яка «відпочатково», за «своїм еством», несе в собі енергію добра і творення кращого світу, Є. Сверстюк переходить до української проблематики, яка тим чи іншим чином порушується в «Соборі» О. Гончара, зокрема, мовить про специфіку «козацького християнства». Козаки сповідували «релігію Вільних людей», «Бог їхній був Богом Волі, Правди і Любові». Козацтво вибудувало свій Собор як «естафету духу», як «вежу», що

має оберігати «неперервність духа» – «голос предків і заповіт нащадкам, які не мають права зректися і запродатися чужим богам, не сміють опуститися нижче вираженого в Соборі ідеалу Людини» [10, с. 111]. Фактично Є. Сверстюк деконструє «Собор» О. Гончара відповідно до свого бачення образу української людини, вписуючи її історичний контекст козацтва.

«Наївний читач» (той, хто не критично сприймає текст) або повністю підпадає під вплив домінуючого в даному тексті способу виразу, буквально розуміючи метафорично, образно виражений смисл, або, найчастіше, демонструє свою історичну обмеженість. З погляду наявних в його час уявлень агресивно нав'язує тексту власне розуміння смислу. В тому або іншому випадку «наївний читач» прагне до однозначної інтерпретації тексту, до виявлення в ньому єдиного, конкретно визначеного смислу. Лише «свідомий читач» – деконструктивіст – здатний дати новий зразок, тобто «дійсну деконструкцію тексту» [11, р. 23]. Однак, це не означає досягнення істини або вирішення існуючих суперечностей. Насамперед тому, що «історичне знання – це відтворення минулої думки, оточеної оболонкою і даної в контексті думок теперішнього. Вони, виступаючи в суперечності до неї, утримують її в площині, відмінної від їх власної» [5, с. 16]. По-друге, «вузлові категорії світогляду», з самого початку є категоріями не філософії, а культури... За умов цивілізації ...філософія осмислює наявні в даній культурі світоглядні категорії відповідно до особливостей цієї культури» [12, с. 246]. І, безумовно, соціально-політичної реальності.

Але для цього він (деконструктивіст) повинен усвідомити власну історичну обмеженість і те, що кожна інтерпретація є творчим актом – зв'язку з метафоричною природою мови і подачі в її контексті смислу матеріалу, що неминуче передбачає «необхідність помилки». «Свідомий читач» заперечує «застаріле уявлення» про можливість однозначно прочитати будь-який текст або охарактеризувати той чи інший науковий або історичний факт. Запропоноване ним прочитання є «бесідою» автора, читача і тексту, фактом, повідомленням, що виявляє складну взаємодію «авторських намірів», «програмуючої риторичної структури тексту чи події» і «не менш складного» комплексу «можливих реакцій читача». На практиці це означає «постмодерністське прочитання» і переосмислення всіх аналізованих творів або подій. Суть аналізу зводиться до виявлення єдиного факту: «наскільки автор «володів» чи «не володів» мовою» [11, р. 68]. Але «володіння» і «неволодіння» мовою, подією, фактом, матеріалом в якості позитивної чи негативної їх характеристики, знову ж таки, має (носить) суб'єктивний характер. В такому випадку проблема «об'єктивної істини» залишається «відкритою», що обумовлює необхідність подальшого переосмислення, критики і деконструкції відповідного матеріалу, тексту, теорії, факту.

Зазначимо, що у цьому випадку логіка розуму, причинно-наслідкових зв'язків замінюється «фігуральною», «метафоричною» логікою, яка приводить

до алегоричного вирішення конфлікту і до багатозначного, позбавленого визначеності тлумачення смислу твору або історичного факту. В романах Д. Джайса «хронологічні процеси, властиві риторичній формі роману, автор повністю «замикає» світ твору в самому собі, практично позбавляючи його будь-якого співвіднесення із зовнішньою реальністю». Це, на думку критика, «остаточно знищує останні сліди віри в референціальність як шлях до істини» [11, р. 252]. В даному контексті інтерес викликає думка ізраїльського історика Ю.Н. Харарі, згідно якої «людство мислить наративами, а не фактами, числами чи рівняннями, і що простіша оповідь, то ліпше. Кожна людина, група і нація має власні казки й історії» [13, с. 19]. Але оскільки людські емоції перемагають філософські, наукові, культурні теорії в «незліченній кількості ситуацій», то це робить «моральну й філософську історію світу досить гнітючою казкою про чудові ідеї, а не про ідеальну поведінку» [13, с. 87].

З погляду англійського вченого і філософа Е. Істхоупа, завдання мислителя-деконструктивіста полягає у виявленні «логічних глухих кутів», немовби первісно властивих природі мовного тексту, коли його автор думає, що відстоює одне, а на практиці виходить щось зовсім інше. Ці «логічні глухі кути» потрібно зробити предметом ретельного аналізу. Враховуючи дане завдання, Е. Істхоуп виділяє п'ять типів деконструкції: 1) критика, яка має за мету кинути виклик «реалістичному модусу», в якому текст прагне «натуралізуватися»; 2) деконструкція як процедура для виявлення інтердискурсивних обумовленостей дискурсу, оскільки кожна сфера знання (філософія, економіка, релігія тощо) виробляє свою дискурсивну практику, «одноосібно» претендуючу на володіння «істиною», але насправді запозичує свою аргументацію від дискурсивних практик інших сфер знання; 3) деконструкція «лівого деконструктивізму» як проект знищення категорії «література» (тексту) через виявлення дискурсивних та інституціональних практик, котрі її підтримують; 4) американська деконструкція як набір «аналітичних прийомів» і «критичних практик», які показують, що текст завжди відрізняється від самого себе в процесі його критичного прочитання; 5) деконструкція французького мислителя Ж. Дерріди, котра є критичним аналізом традиційних «бінарних позицій», в яких один термін претендує на привілейоване положення, заперечуючи право на нього з боку другого терміну, від якого він залежить. Мета аналізу полягає в тому, щоб «порушити або знищити протистояння бінарних позицій, релятивізувати їх відношення» [8, с. 57].

В процесі історичного аналізу той або інший автор, характеризуючи конкретні події або факти, які відбулися, якщо не прямо, то опосередковано, використовує вказані прийоми. Історик в такому підході може принести велику користь «неісторик», вважає Р.Дж. Коллінгвуд, як «професійний лісник» «необачному мандрівнику». «Тут нічого немає, крім дерев і трави», – думає мандрівник, і продовжує йти. «Поглянь, – говорить лісник, – там в хащах

тигр» [5, с. 16]. Іншими словами, якщо історик пропонує щось зовсім відмінне від існуючого знання, то деконструкція сприяє не лише проникненню в явище, але й його справжньому розумінню «тут» і «тепер».

Власне деконструкція як інструмент мислення ніколи не виступає в якості «суто» технічного способу аналізу, а завжди постає як своєрідний пізнавальний імператив нової сучасної реальності. Відповідно до принципів своєї логіки деконструкція критикує «не тільки внутрішню будову теоретичних філософем, одночасно семантичну і формальну, але і те, що їм помилково приписується в якості їх зовнішнього існування, зовнішніх умов реалізації: історичні форми філософії, педагогіки, економічні або політичні структури суспільства тощо. Саме тому, що вона зачіпає основоположні структури, «матеріальні» інститути, а не тільки дискурси або означуючі репрезентації (різні види епістем, філософем, соціологем тощо, котрі складаються в різних суспільно-гуманітарних і природничих науках поточного моменту), деконструкція і відрізняється завжди від простого аналізу або критики» [14, р. 23-24].

Метод деконструкції – результат інтелектуальних дискурсів філософів-постмодерністів, і водночас є закономірним етапом розвитку пізнавальних практик гуманітарної науки. З позицій деконструкції можна довести, що кожна система мислення, заснована на певних світоглядних передумовах (на метафізиці), є виключно ідеологічною стратегією, риторикою переконання, спрямованою на читача. Крім того, така риторика претендує на те, щоб бути заснованою на цілісній системі самоочевидних істин-аксіом. А це – завжди пошук, дискусія, критика, що є творчим процесом.

Для розуміння сучасної теорії і практики пізнання соціальної, культурної, історичної реальності важливим є те, що деконструкція покликана не руйнувати системи аксіом, специфічні для кожного історичного періоду і зафіксовані в кожному тексті даної епохи, а виявити внутрішню суперечливість будь-яких теоретичних систем, яка розуміється в мовному плані як зіткнення різних «модусів означення». Означуване, тобто «позамовна реальність» за своєю природою позбавлена стабільності і предметності. Означування – це вкладання нового, часто протилежного змісту в текст, подію чи вчинок «Іншого». Деконструкція, таким чином, постає важливим методологічним принципом не лише постмодерністської теорії загалом, але відіграє визначальну роль в становленні постнекласичної науки, культури, освіти, історії, в розкритті їх глибинного змісту.

Список використаних джерел та літератури

1. Лиотар Ж.-Ф. Состояние Постмодерна // Всемирная философия. XX век. – Мн.: Харвест, 2004. – С. 466-475.
2. Делез Ж. Что такое философия? // Всемирная энциклопедия. Философия XX век. – Мн.: Харвест, 2002. – С. 367-380.
3. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: Логос, Софія, Розум. – К.: Книга, 2006. – 432 с.
4. Макклоски Д. Риторика экономической науки. – М.; СПб.: Изд-во института Гайдара, 2015. – 328 с.

5. Фергюсон Н. Цивилизация: Чем Запад отличается от остального мира. – М.: АСТ: CORPUS, 2014. – 544 с.
6. Miller J. Steven's rock and criticisms am cure // The Georgia Review. – 1976. – № 2. – Vol. 30. – P. 330-348.
7. Saldivar R. Figural Language in the Novel: The flowers of speech from Cervantes to Joyce. – Princeton Legacy Library, 1984. – 284 p.
8. Ильин И.П. Постмодернизм: словарь терминов. – М.: ИНИОН РАН. – INTRADA, 2001. – 384 с.
9. Weber S. Capitalising history: Notes on "The political unconscious" // The politics of theory: proceedings of the Essex Conference on the Sociology of Literature, July 1982 / Ed. by Barker F. et al. – Colchester: University of Essex, 1983. – P. 248-264.
10. Грабовський С. Людина і світ людини: версія Євгена Сверстюка («Собор у риштуванні») // Філософська думка. – 2015. – № 3. – С. 105-114.
11. Saldivar R. Figural Language in the Novel: The flowers of speech from Cervantes to Joyce. – Princeton Legacy Library, 1984. – 284 p.
12. Шинкарук В.І. Поняття культури. Філософські аспекти // Вибрані твори: У 3-х т. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – Ч. 2. – С. 209-268.
13. Харарі Ю.Н. 21 урок для 21 століття. – К.: Форс Україна, 2018. – 418 с.
14. Derrida J. Structure, sign, and play in the discourse of the human sciences // The structuralist controversy: The languages of criticism and the science of man. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1972. – P. 247-272.

Ильин В.В. Деконструкция: методологическая рефлексия и способ переосмысления социальной истории и культуры.

В статье исследуется концепт деконструкции, один из главных методов философии постмодернизма. Показаны роль и место деконструкции в анализе философии истории и художественных произведений. Подчеркивается положительное значение деконструкции для развития методологии современного социального познания и философии истории. Подчеркивается, что деконструкция призвана не разрушать системы аксиом, специфические для каждого исторического периода и зафиксированные в текстах конкретной эпохи, а прежде всего выявить внутреннюю противоречивость любых теоретических систем. Цель деконструкции, считает автор, заключается в анализе отношений бинарных позиций, что обуславливает становление новых смыслов в познании исторических, социальных, культурно-интеллектуальных процессов.

Ключевые слова: деконструкция, постмодернизм, философия, мышление, история, общество, преобразование.

Ilyin V. Deconstruction: Methodological Reflection and a Way of Rethinking Social History and Culture.

The article studies deconstruction, one of the main methods of the philosophy of postmodernism. The role and place of deconstruction in the analysis of the philosophy of history and artistic works is shown. It emphasizes the positive significance of deconstruction for the development of the methodology of modern social cognition and history. It is emphasized that deconstruction is not intended to destroy axiom systems, specific for each historical period and fixed in the texts of a particular epoch, but primarily to reveal the internal contradictions of any theoretical systems. The purpose of deconstruction, according to the author, is to analyze the relations of binary positions, which causes the formation of new meanings in the knowledge of historical, social, cultural and intellectual processes.

Keywords: deconstruction, postmodernism, philosophy, thinking, history, society, transformation.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(100):341.24:327.5"1938/1939"

Павленко В.М.

МЮНХЕНСЬКА КРИЗА І КРАХ ВЕРСАЛЬСЬКОЇ СИСТЕМИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджується процес розвитку кризових явищ Версальської системи напередодні Другої світової війни. Особлива увага надається тому, як і за яких обставин йшла підготовка та підписання Мюнхенської угоди. Зазначається, що поява на авансцені європейської політики нацистської Німеччини, без сумніву, стимулювало весь комплекс міждержавних протиріч. Це призвело до зниження стабільності Версальської системи. Аналізуються прояви реакції великих держав на агресивну політику Берліна та наголошується на тому, що політика умиротворення була хибною і призвела до поглиблення кризи Версальської системи в кінці 30-х рр. ХХ ст.

В даному дослідженні робиться наголос на тому, що в результаті політики умиротворення кардинально змінюється баланс сил на континенті, а підписання Мюнхенської угоди у вересні 1938 р. стало вирішальним у розвитку кризи Версальської системи і поклало початок розпаду даної моделі міжнародних відносин.

Констатовано, що західні демократії так і не зрозуміли суті диктаторських режимів, а таке нерозуміння призвело не тільки до руйнації міжнародної системи, але й до початку Другої світової війни.

Ключові слова: *Версальська система, міжнародні відносини, Мюнхенська угода, політика умиротворення, безпека, кризові явища, диктаторський режим, західні демократії.*

У світову історію 30-ті рр. ХХ ст. увійшли як період навколо якого в останній час відбуваються яскраві та бурхливі дискусії, як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії. З'являються нові підходи, різні погляди на події, що відбувалися у вказаний період, а творча атмосфера, що склалася останнім часом у наукових пошуках дозволяє, на наш погляд, максимально об'єктивно поглянути на різні аспекти міжнародного життя 30-х рр. минулого століття. На основі вивчення раніше невідомих і часто недоступних документів, з'являються нові оцінки та висновки, які дозволяють якомога реальніше відновити картину того, що відбувалося. Все це сприяє дослідженню проблем історії напередодні Другої світової війни. Водночас, варто наголосити, що для повного висвітлення історії нині все ще існує проблема необхідності вільного доступу дослідників до документів, можливість роботи з якими, безумовно, допомогла б всебічно і об'єктивно вивчити історію взаємовідносин між країнами у період між Першою та Другою світовими війнами.

Однією з проблем міжвоєнної історії, яка нині, в умовах агресивної політики Росії, стала вельми актуальною, була ситуація з Чехословаччиною. Варто звернути увагу на те, що з виникненням «вісі Берлін-Рим» криза Версальської моделі міжнародних відносин ще більш загострюється. Німеччина та Італія,

об'єднавшись, намагаються зруйнувати європейський порядок, який на той час і так вже був досить крихким. Знявши взаємні претензії ці дві агресивні держави вирішують досягати своєї цілі силовим шляхом. Це призвело до того, що на середину 1938 р. конфліктний потенціал Версальської системи стрімко зріс. Ті держави, які намагалися зберегти статут-кво на континенті вже не могли або не хотіли активно протидіяти політиці агресивних країн. Зрозумівши це, «вісь Берлін-Рим» починає діяти для того, щоб якомога швидше ліквідувати Версальську систему і вирішити, в який спосіб, свої зовнішньополітичні завдання.

Необхідно зазначити, що питання історії міжнародних відносин напередодні Другої світової війни, як і питання Мюнхенської угоди, зокрема, знайшли своє відображення у працях зарубіжних та вітчизняних дослідників [1-6]. В цих дослідженнях розглядаються різноманітні аспекти життєдіяльності Версальської системи, звертається увага на розстановку сил на Європейському континенті у другій половині 1930-х рр., оцінюється позиція великих держав щодо головних питань світової політики, з'ясовуються причини і наслідки, безпосередньо Мюнхенської кризи.

Автор даної статті, спираючись на досвід попередніх досліджень, ставить за мету розглянути процес розвитку кризових явищ Версальської системи через події, які відбувалися у Європі у 1938 р. та увійшли в історію, як Мюнхенська змова. Також, намагається визначити, яку небезпеку несуть кризові тенденції для розвитку міждержавних відносин і показати, як захист особистих інтересів групи країн може призвести до руйнування всієї європейської безпеки.

Після того, як у 1918 р. Австро-Угорщина зникла з політичної мапи світу виникає нова держава – Чехословацька республіка. В цій країні крім 7,2 млн. чехів проживало більше 3 млн. німців, 2,5 млн. словаків, 700 тис. угорців, 500 тис. українців-русинів і близько 100 тис. поляків. Така багатонаціональність була значною проблемою для країни. Меншини мешкали на територіях, які межували з їх етнічними батьківщинами і цілком природньо тягнулися до своїх історичних родичів, вимагаючи більшої автономії. Хоча нацменшини, що проживали на території Чехословаччини, мали всі демократичні і громадянські права, включно з правом голосу, національними школами, культурними установами, все ж таки були випадки прояву шовінізму і безтактності. Крім того, нацменшини бачили, що уряд не виконує обіцянок, які дали Т. Масарик і Е. Бенеш на Паризькій мирній конференції у 1919 р. щодо «створення в країні кантональної системи, на зразок швейцарської» [7, с. 395].

З приходом до влади в Німеччині А. Гітлера значно поживавішав національний рух судетських німців, який отримав нацистське забарвлення. Сам фюрер відкрито ненавидів чехів, а післявоєнну Чехословаччину сприймав, як «штучне породження Версалу». Тому і не дивно, що після анексії Австрії наступним об'єктом в низці територіальних амбіцій А. Гітлера стала Чехословаччина. Г. Макміллан у своїх спогадах зазначав, що для

Великої Британії і СРСР після аншлюсу Австрії абсолютно очевидним було, що наступною стане Чехословаччина. Це було відомо обом державам, однак спільних дій в цьому питанні так і не було [8, р. 491].

Намагаючись «проковтнути» якомога більше територій, поки ще без європейської війни, німецький лідер, з тактичних міркувань, задумав провести анексію Чехословаччини у два етапи. Для цього він вирішив спертися, передусім, на судетських німців, які на той час склали п'яту частину населення цієї країни. Використовуючи Судетсько-німецьку партію (СНП) на чолі з К. Гейнлейном, він розгорнув діяльність щодо «перетягування» Судетів у склад Німеччини.

Варто зазначити, що на той час Чехословаччина була демократичною країною з розвинутою економікою. Рівень життя її громадян був один з найвищих у Європі. Ця країна мала потужну армію з новітньою технікою, більша частина якої виготовлялася в Чехії. Крім того, держава була зв'язана воєнними союзами з Францією та СРСР. Але, не дивлячись на все це, стан Чехословаччини на міжнародній арені в нових геополітичних умовах не міг не викликати серйозних побоювань.

А. Гітлер посилював свій тиск на Чехословаччину, особливо з урахуванням зростаючої підтримки його дій з боку Лондона і Парижа. 28-29 квітня 1938 р. в Лондоні відбулися британсько-французькі перемовини щодо вироблення спільної лінії з чехословацького питання. Було прийнято рішення разом натиснути на Прагу щодо виконання вимог Німеччини відносно Судетської області [9, с. 243].

Враховуючи таку позицію Великої Британії та Франції, у травні 1938 р. у німецькому генеральному штабі був вироблений і затверджений А. Гітлером таємний план «Грюн», який мав на меті розчленувати Чехословаччину, а якщо буде необхідно, застосувати військову силу і зайняти захоплену територію [9, с. 252-270].

Таким чином, навесні-влітку 1938 р. чехословацьке питання стає одним з головних в міжнародній політиці всіх великих європейських держав. Навіть преса починає виявляти стурбованість з приводу ситуації, яка склалася щодо Чехословаччини. Мова йшла про те, що Франція та Велика Британія мають чітко заявити, що вони будуть захищати Чехословаччину.

Водночас позиція самої Франції у цьому питанні залишалася незрозумілою. У бесіді з американським послом В. Буллітом міністр закордонних справ Франції Ж. Бонне підкреслив, що без Великої Британії Франція не має наміру надавати допомогу Чехословаччині. Прем'єр-міністр Франції Е. Даладьє, у свою чергу, на зустрічі з американським дипломатом зазначив, що «Франція не в змозі надати військову допомогу Чехословаччині» [6, с. 278].

Щодо Великої Британії, то у серпні-вересні 1938 р. відбулася низка закритих британсько-німецьких перемовин, під час яких британський прем'єр-міністр Н. Чемберлен та інші уповноважені особи Великої Британії зазначали, що

«вирішення чехословацької проблеми» може бути досягнуто тільки за згодою Великої Британії. Але всі зусилля Н. Чемберлена успішно завершити переговори з Німеччиною ні до чого не призвели. А. Гітлер постійно розширював масштаби своїх вимог до Чехословаччини, намагаючись не допустити будь-якої угоди між чехословацьким урядом і партією судетських німців [10, с. 731].

Навесні-влітку 1938 р. політика Великої Британії, як європейського лідера (у Франції в цей час була урядова криза і їх дипломатичний корпус виглядав дещо розгубленим) і СРСР, як країни, що здійснювала останню спробу вплинути на перебіг подій в Європі, нині є предметом гострих дискусій в історичній літературі. Внаслідок цього виникає багато питань, наприклад, чому обидві країни не змогли знайти спільної мови і як це вплинуло на розвиток міжнародних відносин того часу.

Міжнародна значущість чехословацької проблеми стала причиною того, що і в британсько-радянських відносинах 1938 р. їй приділялася значна увага. Велика Британія в цей час шукала можливості не допустити розгортання конфлікту, адже Чехословаччина була важливою ланкою «малої Антанти», а її безпека гарантувалася Францією.

Лондон в цей час жодних ініціатив щодо колективних дій з метою попередження агресії не підтримав, назвавши їх несвоєчасними, посилаючись на небажання спровокувати Німеччину. Прихованим мотивом такої політики, на нашу думку, було те, що британці боялися, що будь-який військовий конфлікт в Європі за участі СРСР призведе до початку реалізації більшовиками плану «світової революції» [11, р. 237].

Таким чином стає зрозумілим, що західні країни, хоча і були пов'язані з Прагою системою домовленостей, воювати через територіальні претензії Німеччини в Європі не збиралися [12, р. 3]. 22 березня 1938 р. британський уряд передав французькому меморандум, в якому містилися оцінки міжнародного становища. В ньому говорилося, що є лише слабка надія на те, що можлива агресія Німеччини проти Чехословаччини може бути попереджена спільними діями.

24 березня прем'єр-міністр Великої Британії Н. Чемберлен, виступаючи на засіданні парламенту, заявив, що Сполучене Королівство не має жодних зобов'язань перед Чехословаччиною і не буде її захищати [13, с. 36-37]. Британська дипломатія доклала багато зусиль, щоб Франція також не пішла на конфронтацію з Німеччиною. Водночас Велика Британія активно критикувала Радянський Союз, який, на їх думку, в умовах чистки командного складу Робітничо-селянської Червоної армії і кризового стану в промисловості не зможе надати дієвої допомоги [14, р. 55]. Уряд Великої Британії уникав прямих консультацій з Кремлем, всіляко переконуючи Францію відмовитися від спільних з СРСР надати гарантії безпеки Чехословаччині. Радянський Союз припинив переговори з Францією в кінці червня, не зважаючи на гарантії взяті

пактом про ненапад [15, с. 238]. У зв'язку з цим виникає гіпотеза: можливо, всі заяви СРСР під час чехословацької кризи були своєрідним дипломатичним блефом з метою остаточно перевірити на чию сторону стане Захід.

В Лондоні до радянських заяв, після яких не було жодних дій, ставилися критично. 28-29 квітня пройшла спільна британсько-французька нарада, головне рішення якої зводилося до того, щоб зробити все можливе для вирішення проблеми німецької меншини в Чехословаччині. Лондон переконував Париж в сумнівності ефективності радянської допомоги у разі військового конфлікту [16, р. 213-214].

3 травня 1938 р. події починають розгортатися з небаченою швидкістю. 11 травня радянський посол у Великій Британії І.М. Майський в телеграмі на адресу НКЗС повідомляв про свою розмову із Г. Вільсоном, «людиною, яка займала посаду секретаря Н. Чемберлена і фактично була творцем зовнішньої політики, яку проводив прем'єр» [17]. За його словами, головна зовнішньополітична ідея Великої Британії зводилась до підписання «пакту чотирьох». В цьому відношенні ситуація з Чехословаччиною ставала своєрідним зондуванням позиції німецької сторони з подальшим підписанням договору між Великою Британією, Францією, Італією та Німеччиною. Незначні територіальні поступки Рейху давали Лондону час на розгортання кампанії з переозброєння власної армії. Тому діяльність британської дипломатії була спрямована на те, щоб переконати європейські країни в безпідставності закликів СРСР надати допомогу Чехословаччині. Заяви Радянського Союзу ігнорувалися з двох причин. По-перше, в Лондоні володіли інформацією про реальний стан Червоної армії після чисток та її невисокі бойові якості. По-друге, з огляду на незначущість можливої радянської допомоги не було необхідності діяти спільно з СРСР, щоб у А. Гітлера не склалося враження, що його атакують з двох фронтів.

Водночас, Сполучене Королівство та Франція тиснули на Чехословаччину через своїх послів з вимогами виконати програму судетських німців. У травні країни висловили А. Гітлеру протест щодо вирішення долі Судет військовими методами [18, с. 295]. Цей протест Сполученого Королівства та Франції щодо військового вирішення судетського питання став причиною того, що піднятий гейнлейнівцями 22 травня, під час муніципальних виборів у Судетах, заколот не був підтриманий Німеччиною. На нашу думку, це був локальний успіх Великої Британії та Франції.

3 серпня в Прагу прибула місія на чолі з лордом Р. Ренсіменом. Головне завдання місії полягало в посередництві під час переговорів між гейнлейнівцями та урядом Чехословаччини [19, р. 26]. Замість надання Чехословаччині реальної допомоги Велика Британія і Франція зробили все для того, щоб «по суті зупинити не агресора, а жертву агресії» [17, с. 171, 175].

16 вересня Н. Чемберлен під час зустрічі з А. Гітлером в Берхтесгадені погодився на відокремлення від Чехословаччини територій населених

переважно німцями, за умови проведення цієї акції мирним шляхом [21, р. 273] Завершилася чехословацька драма подіями 30 вересня в Мюнхені. Представник Чехословаччини чекав на рішення конференції за участю Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії у передпокої, за закритими дверима. Чехословаччина стала розмінною картою у грі великих країн.

Таким чином, події пов'язані з чехословацькою кризою продемонстрували бажання Великої Британії вирішувати конфлікт шляхом прямої співпраці з Німеччиною. Європа хотіла миру, але мир був досягнутий ціною втрати незалежності Чехословаччиною. Лондон намагався зберегти мир за рахунок значних поступок. Кабінет Н. Чемберлена продемонстрував бажання домовлятися з Берліном.

Рішення Мюнхенської конференції чітко показали нездатність механізмів колективної безпеки реагувати на конкретні виклики. Цей європейський форум став кульмінацією політики умиротворення, яка внесла свої корективи в міжнародну ситуацію та змінила зовнішню політику великих європейських країн.

Мюнхенська конференція і відповідний договір 29-30 вересня 1938 р., стали переломним моментом міжнародного життя кінця 30-х рр. Дозвіл на фактичний поділ Чехословаччини був тією ціною, яку заплатили Велика Британія та Франція в обмін на примарні гарантії безпеки, що їх надав фюрер. Крім того, 30 вересня 1938 р. було підписано британсько-німецьку декларацію про небажання двох держав будь-коли воювати одна з одною [21], а також продовжено термін дії морського договору. Все це мало б відвернути війну, але на наш погляд, цей договір був скоріше вдало розіграною А. Гітлером виставою, аніж демонстрацією своїх реальних планів.

Варто наголосити, що реакція на Мюнхенські події всередині Сполученого Королівства була неоднозначною і загострила внутрішньополітичну боротьбу, як всередині правлячої Консервативної партії, так і міжпартійну. Сам Н. Чемберлен, виступаючи після повернення в Лондон в аеропорту, розмахуючи щойно підписаною декларацією, заявляв, що привіз із Мюнхена мир. В своєму виступі, перед натовпом на Даунінг-стріт він зазначив: «Ми визнали, що питання британсько-німецьких відносин має першочергове значення для обох країн і для Європи. Ми розглядаємо договір підписаний вчора ввечері і англійсько-німецький морський договір як символ бажання наших народів ніколи не воювати... ми повні рішучості продовжувати наші спроби усувати можливі конфлікти і, таким чином, зробити свій внесок у справу забезпечення миру в Європі» [22, р. 414; 23, с. 149].

Правляча Консервативна партія, в більшості, поділяла оптимістичні погляди і надії свого керівника. Міністр внутрішніх справ С. Хор зазначив: «Ще тиждень тому назад ми стояли на краю страшної прірви» [24]. Він був переконаний, що політика уряду себе повністю виправдала.

Водночас лунали не такі мажорні ноти в промовах критиків політики всередині партії, що виразно простежується в записах політичних дебатів. Особливо послідовними були консерватори В. Черчилль та Е. Іден, а також морський міністр і дипломат А.Д. Купер [24].

Поодинокі критика, яка лунала на адресу зовнішньої політики Н. Чемберлена, в основному від В. Черчилля та його прибічників, а також Е. Ідена, посилилася після підписання Мюнхенського договору. І.М. Майський, який був присутній на засіданнях Палати громад 3-6 жовтня 1938 р., в щоденнику залишив такий запис: «Лінія водорозділу пройшла доволі різко. З одного боку – Кабінет і переважна більшість правлячої коаліції, що підтримувала його (Чемберлена) політику, а з іншого – лейбористсько-ліберальна опозиція плюс «бунтарі» з консервативного табору» [25].

Події навколо Мюнхенського договору стали предметом обговорення не лише в сфері професійних політиків, а й викликали значний резонанс британської суспільної думки, спричинивши полеміку в пресі. Надзвичайний і повноважний посол СРСР у Великій Британії І.М. Майський в телеграмі на адресу Наркомату ЗС від 2 жовтня 1938 р. повідомляв, що «громадська думка, яка зустріла «договір чотирьох» в дусі повного захвату починає змінюватися». За його словами і консервативна, і лейбористська преса, з самого початку, зайняли критичну позицію щодо політики свого уряду під час переговорів у Мюнхені [26, с. 29-31].

Надії на мирне вирішення проблем міжнародного життя у більшості британців розвіялися. Влаштовані нацистами єврейські погроми в Німеччині в листопаді 1938 р. сколихнули британську суспільну думку. Невдоволення політикою умиротворення отримало яскраве підтвердження і під час позачергових виборів у парламент, що відбулися в жовтні-грудні. В результаті, навіть в традиційно консервативних виборчих округах, наприклад Бріджвотері, консерватори зазнали поразки. Аналітики із Масс-Обсервейшн, неурядової організації з вивчення суспільної думки, зазначали, що з кожним днем після Мюнхенської конференції почуття полегшення та розрядки напруженості, що виникло після підписання договору, слабшало [27, с. 53].

Безумовною помилкою Н. Чемберлена сучасні дослідники вважають те, що отримавши владу, він був переконаний, що не існує сильної опозиції його поглядам на зовнішню політику і що його позиція співпадає з поглядами Е. Ідена, на той час міністра закордонних справ. Тому до складу міністерства закордонних справ не були введені нові функціонери [28, р. 82-84], водночас ні для кого не було таємницею те, що Форін офіс завжди залишався найконсервативнішим міністерством.

Велика Британія і Франція наприкінці осені 1938 р., в умовах, «що є ні війною, ні миром» [29, с. 249] провели в Парижі у листопаді низку військових консультацій. Британська сторона вимагала підвищення показників оборонної промисловості Франції, зокрема збільшення випуску бойових

літаків [30, с. 158]. В свою чергу, французи вимагали у випадку конфлікту збільшення британської військової присутності на континенті, оскільки, за словами Л. Емері, боялися опинитися без підтримки проти 80-мільйонної Німеччини та 40-мільйонної Італії [31].

Пошук союзів диктувався не тільки політичною, а й військовою необхідністю. Проблема переозброєння британської армії піднімалася ще після аншлюсу Австрії. Ще з середини 30-х рр. тодішній міністр фінансів Н. Чемберлен, підтримував програми виділення значних дотацій на потреби військової галузі. У березні 1935 р. його міністерством була видана «Біла книга», у якій передбачалося збільшення фінансування оборонної сфери. Документ був розкритикований лейбористами у парламенті та пресі [32, с. 205]. Але, незважаючи на шквал критики, аналогічні документи були прийняті у 1936-1937 рр. Міністр фінансів в уряді Н. Чемберлена, Дж. Саймон у відповідь на невдоволення заявив, що «фінанси – найзначніший фактор нашої обороноздатності» [33, р. 118].

Необхідно звернути увагу на те, що у Франції боялися зближення СРСР з Німеччиною, про можливість якого повідомляв французький посол в СРСР Р. Кулондр, пізніше призначений в Берлін. Ці переживання були відомі Лондону, але можливі наслідки німецько-радянського зближення недооцінювалися Е. Галіфаксом. Недивлячись на те, що наприкінці 1938 – початку 1939 рр. британсько-радянські відносини були зведені до мінімуму, місце і роль СРСР в європейській дипломатії активно обговорювалися в західних країнах. 24 листопада Лондон і Париж спільно обговорили перспективи відносин між Францією та СРСР, їх спільних дій в межах пакту про взаємну допомогу. Водночас лейтмотивом політики Н. Чемберлена залишалася співпраця з Берліном та Римом. Підтвердженням цього може бути британсько-французька зустріч 24 листопада на Даунінг-стріт. Під час неї, прем'єр-міністр Великої Британії заявив, що «ми повинні за можливості уникати ситуації проведення будь-яких спільних дій з Францією та Росією проти Німеччини та Італії» [34, с. 262].

Але поступово французька сторона починає виступати за налагодження відносин з СРСР. Міністр закордонних справ Ж. Бонне підтвердив готовність виконувати умови французько-радянського пакту від 1935 р., після того як Н. Чемберлен 6 січня 1939 р. заявив про підтримку, яку британський уряд надасть Парижу у випадку агресії проти нього [35, р. 216].

Лондон, у питанні налагодження відносин з Москвою пішов шляхом налагодження, в першу чергу, економічної співпраці. Справа в тому, що з моменту відновлення дипломатичних відносин між державами у 1929 р. об'єми британсько-радянської торгівлі скоротилися в рази, тому на динаміку двосторонньої торгівлі покладалися значні надії, як на створення підґрунтя для подальших політичних переговорів, так і як на один із способів зменшення негативного сальдо в зовнішній торгівлі.

Існувала ще одна мета, яку переслідувала британська дипломатія і, на думку автора, була більш прагматичною. В розмові з І.М. Майським Е. Галіфакс у Лондоні та В. Сідс (новопризначений посол Великої Британії в СРСР) в бесіді із М.І. Калініним в Москві шукали шляхи, щоб не допустити радянсько-німецького зближення [35, р. 45-46].

Ще одним важливим фактором, що підштовхнув Сполучене Королівство до встановлення тісніших відносин з СРСР була ситуація на Далекому Сході. Цей регіон не відзначався стабільністю після нападу Японії на Китай, в результаті чого тут страждали британські інтереси, в першу чергу економічні [11, р. 267].

На наш погляд, вищесказане яскраво характеризує складність міжнародної ситуації, що склалася на початок березня 1939 р. У Великій Британії зросло розчарування мюнхенською політикою, традиційний «баланс сил» своє віджив, а політика умиротворення не могла зупинити зростаючі територіальні претензії Рейху.

1939 р. став для Європи роком міжнародних викликів, коли реалії міжнародного життя засвідчили завершальний етап кризи Версальської системи. Зовнішня політика Лондона була поставлена в нові складніші умови. Відбувається посилення Німеччини за рахунок отримання повного контролю над окупованою Чехословаччиною, зростає напруженість в регіоні Південно-Східної Європи, політика умиротворення зазнала краху.

8 березня 1939 р. у виступі перед представниками партійних, військових та економічних кіл А. Гітлер заявив, що отримання доступу до баз сировини є основою благополуччя німецького народу. У зв'язку з цим, не пізніше 15 березня планувалася окупація Чехословаччини. В списку майбутніх територій, які «є життєво необхідним простором для Німеччини» також значилися Польща, Румунія, Угорщина та Югославія, контроль над якими дозволив би отримати перемогу над західними країнами – Великою Британією, Францією та США [36, с. 201].

15 березня розпочалося здійснення цієї програми – німецькі війська зайняли Прагу, завершивши окупацію Богемії та Моравії. Британський уряд 18 березня виступив із нотою протесту проти дій Німеччини. Згодом, виступаючи в парламенті, Н. Чемберлен сказав, що ніхто із учасників Мюнхенської конференції не міг передбачити такого розвитку подій. Проте деякі дослідники зазначають, що небажання давати гарантії Чехословаччині засвідчило те, що британський прем'єр-міністр і його оточення передбачали таку ситуацію [37, с. 98].

Н. Чемберлен, даючи оцінку міжнародній ситуації під час виступу в Палаті громад, зазначив: «Звісно, я жалкую про те, що трапилося. Однак, ми не допустимо, щоб це змусило нас звернути з нашого шляху. Будемо пам'ятати, що всі народи світу, як і раніше, мають надію на мир» [23, с. 161]. Безсумнівно, дії фюрера завдали удару по іміджу Н. Чемберлена не лише у Великій Британії, але і за її межами.

Незважаючи ні на що, надії прем'єр-міністра Великої Британії на умиротворення шляхом переговорів з Німеччиною та Італією продовжувалися, а переговори Лондона з Берліном не припинялися навіть після порушення пунктів Мюнхенського договору і тривали до серпня 1939 р.[38, р. 125].

Таким чином, спираючись на весь комплекс вищезазначених факторів можна зробити висновок, що кінець 30-х рр. ХХ ст. був надзвичайно складним для міжнародних відносин. З 1938 р. Німеччина відчула себе достатньо сильною для того, щоб перейти національні кордони, які були встановлені Версалем. Політика умиротворення виявилася хибною і принесла кардинальні зміни балансу сил на континенті, а Мюнхенська угода стала останньою краплею у розвитку кризи Версальської системи. Відбувається розпад цієї моделі міжнародних відносин, стратегічні позиції західних демократій виявилися серйозно послабленими в результаті чого система європейської безпеки була зруйнована. Обравши політику умиротворення Велика Британія і Франція зробили, як показала історія, велику помилку. Нерозуміння суті диктаторських режимів з боку Лондона і Парижа не дозволило знайти вихід з кризи міжнародних відносин, що призвело до руйнівної війни.

Список використаних джерел та літератури

1. Ермаков В. История международных отношений XX века: учеб. пособ. – Санкт-Петербург, 2008. – 511 с.
2. Карлей М. Дж. 1939: альянс, который не состоялся и приближение Второй мировой войны. – Москва: Грант, 2005. – 376 с.
3. Павленко В.М. Історія міжнародних відносин (1918-1939 рр.): навч. посіб. – К.: Алвія, 2008. – 216 с.
4. Шубін А.В. Мир на краю бездны: от глобального кризиса к мировой войне. – М.: Вече, 2004. – 573 с.
5. Martorell M, Santos J. Manual de historia politica y social de España (1808–2011). – Barcelona: RBA, 2012. – 510 p.
6. Наумов А.О. Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны: история кризиса Версальской системы. – М.: РОССПЭН, 2007. – 414 с.
7. Ширер У. Взлет и падения третьего рейха: [в 2 т.]. Т. 1; [с предисл. и под ред. О.А. Ржешевского]. – пер. с англ. – М.: Воениздат, 1991. – 651 с.
8. Macmillan H. Winds of change, 1914-1939. – London: Macmillan, 1966. – 664 p.
9. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: исторические очерки, документы и материалы: в 2 т. Т. 1. Подготовка и развертывание нацистской агрессии в Европе. 1933-1941; отв. ред. чл.-кор. АН СССР А.М. Самсонов. – М.: Наука, 1973. – 766 с.
10. История дипломатии: в 3 т. Т. 3. Дипломатия в период подготовки второй мировой войны (1919-1939 гг.) / под ред. В.П. Потемкина; [сост.: И.И. Минц, А.М. Панкратова и др.]. – М.: Соцэкгиз, 1945. – 883 с.
11. Neilson K. Britain, Soviet Russia and the collapse of the Versailles Order, 1919-1939. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 379 p.
12. Prazmovska A. Britain, Poland and the eastern front, 1939. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 231 p.
13. Новые документы из истории Мюнхена / М-во иностр. дел СССР, М-во иностр. дел ЧСР; [редкол.: И.Н. Земсков и др.]. – М.: Госполитиздат, 1958. – 160 с.

14. Show L. *British Political Elite and the Soviet Union, 1937-1939.* – London-New York: Routledge, 2003. – 210 p.
15. Дюллен С. Сталин и его дипломаты. Советский союз и Европа. 1930-1933 гг.; [пер. с фр. Э.М. Кустовой]. – М.: РОССПЭН, 2009. – 318 с.
16. *Documents on British foreign policy, 1919-1939. Vol. 1. 1938* / Ed. by Ernest Llewellyn Woodward, Rohan d'Olier Butler. – London: Her Majesty Stationery Office, 1949. – 655 p.
17. Документы по истории Мюнхенского сговора, 1937–1939 / М-во иностр. дел СССР, М-во иностр. дел ЧССР; [редкол.: В.Ф. Мальцев, Д. Спачил, П. Стриженец и др.]. – М.: Политиздат, 1979. – 471 с.
18. Майский И.М. Воспоминания советского дипломата, 1925-1945 гг. – Ташкент: Узбекистан, 1980. – 671 с.
19. Vysný P. *The Runciman mission to Czechoslovakia, 1938: prelude to Munich.* – Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan, 2003. – 376 p.
20. Стариков Н.В. Кто заставил Гитлера напасть на Сталина?: роковая ошибка Гитлера. – Москва [и др.]: Питер, 2009. – 364 с.
21. *The Munich Agreement and its Application (September 29 – October 4, 1938)* / Ibiblio. The Public's Library and Digital Archive. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ibiblio.org/pha/fyb/part_1.html.
22. Faber D. *Munich 1938: Appeasement and World War II.* – Riverside: Simon & Schuster, 2009. – 477 p.
23. Черчилль У. Вторая мировая война: в 6 т. Т. 1. Надвигающаяся буря; пер. с англ. под ред. А. Орлова – М.: Терра, 1997. – 333 с.
24. *Parliamentary Debates. Official Report, House of Commons (5th Series). Vol. 339* // Hansard archive (digitised debates from 1803). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.hansard-archival.parliament.uk/Official_Report_House_of_Commons_\(5th_Series\)_Vol_1_\(Jan_1909\)_to_Vol_1000_\(March_1981\)](http://www.hansard-archival.parliament.uk/Official_Report_House_of_Commons_(5th_Series)_Vol_1_(Jan_1909)_to_Vol_1000_(March_1981))
25. Поздеева Л.В. Британская политика по дняникам советского посла И.М. Майского (из записей 1938-1941 годов) // Россия и Британия / [Рос. акад. наук и др.]. – М., 2002. – Вып. 3: В мире английской истории: Памяти акад. В.Г. Трухановского. – С. 197-219.
26. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны. (Сентябрь 1938 г. – август 1939 г.): документы и материалы / [редкол.: А.А. Громыко и др.]; М-во иностр. дел СССР. – М.: Политиздат, 1971. – 736 с.
27. Поздеева Л.В. Лондон – Москва. Британское общественное мнение и СССР, 1939-1941. – М.: ИВИ РАН, 2000. – 306 с.
28. Dutton D. *Anthony Eden: a life and reputation.* – London-New York: Arnold, 1997. – 576 p.
29. Документы и материалы кануна Второй мировой войны (1937-1939 гг.): в 2 т. Т. 1. Ноябрь 1937 г. – декабрь 1938 г. / М-во иностр. дел СССР; [редкол.: Бондаренко А.П. и др.]. – М.: Политиздат, 1981. – 302 с.
30. 39 год: уроки истории / [В.К. Волков, Р.М. Илюхина, А.А. Кошкин и др.; отв. ред. О.А. Ржешевский]; АН СССР, Ин-т всеобщ. истории. – М.: Мысль, 1990. – 508 с.
31. Эмери Л.С. *Моя политическая жизнь*; [сокр. пер. с англ. А.О. Зелениной и др.; под ред. и со вступ. ст. В.И. Попова]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 685 с.
32. Демидов С.В. Великобритания и англо-франко-советские переговоры 1939 г. // Проблемы всеобщей истории. – Рязань, 1997. – С. 204-208.
33. Colville J. *The fringes of power: the Incredible Inside story of Winston Churchill during World War II.* – Guilford, CT: Lyons Press, 2002. – 796 p.
34. Год кризиса 1938-1939 : документы и материалы : в 2 т. Т. 2. 2 июня – 4 сентября 1939 г. / М-во иностр. дел СССР; [редкол.: Ильичев Л.Ф. (пред.) и др.]. – М.: Политиздат, 1990. – 430 с.
35. *Documents on British foreign policy, 1919-1939. Vol. 4. 1939* / Ed. by Ernest Llewellyn Woodward, Rohan d'Olier Butler. – London: Her Majesty Stationery Office, 1951. – 647 p.

36. Год кризиса 1938-1939 : документы и материалы: в 2 т. Т. 1. 29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г. / М-во иностр. дел СССР; [редкол.: Ильичев Л.Ф. (пред.) и др.]. – М.: Политиздат, 1990. – 554 с.
37. Михайлова Е.Е. Проблема «баланса сил» и место СССР во внешнеполитической стратегии Великобритании в Европе (1937-1941 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03; Нижегород. гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2003. – 205 л.
38. Newton S. Profits of peace: the political economy of Anglo-German appeasement. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 225 p.

Павленко В.М. Мюнхенский кризис и крах Версальской системы накануне Второй мировой войны.

В статье исследуется процесс развития кризисных проявлений Версальской системы накануне Второй мировой войны. Особое внимание уделяется тому, как и при каких обстоятельствах проходила подготовка и подписание Мюнхенского договора. Отмечается, что появление на авансцене европейской политики нацистской Германии, без сомнения, стимулировало весь комплекс межгосударственных противоречий. Это привело к снижению стабильности Версальской системы. Анализируются проявления реакции великих держав на агрессивную политику Берлина и акцентируется внимание на том, что политика умиротворения была ошибочной и привела к усугублению кризиса Версальской системы в конце 30-х гг. XX в.

В данном исследовании делается ударение на том, что в результате политики умиротворения кардинально изменяется баланс сил на континенте, а подписание Мюнхенского соглашения в сентябре 1938 г. стало решающим в развитии кризиса Версальской системы и определило начало развала данной модели международных отношений.

Констатировано, что западные демократии так и не поняли сути диктаторских режимов, а такое непонимание привело не только к развалу международной системы, но и к началу Второй мировой войны.

Ключевые слова: Версальская система, международные отношения, Мюнхенское соглашение, политика умиротворения, безопасность, кризисные явления, диктаторский режим, западные демократии.

Pavlenko V. The Munich Crisis and Collapse of the Versailles System on the Eve of World War II.

The article examines the development of the crisis manifestations of the Versailles system on the eve of World War II. Special attention is paid to how and under what circumstances the preparation and signing of the Munich Agreement took place. It is noted that the emergence of Nazi Germany's European politics at the forefront undoubtedly stimulated a whole range of interstate contradictions. This led to a decrease in the stability of the Versailles system. The manifestations of the reaction of the great powers to the aggressive policy of Berlin are analyzed and attention is focused on the fact that the policy of appeasement was erroneous and led to the aggravation of the Versailles system crisis in the late 30s XX century.

This study emphasizes that as a result of the policy of appeasement, the balance of forces on the continent changes dramatically, and the signing of the Munich Agreement in September 1938 was decisive in the development of the Versailles system crisis and determined the beginning of the collapse of this model of international relations.

It was stated that the Western democracies did not understand the essence of dictatorial regimes, and such a misunderstanding led not only to the collapse of the international system, but also to the beginning of the World War II.

Keywords: the Versailles system, international relations, the Munich Agreement, appeasement policy, security, crisis occasions, dictatorial regime, Western democracies.

УДК 94 (327+73)

Лакішик Д.М., Пугачова-Лакішик Д.В.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ США НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

У статті досліджується формування основних напрямів зовнішньополітичної стратегії США на початку «холодної війни». Основна увага приділяється визначенню векторів США щодо просторових пріоритетів американського зовнішньополітичного курсу, особливостям інтересів у відповідних регіонах, змісту засобів та методів впливу для реалізації власних геополітичних інтересів. Стверджується, що основними регіонами, які визначили для себе США в перші повоєнні роки стали Європа, Середній і Далекий Схід, а периферійними виступали Близький Схід та Північна Африка (увага також приділялась Латинській Америці). Констатується, що найважливіші пріоритети американської зовнішньої політики знаходилися по периметру зони впливу СРСР, що вступив у післявоєнний світ в якості альтернативного США центру сили. Увага також приділяється таким зовнішньополітичним ініціативам США як «план Маршалла» та «Програма 4-го пункту», які відіграли першочергову роль у формуванні американської зовнішньої політики у повоєнний період.

Ключові слова: США, Європа, Азія, біполярний світ, «холодна війна».

Друга світова війна кардинально змінила долі багатьох країн Європи та Азії і своїми результатами багато в чому визначила їх подальше геополітичне становище фактично до кінця ХХ ст. Найважливішими підсумками війни були перемога над фашизмом, нацизмом та мілітаризмом, а також відновлення суверенітету країн, захоплених агресорами. Була знищена не лише військова міць, але й зазнали краху державні машини країн-агресорів. Ялтинсько-потсдамська система фактично визнала військову міць СРСР, його міжнародне значення як великої світової держави. Повоєнне врегулювання найважливіших проблем політичного устрою геополітичної карти світу створило реальні передумови для становлення тривалого миру, але, як засвідчили подальші події, такий повоєнний розвиток не виправдав надії на безконфронтаційне існування, адже вже під час війни виникли суперечки в поглядах на післявоєнний устрій світу між СРСР та західними союзниками, зокрема США, які у післявоєнний період увійшли абсолютним лідером – держава перевершувала будь-яку країну світу (за військовими, економічними та культурними показниками) [1, р. 260]. Всі інші країни після війни або втратили такий статус (якщо такий взагалі мав місце), або виявилися значно ослабленими. Активна зовнішня політика США після війни мала на меті допомогти у відбудові Європи та Азії, а також стримувати експансію комуністичної ідеології з СРСР та Китаю.

Під час опрацювання даної статті були використані праці таких дослідників, як З. Бжезінський, Дж. Геддіс, Г. Грандін, Г. Кіссінджер, М. Любімов, А. Начмані, О. Орлов, О. Потехін, В. Суботін, Д. Хальберстам, М. Хоган. Маємо констатувати, що загалом напрацювання щодо цього періоду є

достатньо обширними, що дозволяє проаналізувати проблематику під різними кутами зору та максимально наблизитись до вирішення поставлених завдань.

Метою статті є дослідження основних напрямів зовнішньої політики США на початковому етапі «холодної війни».

Повоєнне становище США у світі вимагало нових зовнішньополітичних рішень: виділення ключових регіонів, визначення периферійної зони і вибір засобів впливу в кожній конкретній ситуації, що вимагала втручання Америки. Варто зауважити, що США були надзвичайно потужною країною в економічному сенсі, зокрема, як зазначав відомий політик, дипломат та політолог Г. Кіссінджер, у 1950 р. на її частку припадало 52% світового валового продукту, тому країні не варто було турбуватися про співвідношення сил, які США власне і визначали. Якщо виникали деякі труднощі, то головною проблемою американської зовнішньої політики було їх подолання за допомогою «переважаючих ресурсів» [2, с. 185].

Ключовими регіонами, які визначили для себе США в перші повоєнні роки стали Європа, Середній і Далекій Схід, а периферійними виступали Близький Схід та Північна Африка. Решта регіонів в означений період не перебували у фокусі уваги американської зовнішньої політики, за винятком, можливо, Латинської Америки.

Зазначимо, що після Другої світової війни в регіоні Близького Сходу настав так званий «безпековий вакуум», адже колоніальні держави пішли з регіону. Місцева еліта, що отримала владу, створила авторитарні системи у країнах, де було масове безробіття, фактично бракувало промислової бази, у близькосхідних державах був надзвичайно низький рівень зайнятості й освіти. Також гостро стояло палестинське питання, адже до закінчення Другої світової війни його обговорення пройшло декілька етапів. Початок цьому процесу було покладено ще у 1917 р. з оприлюдненням так званої «декларації Бальфура», згідно з якою британський уряд підтримав проект створення національного єврейського осередку в Палестині на основі вже існуючих раніше поселень [3]. Проте в умовах зростаючої військової загрози в Європі та у світі загалом уряд Великої Британії до кінця 30-х рр. XX ст. відмовився від підтримки цього проекту, щоб не загострювати відносини з арабськими державами регіону. Після цих подій лідери сіоністського руху вирішили шукати підтримки у здійсненні свого проекту безпосередньо у США.

На Потсдамській конференції влітку 1945 р президент США Г. Трумен заявив, що готовий підтримати сіоністів в їх вимозі розміщення 100 тис. євреїв-біженців з Німеччини та Австрії у Палестині, але уряд Великої Британії ще не був готовий до такого кроку. Зазначимо, що американська громадськість підтримувала створення єврейської держави в Палестині, але Велика Британія продовжувала політичну боротьбу з єврейською імміграцією, побоюючись, що її величезна і нестійка імперія на Близькому Сході зазнає збитків. Адже того часу Велика Британія керувала багатими нафтовими регіонами – Кувейтом,

Арабськими Еміратами, Оманом, Бахрейном, Трансіорданією та Єменом. Вона також була пов'язана низкою угод з Іраком (нафтова промисловість якого належала британській компанії) та Єгиптом (відповідно до Англо-єгипетського договору 1936 р., Велика Британія зберігала контроль над каналом, адже за ним передбачалось продовження британської військової присутності в Єгипті, що було необхідним для захисту Суецького каналу та його околиць) [4]. З врахуванням підпільної війни євреїв Палестини проти британської окупації, становище біженців стало критичним, що призвело до конфліктної ситуації між політичними діячами Великої Британії та США. У зв'язку з цим, керівництвом обох країн була створена англо-американська комісія (Anglo-American Committee of Inquiry into the Problems of European Jewry and Palestine), з метою узгодження політики щодо майбутнього підмандатної Палестини, зокрема, щодо імміграції до неї єврейських біженців, які постраждали в роки Голокосту [5].

Вже перші рекомендації комісії виявили неспроможність їх реалізації, у зв'язку з високою вірогідністю миттєвого загострення близькосхідного конфлікту. Зазначимо, що британський уряд запропонував США надати допомогу в реалізації наданих комісією рекомендацій, але військове відомство США здійснило розрахунок, за яким для надання допомоги британському уряду задля підтримки порядку в разі арабського повстання, необхідно відправити до Палестини 300 тис. американських військовослужбовців, що було неможливим.

Наступним кроком комісії став розроблений проект розподілу Палестини – «план Моррісона-Грейді», в якому пропонувалося створити арабо-єврейську конфедерацію, а Єрусалим повинен був отримати статус міжнародної території. Велика Британія та Конгрес США не підтримали цей проект. Зокрема, на позицію Конгресу та президента США вплинув внутрішньополітичний фактор – проміжні вибори в Конгрес восени 1946 р. З огляду на активність єврейського лобі в Конгресі і в Білому домі, Г. Трумен 4 жовтня 1946 р. виступив з промовою, в якій підтримав проект відродження національного єврейського осередку в Палестині з подальшим створенням на його основі незалежної держави. Цей виступ викликав протест в арабських країнах близькосхідного регіону, а демократична партія, очолювана Г. Труменом, послабила свої позиції в Конгресі. Проте, промова президента викликала піднесення серед сіоністів, адже адміністрація США офіційно підтримала ідею створення незалежної єврейської держави на Близькому Сході. Зауважимо, що хоча англо-американська комісія була однією з численних комітетів щодо розслідування ситуації в Палестині, проте вона була однією з перших подібних організацій, яка містила у своїй роботі також розгляд питання щодо умов життя євреїв в повоєнній Європі [6].

У 1947 р. Г. Трумен утримувався від офіційних виступів та заяв щодо палестинського питання – США намагалися дотримуватися максимально нейтральної позиції. Після передачі палестинського питання на розгляд ООН

була створена комісія, яка розробила два основних варіанти вирішення проблеми. Перший – «план більшості», передбачав розподіл Палестини на дві незалежні держави – арабську та єврейську. Єрусалим повинен був отримати статус інтернаціонального міста. Відповідно до другого – в Палестині передбачалося створення федеративної арабо-єврейської держави. Адміністрацією США було вирішено підтримати перший варіант, що дозволив би США зберегти нейтральну позицію. План був прийнятий резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 р. № 181 [7].

Відразу після прийняття резолюції про розподіл Палестини арабські країни почали направляти свої війська до її кордонів. Зважаючи на загрозу миру ООН ввела ембарго на торгівлю зброєю з Палестиною, до якого приєдналися США. Сіоністи намагалися вмовити американську адміністрацію скасувати ембарго і підтримати євреїв Палестини. Натомість Державний департамент США виступив проти такого варіанту, оскільки адміністрація США не була готова використовувати американські війська для врегулювання конфлікту. 14 травня 1948 р. після виведення британських військ з Палестини було проголошено незалежну державу Ізраїль. Президент США Г. Трумен визнав Ізраїль де-факто через кілька годин після його проголошення, незважаючи на заперечення Державного департаменту щодо такого кроку [8].

Після переобрання Г. Трумена на новий президентський термін адміністрація США прийняла рішення скорегувати близькосхідну політику в цілому, зокрема і палестинський курс. Г. Трумен на початку 1949 р. розпочав нову програму технічної допомоги країнам, що розвиваються, серед яких були і країни близькосхідного регіону («Програма 4-го пункту»).

Зазначимо, що у своїй інавгураційній промові у 1949 р президент Г. Трумен назвав четвертим за черговістю зовнішньополітичним завданням США необхідність почати «нову сміливу програму» з науково-технічної допомоги та залучення капіталовкладень для «оздоровлення та зростання слаборозвинених регіонів». Хоча відповідно до цього підходу, який отримав назву «Політики 4-го пункту» програми Г. Трумена, головним засобом боротьби за країни, що розвиваються оголошувалася економічна та фінансова допомога, логіка «стримування» призводила до посилення та військового залучення США до боротьби з національно-визвольним рухом. У тому ж 1949 р. Конгресом США був прийнятий закон «Про військову допомогу для оборони», а у 1951 р. – закон «Про взаємну безпеку», який не тільки забезпечував надалі тіснішу координацію програм економічної та військової допомоги шляхом створення нового Управління взаємної безпеки, а й закріпив пріоритет останнього і в цілому військово-силових методів як головного важеля американської політики в країнах, що розвиваються. Це зміщення акцентів в методах забезпечення політичних інтересів США в державах призвело в подальшому до значного збільшення питомої ваги військової і «підтримуючої» допомоги в загальному обсязі американської іноземної допомоги. За період 1949-1952 рр. 73% з

порівняно невеликого обсягу коштів, що виділялись за програмою, 3 млрд. дол. припадало на економічну допомогу США. Головними одержувачами були країни Східної та Південно-Східної Азії, перш за все, Південна Корея, а також Філіппіни і Таїланд. Питома вага регіону в загальному обсязі військової допомоги становила 88%, а чотирьох зазначених країн – майже 50%, в економічній – відповідно 65 і 57%. Більше 17% економічної допомоги було надано державам Близького Сходу і Південної Азії, головним чином Індії (9%) та Ізраїлю (4%). Незначну допомогу отримали країни Латинської Америки – трохи більше 100 млн. дол. (найбільша країна-одержувач – Мексика) і ще менше африканські країни – менше 50 млн. дол. (головним чином незалежні Лівія, Ліберія та Ефіопія) [9, с. 64].

Іншою периферійною зоною у повоєнний період США визначили Північну Африку. Зауважимо, що у глобальній стратегії США в післявоєнний період Африканський континент, як правило, розглядався лише як другорядний об'єкт, не вимагав додаткової уваги, і тривалий час займав одне з останніх місць в системі американських стратегічних пріоритетів. Хоча низка американських фахівців вказували на виняткову важливість Африки і з погляду сировинних та військових ресурсів, але було визнано, що американські інтереси у цьому регіоні «передоручені» їх західноєвропейським союзникам по НАТО і гарантовані ними, а отже, не є «життєво важливими» для США.

Водночас процес тяжіння національно-визвольного руху в Африці до опертя в своїй боротьбі за незалежність на союз з країнами соціалістичного спрямування ускладнював Заходу та безпосередньо США просування власних інтересів на континенті, зокрема у Північній Африці. Зовнішньополітична складова США щодо африканського континенту здійснювалася на тлі зростаючого процесу розпаду колоніальної системи. Її розпад мав довгостроковий вплив на весь континент та призвів до модернізації політики Вашингтона на африканському напрямку (хоча ця модернізація кардинально не торкнулася основ політики США на континенті, а лише означилася новими тактичними кроками у її реалізації) [10, с. 212].

Після завершення Другої світової війни регіон Латинської Америки також розглядався США як периферійний, хоча, традиційно, займав важливе місце в американській зовнішньополітичній стратегії. Перші повоєнні роки характеризуються значним зміцненням економічних та політичних позицій США в латиноамериканських країнах, і перш за все в країнах Центральної Америки. США стали головним торговим партнером країн регіону: в 1948 р. їх питома вага в експорті цих країн становила 37,2%, а в імпорті – 57,6% (у порівнянні з 30,1% та 34,8% відповідно у 1938 р.). Водночас США посіли перше місце і за обсягом інвестицій в регіоні. Не випадково вже через три роки після закінчення Другої світової війни державний секретар США Дж. Маршалл зазначив, що латиноамериканські країни «розглядають США як єдино можливе

джерело капіталу, технологій та обладнання, необхідних для того, щоб їх розвиток став реальністю».

Зміцнення позицій США в регіоні відбулося значною мірою внаслідок ослаблення впливу в цих країнах Великої Британії, Франції та практичного витіснення Німеччини та Японії в передвоєнні і воєнні роки. Проте частково цьому сприяла інтенсивна діяльність керівництва США. У 30-х рр. XX ст. це була політика «доброго сусіда» Ф. Рузвельта, що дозволила США домогтися деякого ослаблення міжамериканських протиріч. У роки Другої світової війни це була політика, спрямована на залучення латиноамериканських країн до боротьби з нацизмом та мілітаризмом, що забезпечило цим країнам додатковий ринок збуту їх товарів і стратегічної сировини, а також додаткове джерело валютних надходжень. Період «доброго сусіда» США завершили разом із загрозою «холодної війни», оскільки першопочатковим в американській зовнішній політиці стало питання радянської загрози та захисту від неї Західної півкулі. Такі зміни суперечили фундаментальним принципам політики добросусідства, зокрема «не втручання», що спричинило нову хвилю американського долучення до справ Латинської Америки [11].

Таким чином, всі найважливіші пріоритети американської зовнішньої політики знаходилися по периметру зони впливу СРСР, що вступив у післявоєнний світ в якості альтернативного США центру сили.

У Європі американська зовнішня політика зіштовхувалася з трьома основними проблемами: курс щодо Західної Європи, політичне майбутнє Східної Європи та проблеми Німеччини. Що стосується цілей та завдань СРСР у Західній Європі, то вони були «більш обмежені» і, швидше за все, в перші повоєнні роки завдання приходу до влади прорадянських елементів не ставилося, а побоювання щодо того, що Радянський Союз після Другої світової війни прагнув захопити всю Європу та встановити соціалістичний лад, залишаються пропагандистськими. Й. Сталін розумів наскільки могутніми були США, тому орієнтувався на взаємодію з ними на основі визнання сфер впливу у Європі. Однак, США для такої взаємодії необхідно було створити в Західній Європі відповідний запас міцності.

Адміністрація Г. Трумена у 1947 р. не мала глобального плану щодо стримування комунізму. Її мета була значно менш амбіційна – відновити баланс сил у Європі. Для цього Вашингтон виступив з широкомасштабною ініціативою – «планом Маршалла» – найвагомішою та успішною зовнішньополітичною ініціативою США.

Виступаючи 5 червня 1947 р. в Гарвардському університеті, держсекретар США Дж. Маршалл, висловив ідеї, які стали вихідним пунктом здійснення комплексу економічних та політичних заходів, які отримали його ім'я. Він, зокрема, зауважив: «Правда полягає у тому, що потреби Європи на найближчі три чи чотири роки в іноземному продовольстві та інших необхідних товарах – переважно з Америки – є значно більшими, ніж її реальна змога їх оплатити ...

вона має отримати додаткову допомогу або зіштовхнутися з економічними, соціальними та політичними ускладненнями надзвичайно серйозного характеру ... Тому, логічно, щоб США зробили все, що можливо зробити для того, щоб допомогти, в обмін на нормалізацію економічного стану у світі, без якого не може бути політичної стабільності та гарантованого миру» [12].

Наступним кроком після заяви Дж. Маршалла стало започаткування «Програми європейського відновлення», яка тривала з квітня 1948 р. до грудня 1951 р. й відповідно до якої шістьнадцять європейських держав (з червня 1949 р. до них офіційно приєдналася ФРН) отримали допомогу на загальну суму 13,3 млрд. дол. Завдання «плану Маршалла» передбачали стабілізацію соціально-політичного становища в Західній Європі; включення Західної Німеччини, яка розглядалася однією з основних економічно важливих держав Європи, до західного блоку; зменшення радянського впливу у Східній Європі [13]. У більш широкому сенсі мовилося про створення нової європейської спільноти – держави, які беруть участь в програмі, повинні були обов'язково співпрацювати одна з одною – яка зменшила б можливість конфлікту у Європі та зрівноважила радянську міць на євразійському континенті. Ретроспективний погляд доводить, що США змогли домогтися поставлених завдань: «план Маршалла» призвів до «плану Шумена», який в свою чергу призвів до створення Євроатому, потім до Об'єднання вугілля і сталі, Спільного ринку і, нарешті, до Європейського Союзу. До того ж, «товарні вливання» США в Західну Європу сприяли ліквідації надлишків продукції (адже передбачалась криза американської економіки після закінчення Другої світової війни) та підготовці нових ринків збуту. Зазначимо, що за «Програму європейського відновлення» Дж. Маршалл здобув Нобелівську премію миру [14].

Зауважимо, що для реалізації будь-якої програми економічної допомоги необхідні деякі попередні умови, що забезпечуватимуть успішний процес використання наданих коштів державою, якій надається допомога. У західноєвропейських державах в період реалізації «плану Маршалла» такі умови існували: тривалий історичний досвід оперування в умовах ринкової економіки, ініціатива приватного бізнесу, високий рівень загальної освіти населення, технологічні та управлінські можливості. На пострадянському просторі цим параметрам відповідав лише високий рівень освіти населення. У зв'язку з цим, характеризуючи причини відмови СРСР від участі в програмі, «план Маршалла» був розрахований на відновлення економіки, що мала капіталістичну основу, а в СРСР з 1930-х рр. встановилася соціалістична модель економіки, для якої цей план був априорі неприйнятний [15, с. 164].

Також проблема полягала в обсягах іноземної допомоги. Дослідники, як і творці програми допомоги, неодноразово підкреслювали, що «план Маршалла» забезпечував критичний рівень підтримки для того, щоб дати Європі можливість допомогти самій собі. Такий підхід забезпечував відносно

прийнятні витрати для держави-донора – США. Асигнування на допомогу Західній Європі становили близько 2% ВВП США, або 80 дол. на кожного сьомого американця, що становило в той період трохи більше тижневої заробітної плати. У зв'язку з повоєнними проблемами держав Східної Європи та пострадянського простору, мова могла йти про зовсім іншу суму, що робило ініціативу, подібну «плану Маршалла» неможливою [13].

Варто зауважити, що період реалізації «плану Маршалла» характеризувався високим рівнем регулятивних функцій американської держави, здатного забезпечити необхідні економічні та фінансові ресурси для виконання подібної програми. Також зазначимо, що допомога надавалася тим державам, які належали до західної цивілізації, мали багато спільних цінностей і традицій. Також фактори політико-економічного рівня, що зумовили реалізацію «плану Маршалла», посилювалися військово-стратегічною необхідністю створити противагу радянській військовій могутності в Європі. В цілому «план Маршалла» став оригінальною зовнішньополітичною розробкою США, повторення якої у відповідних обсягах не є можливим з огляду на унікальність історичних обставин, що склалися на межі 1940-1950-х рр. [16].

Наріжним каменем американської зовнішньої політики повоєнного періоду був союз з країнами Західної Європи, так званий «атлантизм», який був одним з головних зовнішньополітичних пріоритетів в стратегії США і характеризувався сукупністю зусиль задля максимального залучення західноєвропейського регіону в зовнішньополітичну діяльність Вашингтона. В основу політики адміністрації Г. Трумена, спрямованої на зміцнення позиції західноєвропейських союзників, аби політика «стримування комунізму» була підтримана державами Європи та мала характер багатосторонньої спрямованості, були покладені принципи «взаємозалежності» і «розподілу тягаря». Перший з них передбачав те, що доля європейської економіки була нерозривно пов'язана зі США. Другий передбачав відповідальність США за збереження соціального статус-кво в масштабах євроатлантичної системи, за моральної та матеріальної підтримки партнерів – західноєвропейських держав. Тому, поряд із швидким збільшенням військової могутності США, зміцнення військового потенціалу західноєвропейських союзників стало основним напрямком американської зовнішньої політики. В подальшому була підтримка створеного у 1948 р. Західноєвропейського союзу, у 1949 р. – формування НАТО та підтримка інтеграційних процесів між західноєвропейськими державами [17].

До формування нової політики адміністрації Г. Трумена довелося підійти і щодо Східної Європи. В основі впливу американської політики на країни регіону перебували економічні методи, використання яких було безпосередньо пов'язане з темпами суспільно-політичних процесів, і призвело на початку 1950-х рр. до заморожування торгових відносин з країнами Східної Європи (крім Югославії). Країни Східної Європи диференціювалися з погляду їх

цінності як об'єкти зовнішньої політики США, до того ж рівень пріоритетів змінювався в залежності від темпів соціально-політичних перетворень в кожній з них; їх військово-стратегічної, геополітичної та економічної ролі в післявоєнній Європі. Спочатку центральне місце відводилося Польщі, як найбільшій з країн регіону, в якій сильною є антикомуністична й релігійна опозиція. Поряд з Польщею аж до лютого 1948 р. перебувала Чехословаччина, але в кінці 40-х рр. XX ст. передові позиції зайняла Югославія [18, с. 123].

У повоєнний період важливою зовнішньополітичною проблемою було «німецьке питання» і кілька шляхів його вирішення. Перший варіант передбачав збереження діалогу з СРСР на основі існування Німеччини в якості не самостійної, окупованої і, зважаючи на наявність окупаційних зон, по-суті розділеної держави, яка повинна була вчасно виплачувати репарації. Другий варіант був орієнтований на те, щоб допомогти Німеччині відновити необхідні соціально-економічні та політичні інститути і потім перетворити її «в реального, хоча і другорядного, гравця на світовій арені».

Вибір був зроблений після обговорення різних аспектів «німецького питання» на Московській сесії Ради міністрів закордонних справ держав переможниць навесні 1947 р. Державний секретар Дж. Маршалл, який очолював американську делегацію, залишив нараду, переконаний в тому, що радянські лідери сподіваються отримати політичні переваги з того глухого кута, який повинен був поглибити економічну кризу в Центральній і Західній Європі, прокласти шлях до перемоги комуністичним партіям у Франції, Італії та Німеччині, і таким чином відкрити двері поширенню радянського впливу в зоні, яка вважалася життєво важливою для американської безпеки [13]. США обрали другий варіант, який призвів до розділу Німеччини та інтеграції її західних зон окупації в систему відносин, яка створювалася під американською егідою. «Америка надала перевагу західній єдності, а не перемовинам Сходу із Заходом. Іншого вибору у неї, правду кажучи, не було, адже вона більше не могла ризикувати і прямувати за натяками Сталіна. Правда була надто чіткою: він використовує переговори, щоб підірвати новий міжнародний устрій, який намагалася створювати Америка» [19, с. 400]. Однак в контексті «німецького питання» політика «стримування» передбачала подвійний вимір. США «стримували» два центри сили на континенті: один реальний – СРСР, проти якого був направлений відомий комплекс заходів з організації західноєвропейських країн – починаючи з «плану Маршалла» й до НАТО, інший потенційний – Німеччину, стримування якої полягало у фактичному розділі країни і, таким чином, здійснювалася спільно з Радянським Союзом. Такі ж завдання передбачали і подальші прагнення інтегрувати Західну Німеччину до європейських структур.

Одними з важливих регіонів в реалізації зовнішньополітичного курсу США після завершення Другої світової війни стали Середній і, як зазначалося вище, Близький Схід. Проблеми експлуатації іранських нафтових ресурсів і претензії

СРСР на зміну статусу Чорноморських проток піднімалися ще в роки Другої світової війни. Тому радянський тиск на цих напрямках не був новим фактором для американської зовнішньої політики. Натомість новою обставиною було те, що в цих регіонах США виступала в якості конкурента Великої Британії, яка спиралася на власний периметр оборони по лінії Суецький канал, підмандатна Палестина, Ірак та Ємен. США змогли використати англо-радянські суперечності через «іранську кризу» 1946 р. і стали єдиною державою, яка серйозно посилила свою присутність в Ірані, а у 1953 р., після усунення від влади прем'єр-міністра Ірану М. Моссадика, який намагався проводити політику балансування, повністю ліквідували британську присутність в країні. Також «доктрина Трумена» була поширена на Туреччину, яка була ключем до Близького та Середнього Сходу [20, р. 366].

Як зазначалось вище, на Близькому Сході в суперництві з Великою Британією домінували непрямі методи дестабілізації позицій останньої. Однак в питанні створення держави Ізраїль США відкрито виступили на боці єврейських поселенців, домігшись, зокрема, прийняття ООН резолюції про розподіл Палестини по абсолютно штучним кордонам. Надалі в регіоні, який був важливий для США «своїми людьми, ресурсами, стратегічним положенням і життєво важливими артеріями комунікацій», ставка була зроблена на зміцнення відносин з Ізраїлем.

Основною проблемою для США після Другої світової війни на Далекому Сході став Китай. Майже весь період 1945-1949 рр. можна охарактеризувати як час активних пошуків підходів в американських політичних колах до визначення завдань США за нових обставин, що склалися в Азії. Можна стверджувати, що цей період азійської політики США був визначений як прагнення адміністрації Г. Трумена перечекати, допоки в Азії ситуація стабілізується. Через деякий час виявилось, що американські позиції в Північно-Східній Азії виявилися нестійкими. У зовнішній політиці США до цього регіону застосовувалися принципи «стримування». Основний акцент робився на стримуванні експансії комуністичного Китаю. У геостратегічному сенсі це означало зміцнення відносин з режимом Гоміндан, збільшення допомоги Франції в Індокитаї, посилення позицій в Японії. Натомість Японію необхідно було відновити за моделлю Західної Німеччини як «противагу комуністичній експансії в Північно-Східній Азії».

Перспективи таких відносин з Японією підтримував і Конгрес, що знайшло відображення під час обговорення мирного договору безпеки 1951 р. Як зазначав з цього приводу сенатор-демократ Дж. Спаркмен «мені б хотілося бачити Японію, Філіппіни, Націоналістичний Китай, Індонезію, Сіам, Індокитай, Австралію, Нову Зеландію і незалежну Корею об'єднаними в регіональний пакт, який міг би мати такі ж передумови і проявити рішучість, яку ми бачимо в Північноатлантичному пакті та інших блоках в які ми увійшли» [21].

Однак реалізації цієї перспективи перешкоджала низка вагомих факторів. Тісні відносини США в межах будь-якого союзу в умовах, коли після поразки Японії минуло лише кілька років, і ще були свіжі спогади про завдані збитки, зокрема в результаті атомних бомбардувань, коли країна, в умовах американської окупації, вела пошук шляхів розвитку, виглядали вкрай проблематичними. Іншу обставину вдало охарактеризував З. Бжезінський, який зазначав: «... Японія є державою-нацією з глибоко вродженою свідомістю свого унікального характеру і особливого статусу. Її острівна історія, навіть її імперська міфологія, привертають вкрай працьовитих і дисциплінованих японців до того, що вони вважають, ніби їм наданий особливий та винятковий спосіб життя, який Японія захищала спершу блискучою ізоляцією, а потім, коли світ вступив в ХХ ст., наслідуючи приклад європейських імперій в прагненні створити свою власну на Азійському материка» [22, с. 207].

Ще один фактор полягав в не традиційності для країн Далекого Сходу участі в будь-яких багатосторонніх союзах, які передбачали, в умовах біполярної конфронтації, військові аспекти співпраці, а, отже, і відсутність відповідного досвіду.

Щодо Японії, то країна все більше зосереджувала увагу на одновимірному завданні економічного відродження і розвитку. Як зазначав З. Бжезінський, з 1950-х рр. японську зовнішню політику направляли чотири основні принципи, проголошені післявоєнним прем'єр-міністром С. Йосідою: 1. основною метою Японії має бути економічний розвиток; 2. Японія повинна бути легко озброєна та уникати участі в міжнародних конфліктах; 3. Японія повинна йти за політичним керівництвом США і приймати військовий захист Америки; 4. японська дипломатія повинна бути не ідеологізованою та приділяти першочергову увагу міжнародному співробітництву [22, с. 212]. Тому повоєнна співпраця США та Японії ґрунтувалася на двосторонніх договорах, що передбачали наявність американських збройних сил, якими і були Договір безпеки 1951 р. та Договір про взаємне співробітництво і гарантії безпеки 1960 р.

Таким чином, в повоєнний світ США увійшли в абсолютно новій для себе ролі держави, яка перевершувала всі інші країни за основними показниками сили – військової, економічної, технологічної та культурної. У післявоєнний період вони перетворилися на центр західної цивілізації, який протистояв радянській потузі, яка в результаті Другої світової війни закріпила за собою значні сфери впливу в Східній Європі та на Далекому Сході.

Основними регіонами геополітичного суперництва між двома центрами сили стали такі, що знаходились на периферії Євразії: лінія зіткнення в Європі, Середній і Далекий Схід. Під час цього суперництва США перетворилися з епізодичного на постійний чинник європейської політики.

Перші десять років після війни пішли на формування лінії «стримування», а в наступний період завдання змінилося і полягало в забезпеченні загальної стратегічної стабільності в умовах існування біполярного світу.

Список використаних джерел та літератури

1. Gaddis J.L. The Cold War: A New History. – Penguin Books, 2006. – 352 p.
2. Киссинджер Г. Ядерное оружие и внешняя политика. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – 511 с.
3. The Balfour Declaration. November 2, 1917. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/the%20balfour%20declaration.aspx>
4. The Anglo-Egyptian Alliance Treaty 1936. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://laits.utexas.edu/modern_me/egypt/3/treaty
5. Anglo-American Committee of Inquiry. – Chapter I. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/angch01.asp
6. Nachmani A. Great Power Discord in Palestine: The Anglo-American Committee of Inquiry Into the Problems of European Jewry and Palestine 1945-46. – Routledge, 2005. – 296 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://books.google.ru/books?id=TfKQAgAAQBAJ&hl=ru&source=gbs_book_other_versions
7. U.N. General Assembly Resolution 181. November 29, 1947. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://middleeast.org.ua/documents/181.htm>
8. The United States and the Recognition of Israel: A Chronology. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.trumanlibrary.org/israel/palestin.htm>
9. Международные экономические отношения / Под ред. д.э.н., проф. Н.Н. Любимова. – М.: ИМО, 1957. – 444 с.
10. Субботин В.А. Великобритания и ее колонии. Тропическая Африка в 1918-1960 гг. – М.: Наука, Главная редакция вост. лит-ры, 1992. – 278 с.
11. Grandin G. Empires Workshop: Latin America, the United States and the Rise of the New Imperialism. New York: Metropolitan Books, 2006. – 316 p.
12. Marshall Plan Speech. June 1947. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.marshallcenter.org/MCPUBLICWEB/en/?id=1242>
13. Hogan M.J. Blueprint for Recovery // The Marshall Plan Investment in Peace-50th Anniversary U.S. Diplomatic Mission to Germany. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.marshallfoundation.org/library/wp-content/uploads/sites/16/2014/05/The_Marshall_Plan_A_Blueprint_for_Recovery.pdf
14. Джордж К. Маршалл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.marshallcenter.org/mcpublicweb/ru/nav-main-explore-gcmc-history-ru.html#tab-3>
15. Орлов А.С. Тайная битва сверхдержав. – М.: Вече, 2000. – 480 с.
16. Microeconomic Development and Social Enterprise in Ukraine: A “Marshall Plan” for Ukraine – Part Two. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://for-ua.com/analytics/2007/08/09/110003.html>
17. Саква Р. Новый атлантизм // Россия в глобальной политике. – 2015. – № 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://globalaffairs.ru/number/Novyi-atlantizm-17753>
18. Потехин А.В. Дипломатия США в Восточной Европе. 1945-1950 гг. – К.: Наукова думка, 1991. – 140 с.
19. Киссинджер Г. Дипломатия. – М.: Ладомир, 1997. – 850 с.
20. Halberstam D. The Fifties. – New York: Ballantine Books, 1993. – 816 p.
21. Sparkman J. Checks and Balances in American Foreign Policy // Indiana Law Journal. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=http://ru.knowledgr.com/00202344/%D0%94%D0%B6%D0%BE%D>

0%BD%D0%A1%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BC%D0%B5%D0%BD&httpsredir=1&article=3239&context=ilj

22. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.

Лакишик Д.М., Пугачёва-Лакишик Д.В. Внешнеполитическая стратегия США на начальном этапе «холодной войны».

В статье исследуется формирование основных направлений внешнеполитической стратегии США в начале «холодной войны». Основное внимание уделяется определению векторов США в отношении пространственных приоритетов американского внешнеполитического курса, особенностям интересов в соответствующих регионах, содержания средств и методов воздействия для реализации собственных геополитических интересов. Утверждается, что основными регионами, которые определили для себя США в первые послевоенные годы стали Европа, Средний и Дальний Восток, а периферийными выступали Ближний Восток и Северная Африка (внимание также уделялось Латинской Америке). Констатируется, что важнейшие приоритеты американской внешней политики находились по периметру зоны влияния СССР, который вступил в послевоенный мир в качестве альтернативного США центра силы. Внимание также уделяется таким внешнеполитическим инициативам США как «план Маршалла» и «Программа 4-го пункта», которые сыграли первостепенную роль в формировании американской внешней политики в послевоенный период.

Ключевые слова: США, Европа, Азия, биполярный мир, «холодная война».

Lakishyk D., Puhachova-Lakishyk D. US Foreign Policy at the Initial Stage of the Cold War.

The article examines the formation of the main directions of the US foreign policy strategy at the beginning of the Cold War. The focus is on determining the vectors of the United States in relation to the spatial priorities of the US foreign policy, the particular interests in the respective regions, the content of means and methods of influence for the realization of their own geopolitical interests. It is argued that the main regions that the United States identified for itself in the early postwar years were Europe, the Middle and Far East, and the Middle East and North Africa were the peripheral ones (attention was also paid to Latin America). It is stated that the most important priorities of American foreign policy were around the perimeter of the zone of influence of the USSR, which entered the postwar world as an alternative to the US center of power. Attention is also paid to US foreign policy initiatives such as the Marshall Plan and the 4th Point Program, which have played a pivotal role in shaping American foreign policy in the postwar period.

Keywords: USA, Europe, Asia, bipolar world, Cold War.

УДК 94(73).092.6+(564.3).04

Ковальський С.В.

КІПРСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ АДМІНІСТРАЦІЇ ДЖИММІ КАРТЕРА

Стаття присвячена політиці адміністрації 39-го президента США від демократичної партії Джиммі Картера щодо кіпрської проблеми. Розглянуті зовнішньополітичні аспекти кіпрського питання, а саме переговори з Грецією, Туреччиною, лідерами Кіпру, розробка миротворчих проектів та дипломатичні маневри американських урядовців. Також увага приділена й менш очевидним деталям в політиці демократичної партії. Аналізується роль кіпрського питання у передвиборчій програмі 1976 р., адже кіпрська проблема залишилась невирішеною за підсумками діяльності республіканської партії. Цей аргумент вдало використовувався у передвиборчій критиці опонентів. Важливим аспектом діяльності демократичної партії був пошук підтримки поміж етнічних громад США, серед яких американські греки представляли одне із найвпливовіших лобі. У зв'язку з цим простежено зв'язок Дж. Картера із американськими греками в контексті його політики, спрямованої на вирішення кіпрської проблеми. Показано поступову втрату популярності американського президента як один із наслідків невирішеності кіпрського питання.

Ключові слова: США, Джиммі Картер, демократична партія, Кіпр, кіпрське питання, місія К. Кліффорда, грецьке лобі.

У 2015 р. кіпрська газета «Сайпрус Мейл онлайн» сповістила своїх читачів про те, що 39-й президент США, лауреат Нобелівської премії миру 2002 р. Дж. Картер захворів на невиліковну хворобу [1]. В шанобливому та співчутливому тоні стаття розповіла про колишнього голову Білого Дому, про його родину та особисті досягнення. Така прискіплива увага до особи Дж. Картера з боку кіпрської громадськості не випадкова. Його зв'язок із Кіпром та долею кіпрського народу був тісним та насиченим подіями від початку передвиборчої кампанії 1976 р. до сьогоднішнього дня. Через три десятки років після завершення президентської каденції Дж. Картер продовжує привертати увагу світової спільноти до кіпрських проблем, організовувати візити представників різних неурядових та благодійних організацій на острів.

«Кіпрський акорд» в політичній діяльності Дж. Картера – цікава та неочевидна проблема. Важливу роль цей аспект відігравав завдяки громадському та публічному значенню для американського суспільства. Політика Дж. Картера щодо кіпрської проблеми відображала структурні зміни зовнішньої політики США. Це була спроба переосмислення та виправлення «реальної політики» Г. Кіссінджера. Тому кіпрська проблема залишила свій відбиток на загальній атмосфері передвиборчої кампанії демократичної партії США, яку представляв Дж. Картер, та на його подальшій зовнішній політиці в регіоні Близького Сходу.

Примітно, що серед величезної кількості біографічних робіт, залишились без уваги дрібні за масштабом, але ключові за змістом аспекти, серед яких була й

кіпрська проблема. Біографи американського президента К. Байвен [2], Д. Мічел [3], Ф. Гейлард [4] взагалі не згадували кіпрські ініціативи Дж. Картера. Варто зазначити, що були опубліковані спеціалізовані роботи, присвячені кіпрському конфлікту у зовнішній політиці США у вказаний період, що торкались зазначених проблем. Наприклад, К. Іоаннідіс, розглянув так звану «реальну політику» США в Східному Середземномор'ї у порівняльній характеристиці дипломатії Дж. Форда та Дж. Картера [5]. У 2018 р. грецький дослідник С. Різас присвятив монографію американській «реальній політиці» в контексті прав людини в трикутнику Греція, Туреччина, Кіпр, де діяльності Дж. Картера присвячений окремий розділ [6]. Такі роботи мають узагальнюючий характер й не зменшують важливість системного аналізу цього питання у його зв'язку із внутрішньополітичною ситуацією в США та зовнішньополітичними стратегіями Вашингтону періоду «холодної війни».

Вирішення кіпрського конфлікту, який розпочався ще до проголошення острова незалежною республікою у 1960 р., було складною задачею для зовнішньої політики США. Традиційне ще за часів британської колоніальної адміністрації протиріччя між грецькою та турецькою громадами перейшло у відкрите протистояння в результаті поглиблення інтернаціоналізації проблеми. Греція та Туреччина вступали в протистояння один з одним заради підтримки своїх етнічних громад, гарантами яких вони були юридично, та задля реалізації власних зовнішньополітичних цілей. Тому, якщо в 1963-1964 рр. міжетнічні сутички на острові мали форму громадянської війни, то у 1974 р. конфлікт розширився до регіональних масштабів. Спочатку Греція організувала на Кіпрі державний переворот в липні 1974 р., після чого Туреччина провела дві військові операції на острові з метою фізичного розмежування етнічних громад. Все це супроводжувалось зростанням шансів на пряме збройне зіткнення між Афінами та Анкарою.

Апогеєм конфлікту став розкол острова на дві частини: південну, яка залишилась під контролем греків-кіпріотів, та північну, куди переселились усі турки-кіпріоти. За таких умов з 1960 до 1974 рр. існувала постійна вірогідність греко-турецької війни, що ставило під сумнів середземноморську безпеку НАТО. Невипадково американські президенти протягом всього довготривалого конфлікту намагались вплинути на ситуацію на острові. Головним мотивом було утримання від війни двох союзників НАТО, збереження стабільності «східного флангу» та недопущення встановлення прорадянського режиму. Всі ці зовнішньополітичні загрози були вірогідними в умовах нестабільності на острові. Ці загрози усвідомлювали й враховували попередники Дж. Картера, особливо державний секретар США Г. Кіссинджер. Відомий американський урядовець закладав вирішення кіпрського питання в основу своєї «реальної політики». Він доклав до цього зусилля в 1974 р. та ще два роки після завершення війни проводив свою політичну лінію на острові. Але протурецька позиція Г. Кіссинджера та деякі непопулярні заходи спричиняли всебічну

критику апарату президента, що тягнуло за собою зниження рейтингу республіканської партії в США.

Тому, плануючи свою програму на президентські перегони 1976 р., Дж. Картер врахував й ці аспекти. Можна констатувати, що президентські вибори в США 1976 р. характеризувались тим, що в західному суспільстві називається «беконсфідзізмом», коли політичні опоненти, неспроможні надати цілісної передвиборчої програми, вдаються до критики один одного. Водночас критика зовнішньої політики своїх візаві стає «візитною карткою» власної передвиборчої програми. Аналогічна ситуація склалась в США другої половини 1970-х рр. Політична дискусія між республіканською та демократичною партіями на виборах 1976 р. зайшла в глухий кут. На цьому тлі демократи не змогли протиставити цілісну соціальну та економічну програму та вдалися до популізму.

Радники Дж. Картера, серед яких був З. Бжезінський, порекомендували йому зосередити увагу на незавершених проблемах адміністрації Дж. Форда. В такий спосіб вирішення кіпрського питання стало однією із передвиборчих обіцянок майбутнього американського президента. Демократична партія асоціювала зазначену міжнародну проблему із провалами своїх попередників: Л. Джонсона, Дж. Форда та, особливо, Г. Кіссинджера. Акцент на кіпрське питання робився й під час оголошення майбутнього уряду. В інтерв'ю американській пресі Дж. Картер пояснював кандидатуру В. Мондале на пост віце-президента тим, що однією з його переваг як кандидата була практична діяльність у вирішенні низки міжнародних проблем, зокрема, пов'язаних із Близьким Сходом та Кіпром [7]. Позитивною рисою С. Венса в характеристиці до посади державного секретаря зазначалась його причетність до мирного переговорного процесу на Кіпрі в 1967 р. [8]. За надмірний акцент на кіпрських проблемах під час передвиборчої кампанії Дж. Картер критикувався опонентами від республіканської партії. Наприклад, у 1978 р. під час підготовки до зустрічі із змішаною групою конгресменів Дж. Картер був попереджений спеціальною доповідною запискою, що серед представників республіканської партії фігурують імена конгресменів, які публічно звинуватили його в «чинічному використанні кіпрського питання у виборчій кампанії 1976 р.» [9].

Тим не менш, варіант вирішення кіпрської проблеми Дж. Картера наприкінці 1976 р. розглядався як принципово новий підхід. Його метою було сприяння стабілізації військово-політичних позицій США в регіоні та налагодження відносин із Грецією, яка за два роки до того вийшла із блоку НАТО. Дж. Картер позиціонувався як американський президент, який переосмислив кіпрське питання від традиційної підтримки турецької сторони до врахування інтересів Греції та греків-кіпріотів. Від турецької громадськості лунали звинувачення на адресу Дж. Картера в тому, що його передвиборча програма побудована на популізмі та «грецькій пропаганді» [10]. Греція ж, навпаки, вбачала підтримку своєї лінії та висловлювала позитивні очікування. Напередодні виборів в США

члени грецького парламенту від консервативної партії офіційно звернулись до всіх американців грецького походження із закликом проголосувати за Дж. Картера [11]. Таким чином, кандидат від демократичної партії залучився підтримкою від грецької діаспори та впливового грецького лобі. Наприкінці 1976 р. кіпрський уряд в свою чергу також висловив сподівання на плідну співпрацю із новобраним президентом [12].

За словами Дж. Картера грецька сторона зраділа, коли його оголосили президентом. В спогадах він зазначав, що в Греції після оголошення результатів президентських виборів на його честь лунали церковні дзвони [13]. Проте, ще в грудні 1976 р. він оголосив пресі, що ці радісні церемонії в Греції «передчасні та недоцільні». За словами новобраного президента, американські дипломати намагатимуться проводити об'єктивну політику щодо обох країн з метою збереження «адекватної військової присутності в цих (тобто Греції та Туреччині) державах» [14].

В перший тиждень після інавгурації Дж. Картера «Нью-Йорк Таймс» повідомила, що президент оголосив про початок переговорного процесу на Кіпрі [15]. 10 січня 1977 р. відбулось закрите засідання, на якому були присутні новопризначені державний секретар С. Венс та віце-президент В. Мондале. За рішенням засідання віце-президент мав здійснити європейське турне, в порядок денний якого було внесене обговорення кіпрського питання [15]. В лютому Дж. Картер повідомив Конгресу, що перший крок виявився вдалим. Європейська спільнота підтримала ініціативи президента США [16, р. 144].

21 січня 1977 р. З. Бжезінський, якій обійняв посаду радника президента США з національної безпеки, підготував меморандум на адресу всіх вищих урядовців США. В документі зазначалось, що президент США оголосив проблеми Кіпру та Егейського моря важливим пріоритетом своєї адміністрації та проводить збір інформації щодо можливих шляхів мирного врегулювання обох проблем [17, р. 2]. Основне обговорення кіпрського питання виносилось на окреме засідання, що мало відбутись 31 січня того ж року.

Таким чином, узгоджуючи свою передвиборчу програму із новими рисами зовнішньої політики, Дж. Картер розпочав із налагодження кіпрських переговорів. В процесі підготовки до мирних переговорів Дж. Картер направив колишнього міністра оборони та «суперадвоката» К. Кліффорда на Кіпр для проведення низки зустрічей та просування американської лінії в кіпрському питанні. 15 лютого 1977 р. за день до початку місії Дж. Картер провів нараду в Овальному кабінеті із К. Кліффордом, М. Німіцем, одним із координаторів цього питання в Державному департаменті, та представниками преси [18, р. 2]. Зустрічі в подібному форматі відбувались і після місії К. Кліффорда (4 березня та 4 жовтня). А в документах адміністрації президента К. Кліффорд фігурував з приписом «уповноважений президента США в справах Кіпру, Греції та Туреччини» до кінця 1980 р.

Місія тривала з 16 по 23 лютого 1977 р., представник США провів зустрічі із Генеральним Секретарем ООН К. Вальдхеймом, президентом Кіпру Макаріосом III, головою турецької громади Р. Денкташем та міністрами закордонних справ Греції та Туреччини [19, р. 114]. Дії К. Кліффорда сприяли поновленню Віденських переговорів, що відбулись в березні того ж року. Хоча місія зіткнулася із непримиримою позицією греків та турків кіпріотів щодо суверенного устрою острова та розподілу влади між громадами, Дж. Картер вважав вказану місію перемогою [20, р. 638]. Американський уряд зберіг свій вплив на сторони, що конфліктують, підтвердив авторитет США у складних греко-турецьких відносинах. В інтерв'ю наприкінці березня 1977 р. цю місію Дж. Картер назвав одним з перших успіхів адміністрації за два місяці роботи [21, р. 523].

К. Кліффорд був не тільки практикуючим адвокатом, але й обіймав державні посади за часів президентів демократів Г. Трумена та Дж. Кеннеді. Як зазначалось в характеристиці на К. Кліффорда до його призначення емісаром на Кіпр, він брав участь в розробці «доктрини Трумена», що мало позитивно вплинути на діалог із Грецією та Туреччиною [22, р. 77]. Але в грецькій та турецькій пресі ця сторінка біографії К. Кліффорда, навпаки, подавалась як негативне явище. Взагалі, місія К. Кліффорда нагадувала аналогічну ініціативу США в 1960-х рр., коли для вирішення кіпрського питання був відправлений інший високопосадовець, що мав відношення до «доктрини Трумена» – Д. Ачесон. Результат плану Д. Ачесона, нажаль, також виявився непродуктивним.

В американському суспільстві місія К. Кліффорда стала приводом для критики демократичної партії вже на початку президентства Дж. Картера. Головний редактор аналітично-інформаційного журналу «Екзекутив Інтелідженс Джорнал» Л. Ларуш був представником «лівого крила» демократичної партії. На сторінках свого видання Л. Ларуш детально розібрав підсумки дипломатичної місії К. Кліффорда та опублікував відгуки світової преси. Основний вердикт – це провал місії. Аргументацію «лівий демократ» підбирав детально та виокремив три негативні моменти. По-перше, Макаріос III та Р. Денкташ зустрілись та почали діалог ще до приїзду К. Кліффорда. Таким чином, лідери кіпрських громад не тільки випередили його ініціативу, але й знецінили її. По-друге, в Греції К. Кліффорд критикувався грецькою пресою «за намагання повернути країну до «доктрини Трумена» [23, р. 3]. По-третє, турецька преса також розкритикувала К. Кліффорда за втручання в свої внутрішні справи. В цілому, така інтерпретація вказувала на опозиційні тенденції в середині американського суспільства та солідарність «лівих демократів» із радянською позицією, щодо «провокативної політики НАТО на Близькому Сході» та «інтервенціальність політики США».

Можна констатувати, що з початку кіпрських ініціатив Дж. Картер зіштовхнувся із тими ж проблемами, що робили політику його попередників

неефективною. Як зазначав науковець та радник бюро розвідки та досліджень Державного департаменту Дж. Вулф, «ефект зустрічей, призваних викликати атмосферу довіри, був знижений взаємними звинуваченнями, що постійно лунали на нескінчених міжнародних форумах» [19, р. 115]. В грудні 2009 р. Дж. Картер на зустрічі із релігійними та політичними лідерами Кіпру згадував ситуацію, яка склалась в 1977 р. Він підтвердив слова Дж. Вулфа додавши, що йому як американському президенту дісталась складна спадщина у вигляді Кіпру після турецької окупації частини острова та повного непорозуміння турків та греків кіпріотів [24].

У вересні 1978 р адміністрація Дж. Картера повернулась до кіпрської політики. Цього разу був запропонований новий підхід. До переговорного процесу долучились спеціалісти з США, Великої Британії та Канади. За першими літерами країн-ініціаторів (America, Britain, Canada) проект отримав назву «ініціатива АВС» [19, р. 115]. Суть проекту полягала у наданні обом громадам острова економічної допомоги та у перегляді деяких територіальних питань. Від ворогуючих сторін вимагалось сісти за стіл переговорів та повернутись до конституційного устрою за принципом бікомунальної держави. Наступного місяця на засіданні Генеральної Асамблеї ООН проект провалився. Макаріос III та Р. Денкташ висловили взаємну недовіру до пропозицій західних країн [19, р. 115]. На думку посла США на Кіпрі Р. Ейвінга, який перебував на посаді у 1981-1984 рр., і розглядав ситуацію в ретроспективі, результати «ініціативи АВС» не можна вважати повністю провальними [25, р. 146]. Їх ключові положення, на думку дипломата, використовувались в подальшій переговорній практиці, наприклад, в 10 пунктах договору між новим президентом Кіпру С. Кіпріану та Р. Денкташем, в документах Ради Безпеки ООН в 1980 р., в «еволюційному документі» Генерального Секретаря у 1981 р. [25, р. 146]

У 1978 р. адміністрація Дж. Картера провела через Конгрес зняття з Туреччини ембарго на зброю, що мало повернути відносини між двома країнами до рівня 1974 р. Для Дж. Картера цей крок мав важливе значення. Його подавали суспільству як важливе політичне досягнення. Усім сенаторам, які голосували за зняття ембарго, адміністрація президента надіслала вітальні листи такого змісту: «Ваше голосування за зняття з Туреччини ембарго на зброю було мужнє та чесне. Я вірю, що скасування ембарго слугуватиме інтересам США, Туреччини, Греції та НАТО та сприятиме справедливому та міцному миру на Кіпрі» [26, р. 100].

Проте такий поворот передбачав погіршення відносин із Грецією. Найболючішим наслідком стала втрата популярності у діаспори американських греків. З початку президентської кампанії американські греки виступали із підтримкою Дж. Картера та забезпечили йому додаткові відсотки на виборах. Але в період президенства Дж. Картера їх підтримка різко знизилась. В якості експерта щодо ставлення американських греків до питання турецького ембарго

виступив професор університету Джорджії К. Александридес. В телеграмі в Білий Дім він зазначив, що турецьке ембарго для греків мало символічне значення, скасування якого фактично легалізувало би нову турецьку агресію на острові [27].

З приводу турецької політики американський президент був змушений виправдовуватись. Виступаючи перед американськими греками 22 червня 1978 р. Дж. Картер пояснив причину зняття ембарго на продаж Туреччині зброї таким чином: «Я дійшов висновку, що ембарго на зброю для Туреччини більш шкідливий, аніж корисний інструмент впливу. ... рано чи пізно ембарго перетворилось би для турків на символ карних санкцій однієї держави щодо іншої. Турки як і греки – гордий народ. І вони ніколи не підуть на переговори під таким тиском. ... З цієї причини, як й з причини безпеки в Східному Середземномор'ї ... було прийняте рішення скасувати ембарго» [28, р. 4].

Зустріч Президента США із лідерами громади американських греків, яка відбулась 22 червня 1978 р., мала важливе значення для реабілітації рейтингу президента. Всього на заході були присутні 150 представників бізнесу, церковних та культурних кіл американських греків. Одним з ключових питань спілкування була кіпрська проблема. До приїзду на зустріч Дж. Картера із грецькою громадськістю спілкувався К. Кліффорд. Він доповідав про результат своєї кіпрської місії, розповів про складнощі, які виникли та означив перспективи, що були досягнуті [28, р. 1]. Президент США виступив з невеликою, але змістовною промовою. З 10 тез, запропонованих аудиторії, 6 були безпосередньо пов'язані із кіпрською проблемою. Дж. Картер нагадав про свої передвиборчі обіцянки, розповів про загальні тенденції та своє відношення до процесу вирішення конфлікту. Його виступ залишив таке враження, що адміністрація Дж. Картера не мала нових ідей щодо цього питання. Для того, щоб схилити грецьке лобі на свій бік використовувались лише загальні фрази та старі досягнення.

«Кіпрська риторика» у спілкуванні із грецькою діаспорою простежується й в привітанні від 5 квітня 1979 р. на адресу американсько-грецького прогресивного просвітницького союзу (АНЕРА). В своїй промові президент робив акцент на важливість миру на Кіпрі для американської дипломатії та регіональної стратегії. В підготовчих документах до цієї зустрічі його помічники попереджали, що ця організація, як і вся грецька громада, незадоволена неквапливістю діючої адміністрації у вирішенні кіпрського питання [29].

У вересні 1979 р. на честь 20-річного призначення архієпископа Іакова головою Грецької православної церкви в Північній та Південній Америці в Білому Дому проводились святкові церемонії та зустрічі, які були прописані як справа державного значення. Святкування, здебільшого, розглядалися як комплімент американським грекам напередодні передвиборчих перегонів. В

спеціальній інструкції Дж. Картеру його помічниця Е. Векслер в категоричній формі рекомендувала уникати кіпрської тематики як такої, що політизує зустріч. Окремо зазначалось, що грецька громада США розчарована відсутністю прогресу з цього питання [30, р. 1]. Святкування пройшли в урочистій атмосфері, а Кіпр майже не згадувався. Цей факт доводить, що за два роки президентства Дж. Картера кіпрське питання перетворилось з одного з головних аргументів у спілкуванні із грецьким лобі в небажану тему, яка шкодила рейтингу.

Ще одним підтвердженням того, що кіпрська проблема перетворилась на проблему підтримки президента США на майбутніх виборах виявилась візит делегації США на церемонію Олімпійського вогню в Афінах. На фоні американського бойкоту Олімпіади в Москві 1980 р., цей візит мав політичне значення. Проте делегацію, яку очолила помічниця президента Е. Векслер, зустріли в Греції не дуже привітно. Навіть те, що в склад делегації символічно були включені представники американських греків не вплинув на загальне ставлення до делегації. Це, як підкреслювала Е. Векслер, було наслідком того, що греки недовірливо ставляться до позиції Дж. Картера щодо кіпрського питання та інтересів Греції в цілому [31, р. 1].

Отже, президенту, який провів блискучі Кемп-Девідські перемовини між Єгиптом та Ізраїлем та підписав ОСО-2, кіпрська проблема залишилась невирішеною. Незважаючи на невдачі у вирішенні кіпрського питання, Дж. Картер продовжив займатися цією проблемою після свого президентства. Навіть після вступу Кіпру до ЄС в 2004 р. колишній американський президент неодноразово приїздив на Кіпр у складі неурядової некомерційної організації «Елдєрс» [13]. Крім того, допомогою кіпріотам займається його власний фонд.

Таким чином, кіпрське питання мало для Дж. Картера не стільки зовнішньополітичне значення, скільки відіграло внутрішньополітичну роль. Проблеми Кіпру були включені у передвиборчу програму демократичної партії 1976 р. Це надало Дж. Картеру простір для критики зовнішньої політики своїх опонентів. Крім того, акцент на кіпрські проблеми надав можливість привернути увагу до своєї кандидатури американських греків, які утворили додаткову підтримку під час виборів. В подальшому, реалізуючи передвиборчу програму, Дж. Картер провів низку дипломатичних акцій, спрямованих на налагодження переговорного процесу на острові. Втім, американський президент зіштовхнувся із типовими проблемами всіх його попередників. З часом, кіпрське питання перетворилось із сильної сторони діяльності адміністрації Дж. Картера у фактор, що знижував рейтинги президента. Кіпрські ініціативи Дж. Картера продемонстрували, що вирішення кіпрського питання не залежить від зовнішнього фактору й не може вирішуватись через сторонній тиск. Без консенсусу поміж кіпріотами та компромісу між етнічними громадами острова будь-які зовнішні «добрі наміри» та чужі ініціативи приречені на невдачу.

Список використаних джерел та літератури

1. Former US President Carter says he has cancer // Cyprus Mail Online. August 13, 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cyprus-mail.com/2015/08/13/former-us-president-carter-says-he-has-cancer/>
2. Biven C.W. Jimmy Carter`s Economy. – Chapel Hill: North California University Press, 2002. – 346 p.
3. Micheal D. Jimmy Carter as Educational Policymaker. Equal Opportunity and Efficiency. – Albany: State University of New York Press, 2008. – 191 p.
4. Gaillard F. Prophet from Plains. Jimmy Carter and his Legacy. – Athens, London: The University of Georgia Press, 2007. – 128p.
5. Ioannides Ch. P. Realpolitik in the Eastern Mediterranean: from Kissinger and the Cyprus Crisis to Carter and the Lifting of the Turkish Embargo. – New York, 2001. – 523 p.
6. Rizas S. Realism and Human Rights in US Policy toward Greece, Turkey, and Cyprus. – London, New York: Lexington Book, 2018. – 185 p.
7. The New York Times. – 1976. – July 16.
8. The New York Times. – 1976. – December 4.
9. Office of Staff Secretary; Series: Presidential Files; Folder: 7/12/78 [1]; Container 84. Moore Frank. Meeting with Congressmen on Turkey / Greece, July 12 1978. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.jimmycarterlibrary.gov/digital_library/ss0/148878/84/SSO_148878_084_12.pdf
10. The New York Times. – 1976. – November 1.
11. The New York Times. – 1976. – October 26.
12. The New York Times. – 1976. – November 13.
13. Trip Report by Former U.S. President Jimmy Carter to Cyprus, October, 7-10, 2008. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.cartercenter.org/news/trip_reports/cyprus_2008.html
14. The New York Times. – 1976. – December 2.
15. The New York Times. – 1977. – January 14.
16. Carter J. The Cyprus Conflict. The Message to the Congress Reporting on Progress toward a Negotiated Settlement. February 11, 1977 // Public Papers of the Presidents of the United States. Jimmy Carter. 1977 (In Two Books). Book I. January 20 to June 24, 1977. – Washington: United State Government Printed Office, 1977. – P. 143-144.
17. Brzezinski Z. Presidential Review Memorandum/NSC 5, January 5, 1977. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.jimmycarterlibrary.gov/assets/documents/memorandums/prm05.pdf>
18. The Daily Dairy of President Jimmy Carter, February 15, 1977. – 4 p. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.jimmycarterlibrary.gov/assets/documents/diary/1977/d021577t.pdf>
19. Wolfe J.H. A Historical Review of the Dispute // Perspectives of Negotiations. Four Case Studies and Interpretations / Ed. by D.B. Bendahmane, J.W. McDonald Jr. – Washington: Foreign Service Institute U.S. Department of State, 1986. – P. 105-122.
20. Carter J. The Cyprus Conflict. Message to the Congress Reporting on Progress Made toward a Negotiated Settlement. April 15, 1977 // Public Papers of the Presidents of the United States. Jimmy Carter. 1977 (In Two Books). Book I. January 20 to June 24, 1977. – Washington: United State Government Printed Office, 1977. – P. 638-639.
21. Interview with the President. Remarks and a Question-and-Answers Session with a Group of Publishers, Editors, and Broadcasters. March 25, 1977 // Public Papers of the Presidents of the United States. Jimmy Carter. 1977 (In Two Books). Book I. January 20 to June 24, 1977. – Washington: United State Government Printed Office, 1977. – P. 512-522.
22. President`s Personal Emissary to Greece, Turkey, and Cyprus. Designation of Clark Clifford. February 3, 1977 // Public Papers of the Presidents of the United States. Jimmy Carter. 1977 (In

- Two Books). Book I. January 20 to June 24, 1977. – Washington: United State Government Printed Office, 1977. – P. 77.
23. All Sides Denounced Carte's "Mediator" in Cyprus // Executive Intelligence Review. – 1977. – Vol. 4. – No. 9, February. – P. 3-5.
 24. Trip Report by Former U.S. President Jimmy Carter to Cyprus, December 8-11, 2009. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.cartercenter.org/news/trip_reports/cyprus-120809.html
 25. Raymond C.E. U.S. Policy since 1974 // Perspectives of Negotiations. Four Case Studies and Interpretations / Ed. by D.B. Bendahmane, J.W. McDonald Jr. – Washington: Foreign Service Institute U.S. Department of State, 1986. – P. 144-149.
 26. Office of Staff Secretary; Series: Presidential Files; Folder: 8/4/78; Container 87. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.jimmycarterlibrary.gov/digital_library/ss0/148878/87/SSO_148878_087_07.pdf
 27. Office of Staff Secretary; Series: Presidential Files; Folder: 6/22/78; Container 82. Summary of Letter to Anne Wexler from Professor Costas G. Alexandrides, Georgia State University, dated June 19, 1978. – Режим доступу: https://www.jimmycarterlibrary.gov/digital_library/ss0/148878/82/SSO_148878_082_06.2.pdf
 28. Office of Staff Secretary; Series: Presidential Files; Folder: 6/22/78; Container 82. Meeting with Greek-American Leaders, June 22, 1978. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.jimmycarterlibrary.gov/digital_library/ss0/148878/82/SSO_148878_082_06.2.pdf
 29. Office of Staff Secretary; Series: Presidential Files; Folder: 4/5/79; Container 112. Greeting of the Supreme Lodge of the Order of AHERA, April 5, 1979. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.jimmycarterlibrary.gov/digital_library/ss0/148878/112/SSO_148878_112_09.pdf
 30. Office of Staff Secretary; Series: Presidential Files; Folder: 9/18/79 [4]; Container 131. Wexler A. Reception for His Eminence Archbishop Iakovos, September 11, 1979. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.jimmycarterlibrary.gov/digital_library/ss0/148878/131/SSO_148878_131_04.pdf
 31. Office of Staff Secretary; Series: Presidential Files; Folder: 2/5/80; Container 149. Ch., NSC. Memorandum for the President, February 4, 1980. P. 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.jimmycarterlibrary.gov/digital_library/ss0/148878/149/SSO_148878_149_09.pdf

Ковальский С.В. Кипрский вопрос в политике администрации Джимми Картера.

Статья посвящена политике 39-го президента США от демократической партии Джимми Картера относительно кипрской проблеме. Рассмотрены внешнеполитические аспекты кипрского вопроса, такие как переговоры с Грецией, Турцией, лидерами Кипра, разработка миротворческих проектов и дипломатические маневры американских чиновников. Также внимание уделяется менее очевидным деталям политики демократической партии. Анализируется роль кипрского вопроса в предвыборной кампании 1976 г., поскольку кипрская проблема осталась нерешенной по итогам деятельности республиканской партии. Этот аргумент удачно использовался в предвыборной критике оппонентов. Важным аспектом деятельности демократической партии был поиск поддержки у этнических общин США, среди которых американские греки представляли одно из наиболее влиятельных лобби. В связи с этим прослеживается связь Дж. Картера с американскими греками в контексте его политики, направленной на разрешение кипрской проблемы. Показана постепенная потеря популярности американского президента, как одного из последствий нерешенности кипрского вопроса.

Ключевые слова: США, Джимми Картер, демократическая партия, Кипр, кипрский вопрос, миссия К. Клиффорда, греческое лобби.

Kovalskiy S. The Cyprus Question in the Policy of the Jimmy Carter Administration.

The article is devoted to the policy of the 39th President of the USA from the Democratic Party, Jimmy Carter, regarding the Cyprus problem. The foreign policy aspects of the Cyprus issue, such as negotiations with Greece, Turkey, Cyprus leaders, the development of peacekeeping projects and diplomatic maneuvers of US officials, are considered. Attention is also paid to less obvious details of the politics of the Democratic Party. The role of the Cyprus issue in the pre-election campaign of 1976 is analyzed, since the Cyprus problem remained unsolved as a result of the activities of the Republican Party. This argument was successfully used in election criticism of the opponents. An important aspect of the activities of the democratic party was the search for support from the ethnic communities of the United States, among which the American Greeks represented one of the most influential lobby. In connection with this, the connection of J. Carter with the American Greeks in the context of his policy aimed at resolving the Cyprus problem is traced. A gradual loss of popularity of the American president is shown, as one of the consequences of the unresolved Cyprus issue.

Keywords: *USA, Jimmy Carter, the Democratic Party, Cyprus, the Cyprus question, Clifford mission, Greek lobby.*

УДК 94:297+316.42(55)

Пророченко Н.О.

ЕВОЛЮЦІЯ РОЛІ ШИЇТСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ ІРАНУ

Метою даної публікації є аналіз історичних, релігійних та соціокультурних передумов місця і ролі шиїтського духовенства у політичному процесі та суспільних змінах в Ірані у новітню добу. Розкрито основні особливості зв'язку шиїтської доктрини та політики. Автор досліджує участь шиїтського духовенства у процесі розбудови іранської політичної моделі. Показано, що сучасна політична система Ірану характеризується поєднанням ісламських принципів з елементами демократії: релігія визначає всі сфери життя – політику, економіку, культуру, духовенство здійснює контроль над світськими структурами влади, проте, всі органи влади виборні.

Особливу увагу приділено питанню еволюції сучасних політичних інститутів Ірану та процесу трансформації поглядів представників правлячого релігійного істеблішменту Ісламської Республіки Іран в контексті внутрішньополітичних змін і зовнішніх викликів. Розглядаються можливості збереження ісламського правління в умовах подальшої модернізації суспільства.

Ключові слова: Іран, шиїзм, ісламське правління, політична система ІРІ, модернізація, духовенство, релігійний модернізм, консерватори, реформатори.

У 2019 р. Ісламська Республіка Іран (ІРІ) відзначає 40-ву річницю революції, яка започаткувала формування специфічної моделі розвитку держави в умовах ісламського правління, де релігія визначає всі сфери життя – політику, економіку, культуру, а духовенство здійснює контроль над світськими структурами влади.

Після перемоги ісламської революції у лютому 1979 р. іранське суспільство взяло курс і реалізує модернізацію «незахідного» альтернативного зразка, яка спирається на національні релігійно-культурні традиції. Нині, цей тип суспільного устрою демонструє стабільність і здатність до трансформації, хоча й не позбавлений криз та суперечностей внутрішнього розвитку. Подолання цих суперечностей шляхом проведення реформ є необхідною запорукою подальшого суспільного прогресу. Велике значення і відповідальність у процесі реформування держави відповідно до вимог часу покладається на представників духовенства, які в Ірані виступають лідерами суспільства, його авторитетами і офіційними керівниками.

Метою статті є дослідження участі шиїтського духовенства у процесі розбудови іранської політичної моделі у новітній період історії та якими є нинішні результати і перспективи розвитку іранського «теодемократичного» режиму.

Аналіз феномену ісламського правління як специфічної моделі розвитку суспільства і держави, яка втілюється в ІРІ, ролі шиїтського духовенства у формуванні політичної системи Ірану та її подальшої еволюції, спроби

з'ясувати особливості зв'язку шійзму та політики здійснювалися іранськими, зарубіжними та вітчизняними дослідниками з часу створення ІРІ – І. Мусаві [1], А.М. Ансарі [2], Р. Хомейні [3], К.А. Хашем [4], П.-Ж. Люїзар [5], Н.М. Мамедова [6], О.О. Дорошенко [7, 8], О.В. Дунаєва [9]. Досліджувала цю проблематику і автор статті [10, 11]. Проте, увага до цієї тематики зберігається з огляду на зростання активності ісламських рухів, пошук їхніми представниками моделей суспільного устрою, які відповідають історико-цивілізаційним особливостям мусульманських суспільств та у зв'язку з соціально-економічними змінами всередині Ірану, які актуалізували питання політичної трансформації і стали новим викликом для іранської влади.

Щоб упередити зауваження щодо застосування терміну «духовенство» відносно мусульманської спільноти, для якої властива відсутність церковної організації та структурованої системи кліру, зазначимо, що по відношенню до шійтських духовних осіб такий термін вживається досить широко, хоча й не є тотожним аналогам в інших конфесіях. На думку відомого іраніста О.О. Дорошенко, на відміну від країн, де поширений іслам сунітського напрямку, історичні особливості затвердження шійзму в Ірані обумовили набуття клерикалами ознак церковної організації, що дозволяє застосовувати до них термін «духовенство» [7]. Французький дослідник Національного центру наукових досліджень П.-Ж. Люїзар зазначає, що всупереч стереотипу про відсутність духовенства в ісламі, в шійзмі процес клерикалізації розгортається прискореними темпами впродовж останніх двох століть [5, р. 7].

Дійсно, в шійтській традиції склалася неформальна ієрархічна структура, в якій духовні особи через рівень своєї освіти, знання в галузі теології, особисті моральні якості, красномовство, заслуги перед суспільством та релігією, ступінь визнання в громаді набувають почесних статусів. Ця титулатура зазнала певних змін протягом історії і нині «ієрархія поваги» має такий вигляд. На нижчому щабелі знаходяться мулли (ар. «досягнувший досконалості») або рухані (перс. «духовна особа»), які обслуговують релігійні потреби общини. Вище духовенство поділяється у порядку зростання значення: ходжат оль-іслам (перс. «доказ ісламської істини») – титул, яким наділяли осіб, які закінчили базовий рівень навчання у медресе; аятола (ар. «знамення Аллаха») – титул, якого набувають вчені богослови (улеми), які є експертами у ісламознавстві, юриспруденції, етиці та філософії і отримали право на незалежну позицію у суперечливих питаннях ісламського права; аятола аль-узма («великий аятола») – богослови, авторитет яких визнаний широкими масами віруючих та колегами. Носії цих титулів (ходжат оль-іслам з особливого дозволу) можуть називатися муджтахідами (духовні особи, які мають право на іджтіхад – (ар. «зусилля, старання») право шійтського богослова виносити судження, коментар або рішення з важливих питань суспільного і релігійного життя, на основі ісламських норм). Статус муджтахіда набувається в результаті оволодіння комплексом релігійно-правових наук, наявності високих моральних та

духовних якостей і авторитету у інших духовних осіб та громади. Найвищий титул у неформальній релігійній ієрархії – це марджа ат-таклід (ар. «зразок для наслідування»), яким за всю історію шиїзму було наділено лише деяких великих аятол. Марджа ат-таклід має право виносити фетву – релігійний припис, обов'язковий для виконання віруючими. В шиїзмі прийнято, щоб кожний віруючий обрав собі марджа і дотримувався його настанов та сплачував йому релігійний податок (основний – хумс – п'ята частина з прибутку) [12].

Іранський досвід формування оригінальної і, що важливо, життєздатної політичної системи пояснюється значною мірою особливостями релігії та її місця у суспільній свідомості і системі пріоритетів населення. Особлива роль духовенства в політичній системі Ірану визначається тим, що державною релігією цієї країни є шиїзм імамівського тлумачення: 98% населення – мусульмани, з них 89% – шиїти [13]. Шиїтська догматика сприяла зміцненню ролі духовенства і збереженню його фактично безперервного монопольного контролю над сферами юриспруденції, освіти, суду і моралі.

Формування ісламу як системи релігійного світогляду стало результатом діяльності пророка Мухаммеда і здійснювалось одночасно з утворенням мусульманської спільноти (умми) та політичного союзу арабських племен, які він очолював. Таким чином, Мухаммед уособлював релігійну, політичну, адміністративну, судову і військову владу. Після смерті Пророка (632 р.) у питанні природи верховної влади умма поділилася. Основними течіями стали сунізм та шиїзм.

До XVI ст. населення Ірану сповідувало переважно сунізм. Цей ортодоксальний напрям ісламу визнає суверенітет світської влади і можливість зайняти посаду правителя – халіфа (ар. «заступник») за будь-яким мусульманином, якого визнає община. На духовних же осіб покладаються релігійні функції. Шиїзм у цей період виступав оболонкою народних та опозиційних рухів.

Державною релігією Ірану шиїзм (джафарівського (імамівського) напрямку) став у 1501 р., після утвердження при владі династії Сефевідів (1501-1736 рр.). Шиїтська модель влади спирається на концепцію імамату, яка передбачає спадкову владу над уммою нащадків пророка Мухаммеда. Імам (ар. «керівник, голова») виступає тлумачем віровчення і керівником громади. Справжніми правителями умми шиїти-імаміти вважають дванадцять імамів: першим був Алі – двоюрідний брат пророка Мухаммеда та чоловік його доньки Фатіми, потім – їхні сини Хасан і Хусейн та їх нащадки. Шиїти-імаміти дотримуються джафарівської релігійно-правової школи (ал-мазхаб ал-джа'фарі), що носить ім'я шостого шиїтського імама Джафара ас-Садіка (пом. 765 р.), з яким пов'язують формулювання релігійно-правових норм, що були покладені в основу імамівської системи права.

Особливого значення в шиїзмі набула доктрина про «прихованого» імама. Останній дванадцятий імам Мухаммад аль-Махді (Месія), який зник у

874/878 р. в дитячому віці, вважається у шиїтів «прихованим», взятим «живим на небо», звідки керує уммою, оберігає мусульман і залишається ідеальним правителем, який повернеться у день страшного суду для встановлення справедливості на землі. На час «приховання» імама його волю виконують довірені особи, на роль яких завжди претендували шиїтські релігійні авторитети як знавці ісламських переказів, тлумачі Корану, охоронці ісламської традиції. Це положення відкрило для духовенства можливість брати участь у політичному житті і претендувати на владу. Водночас, духовні особи оскаржували легітимність влади шаха, який, за такою концепцією, як член шиїтської громади мав виконувати вказівки богословів. Таким чином, як наголошує І.В. Кудряшова, принцип імамату створив в іранській державі своєрідний «конфлікт легітимностей», на відміну від, наприклад, Османської імперії, де султан був одночасно і халіфом (духовним головою правовірних) [14, с. 110].

Після «приховання» 12-го імама, коли зникає його фізична присутність і його безпосереднє управління поточним релігійним та повсякденним життям, гостро постає питання практичного управління общиною. На цьому тлі розгортається релігійна боротьба, тривають дискусії стосовно розуміння окремих ісламських та шиїтських догматів. В результаті формується декілька концепцій щодо джерел релігійного знання, представлені «традиціоналістським» та «раціоналістичним» підходами, які згодом отримали назви ахбаритів (від ар. «ахбар» – переказ) та усулітів (від ар. «усуль аль-фікх» – джерела права). Ахбаритів відносять до «традиціоналістів», а усулітів – до «раціоналістів».

Ахбаріти визнавали єдиним джерелом релігійного знання та фікху (ар. «знання» – комплекс уявлень про юридичні норми і правила поведінки мусульман) перекази зі слів непогрішмих шиїтських імамів, відкидаючи самостійні судження. Значення цих переказів після «зникнення» останнього імама перетворюється на основний доказ законності правових рішень, що приймаються. Ахбаріти заперечували іджтіхад, та відмовляли у праві на нього авторитетним шиїтським улемам. Їхні опоненти усуліти допускали спекулятивну аргументацію та визнавали чотири джерела права – Коран, суну, іджму (узгоджену думку авторитетних улемів) та акл (розум). Вони висували ідею можливості широкої інтерпретації ісламських норм через механізм іджтіхаду. Теоретики доктрини іджтіхаду муджтахіди Мірза Куммі, Мохаммед Хосейні Наїні, Мортаза Ансарі, Казем Хорасані на основі шиїтської догматики і мусульманської юриспруденції сприяли розвитку теологічної науки в галузі віри та права. На їхнє переконання, найавторитетніші шиїтські улеми мали достатню компетентність щоб інтерпретувати ісламські приписи, спираючись на джерела права в межах розумного та логічного судження. Усуліти також заперечували сліпе наслідування колишнім духовним авторитетам, закликали шиїтів дослухатися до живих релігійних лідерів,

стверджуючи таким чином необхідність і актуальність постійного іджтіхаду [8, с. 51]. Суперництво ахбаритів та усулітів завершилось перемогою останніх. Адже суспільні зміни вимагали нових інтерпретацій шариату, знайти які у ахбарах було неможливо. Усуліти остаточно запанували в Ірані у ХІХ ст. Їхня перемога та затвердження доктрини про іджтіхад перетворило улемів у потужну силу. Усуліти фактично сформували і дали історичне та теологічне обґрунтування інституту марджаяту (релігійних наставників – маржа ат-таклід), який став уособлювати релігійну еліту шийтської общини, що стає моральним лідером суспільства, набуває особливі права та привілеї. П.-Ж. Люїзар підкреслив, що зростання суспільно-політичної ролі шийтських богословів було пов'язано з інтенсивним розвитком у ХІХ ст. шариатської науки про «основи законодавства» (усул ал-фікх) [5]. Більшість шийтів-імамів і нині належать до усулітської школи.

Для розуміння активної ролі шийтського духовенства у суспільно-політичних процесах в Ірані у новітній період необхідно враховувати й інші особливості шийтської традиції, носієм і охоронцем якої духовенство виступає. В історії Ірану активно проявилась традиція мучеництва (шахадат), яка пов'язана з трагічною загибеллю третього шийтського імама Хусейна, сина першого імама Алі та онука пророка Мухаммеда, у битві біля Кербели (нині – Ірак) у 680 р. проти переважаючих чисельно військ халіфа Йазіда. Для шийтів цей епізод є символом самопожертви та прийняття мученицької смерті заради віри та встановлення істинного ісламського правління і водночас – зразком для наслідування. Важливим було також право на релігійне укриття від переслідувань з боку світської влади (бест). Таке право мали деякі мечеті у Кумі, Мешхеді, Тегерані, Ісфагані, оселі особливо шанованих духовних осіб. Важливою у системі релігійних традицій шийтів є традиція джихаду (ар. «зусилля»), передусім, як механізму об'єднання зусиль віруючих для досягнення життєво важливих для шийтів завдань.

Зберігати зв'язок і вплив на народ духовенству допомагала розгалужена система закладів – мечеті, мавзолеї-усипальниці, медресе, хусейніє іршад (приміщення, в яких здійснюють обряд оплакування імама Хусейна, проходять бесіди про іслам, лекції та дискусії), які виступали центрами не тільки релігійного, але й громадського життя.

Шийтське духовенство в Ірані традиційно вирізняється й матеріальною незалежністю від влади, яка ґрунтується на пожертвах віруючих, доходах від вакфів, торговельно-підприємницькій діяльності, яка заохочується у середовищі богословів і не оподатковується.

Все це визначило автономне щодо влади становище шийтського духовенства у суспільстві, використовувалось ним для збереження домінування або для мобілізації віруючих на боротьбу з владою. Шийїзм історично позиціонував себе як течія, що об'єднує знедолених і незадоволених, він робив акцент на реалізації понять справедливості і рівності мусульман.

Такі соціокультурні особливості були враховані іранськими мусульманськими інтелектуалами під час розробки ідеї іранської моделі політичного устрою з погляду завдань і уявлень суспільства та об'єктивних реалій і процесів, в яких воно існує.

В історії Ірану становище духовенства змінювалось. За правління Сефевідів (1501-1736 рр.) улеми займали підлегле положення, оскільки засновник династії шах Ісмаїл I (1501-1524 рр.) оголосив себе духовним головою шіїтів і прямим нащадком праведного халіфа Алі через сьомого імама Мусу аль-Казима.

В часи панування династії Каджарів (1796-1925 рр.) кочова у минулому верхівка намагалася посилити легітимність своєї влади за рахунок підтримки духовенства, для чого фінансувала релігійні установи та залучала на державні посади духовних осіб.

Помітна політизація шіїтського духовенства в Ірані відбувається у середині XIX ст., на тлі проникнення європейських держав у країну, що супроводжувалось спробами її економічного та фінансового поневолення, поширення чужих ідей та традицій. Великі муджтахіди очолили відсіч європейському наступу. Вони заохочували формування критичного погляду на західну культуру та цивілізацію, викривали її згубний вплив на ісламське суспільство, розгортали громадські компанії під ісламськими гаслами. Улеми засуджували надання шахським урядом концесій іноземцям, оголошували джихад (наприклад, Росії у 1826 р.). У 1873 р. богослови взяли участь у боротьбі за скасування концесії на використання природних ресурсів Ірану, наданої Рейтеру. В результаті бойкоту і народних виступів у 1891-1892 рр., організованих на заклик духовенства, була анульована концесія англійської тютюнової компанії «Тальбот» [8, с. 39].

Відповіддю на європейський виклик стала розробка власної ісламської моделі сучасності. В цей період народжується релігійно-політичний модернізм. Шіїтським улемам доводилося все частіше займати чітку позицію щодо питань, які хвилювали віруючих у нових умовах. Шіїтська догматика, незалежність духовної ієрархії шіїтів від влади сприяли інтелектуальному та політичному підйому. Улеми стають дієвими лідерами, які ефективно мобілізують масові рухи під ісламськими гаслами.

На початку XX ст. темп історичних змін зростає й вони проявилися практично в усіх сферах економічного, політичного та культурного життя. Іранська революція 1905-1911 рр. стала ілюстрацією прямого зіткнення традиційної мусульманської та західної культур. Особливістю її стала участь духовенства у боротьбі іранського народу за конституцію. Перша в історії Ірану конституція (Основний закон) була прийнята 30 грудня 1906 р. із «Доповненням до Основного закону» у 1907 р. В ній було закріплено створення двопалатного парламенту, принцип розподілу влади, основні буржуазні свободи і принцип рівності всіх громадян перед законом та владою. Мусульманські реформатори здійснили спробу адаптувати ісламські норми до

вимог сучасного суспільства. Значна частина іранського духовенства (Малек оль-Мотакаллемін, Сейїд Джемаль ед-Дін Ваез Ісфагані, аятола Сейїд Мохаммед Табатабаї ін.) виступила за конституційну монархію і зміцнення державного суверенітету. Результатом стало внесення до конституції положення про іслам шіїтського напрямку як державну релігію (ст. 1), а також створення в парламенті спеціального комітету з п'яти муджтахідів, які мали повноваження відкидати закони, що суперечили ісламським нормам (ст. 2), зберігалися шаріатські суди поряд з цивільними, а преса, освіта та громадські організації мали відповідати духу ісламу (ст. 18, 21) [8, с. 111].

Нова династія Пехлеві (1925-1979 рр.), започаткована командиром перської козачої бригади Резою-ханом, взяла курс на прискорену модернізацію у формі вестернізації, що передбачало суттєву секуляризацію суспільства. В результаті позиції духовенства були послаблені: в країні було створено світську систему освіти; судова система була організована за французьким зразком, норми шариату витіснені з юридичних кодексів; відбувалася іранізація культурної сфери. У проведенні реформ Реза-шах спирався на армію та бюрократію, тому опір улемів було стримано.

В роки Другої світової війни та у першій половині 1950-х рр. в часи боротьби за націоналізацію нафтової промисловості Ірану духовенство знову виступило як впливова політична сила. Активну позицію у боротьбі проти західного впливу займав аятолла Сейїд Кашані. Він стояв на позиції необхідності участі духовенства у вирішенні державних питань оскільки іслам і політика неподільні. Релігійно-політичний модернізм в цей час перетворюється на впливову ідеологію.

Продовження політики модернізації за західним зразком шахом Мухаммедом Резою Пехлеві, яка отримала назву «білої революції шаха і народу» (1963-1977 рр.), супроводжувалась обмеженням впливу богословів на суспільно-політичне життя. Було оголошено про відокремлення релігії від політики, духовним особам заборонили вступати в політичні партії та організації, у пресі було розгорнуто кампанію щодо звинувачення улемів у ретроградстві. Більше того, просуваючи вестернізований варіант модернізації, який був продуктом чужої культури, влада здійснювала замах на авторитет ісламу.

Водночас цей період став й часом розквіту ісламської політичної думки. Мусульманські та світські мислителі Р. Хомейні, М. Мотаххарі, М.К. Шаріатмадарі, М. Бехешті, С.М. Талегані та ін. здійснювали пошук моделей модернізації країни для прискорення розвитку за збереження власних соціокультурних основ. Ми цілком погоджуємося з тезою французької дослідниці К.А. Хашем (Практична школа вищих досліджень), що секуляризація, яка здійснювалась під тиском держави, мала парадоксальний ефект: іслам сам трансформувалася в ідеологію, а духовенство змушене було

політизуватися та перетворювати шиїзм, відкриваючи паралельно шляхи для модернізації своїх інститутів [4].

У 1965 р. релігійні реформатори створили товариство «Хусаніє-і іршад» в Тегерані. Особливою популярністю в діяльності товариства користувалися лекції мусульманського мислителя А. Шаріаті (1933-1977 рр.). Отримавши західну (доктор соціології, Сорбонна) і теологічну (Мешхед) освіту, він виступав з позицій ісламського модернізму. Філософ розумів шиїзм одночасно і як релігію, і як революційну ідеологію, покликану сформувати особливий серединний між Сходом і Заходом шлях розвитку, як засіб боротьби за суспільні інтереси, за реалізацію принципу соціальної справедливості. В мусульманському суспільстві він пов'язував ідею демократії з інститутом лідерства (імамату). Лідер суспільства – імам, будучи знавцем релігійної істини та носієм високих моральних якостей, буде вести суспільство до досконалості, якщо потрібно, то й через випробування, але не заради власних амбіцій чи бажання догодити, а задля реалізації суспільних інтересів. Імам, на думку А. Шаріаті, залежить не від вибору, а від визнання: «В ісламі з'єднувальною ланкою між народом та імамом є [релігійна] істина. Люди не вирішують, а визнають... Найважливіший обов'язок імама вести умму прямим та дієвим шляхом до досконалості» [14, с. 124].

Іншим лектором був прихильник ліберальних поглядів і водночас глибоко релігійна людина професор Тегеранського університету М. Базарган (1907-1994 рр.). Він особливу увагу приділяв свободі індивіда та його індивідуальним правам, тому релігійні переконання та ісламські приписи він відносив до категорії особистих цінностей, які держава повинна регулювати, але не встановлювати законодавчо. М. Базарган погоджувався з верховним наставництвом факіха, але у тій формі, яка не викривляє достовірність ісламу й не обмежує свободу людини.

Ліберальних поглядів дотримувався також аятола Махмуд Талегані (1911-1979 рр.), який виступав за недоторканість особистості, її права на свободу особистих переконань, а за державою визнавав право тільки на регулювання, а не встановлення моральних норм.

Прихильником принципу «духівництво вище політики» був аятола Мохаммад Шаріатмадарі (1905-1986 рр.), який стверджував, що навіть найморальнішу систему мають обирати люди.

Іншим проектом політичної організації суспільства стали ідеї аятоли Сейіда Рухолли Мусаві Хомейні (1900-1989 рр.). У праці «Ісламське правління» (1971 р.) він висунув ідею «ісламської республіки», «ісламського народовладдя», які базуються на принципі «велайят-е факіх». Механізм реалізації цього принципу передбачав здійснення керівництва общиною праведним факіхом (мусульманським правознавцем), який має повноваження тотожні імамам, але не за рівнем святості, а за обсягом управлінських функцій. Ця модель державного устрою передбачала, що керівництво суспільством і

державою належить найбільш авторитетному та компетентному богослову-правознавцю і одночасно має виборні інститути.

Така концепція викликала жваву дискусію. Аятоли К. Шаріатмадарі (голова шіїтської общини Ірану), М. Талегані, М.Р. Гольпаегані виступили проти хомейніської моделі державного устрою, проти монополії однієї особи на управління суспільством, за створення ради (шура) з впливових духовних авторитетів.

Варто визнати, що іранське духовенство в цей період не було одностайним. Ієрархія духовенства в Ірані умовна, будь-який маржа-ат таклід має своїх прихильників і вільно сповідує свої погляди, які є легітимними з погляду релігійних приписів. Тому після залучення шіїтського духовенства до політичних процесів в державі на початку ХХ ст. і дотепер спостерігається його умовний розподіл за політичними уподобаннями на декілька угруповань.

Проте, шіїтським богословам були притаманні ідентичні погляди в питаннях щодо необхідності захисту ісламу через боротьбу з впливом та контролем західних країн на мусульманських територіях; заперечення деспотизму та тиранії правителів; визнання корисності конституційного ладу; намагання залучити віруючих до політичного життя; захист духовенства як окремого інституту від модернізаторських реформ світської влади.

Послідовники Р. Хомейні займали радикальні позиції, виступали проти політики шаха і прагнули брати активну участь у політичному житті. У 1973 р. ці богослови (А. Хаменеї, А.А. Хашемі Рафсанджані, М. Мотакхарі, М. Бехешті) створили «Товариство духовенства Тегерана, що бореться», яке було закритою політичною організацією у складі 95 духовних осіб. Товариство за кілька років спромоглося встановити контроль над більшістю культових закладів і мобілізувати маси на антишахську боротьбу.

У цій боротьбі духовенство спиралося на незадоволення широких верств населення, що базувалося на складності адаптації народу до змін, спричинених прискореною модернізацією. З одного боку, напередодні революції темпи економічного розвитку Ірану були одними з найвищих у світі: темпи приросту ВВП дорівнювали 10,8% у 1967-1977 рр.; дохід на душу населення збільшився з 172 дол. до 457 дол. у 1963-1973 рр. і до 2020 дол. у 1977 р. [15]. Спостерігались позитивні зміни у галузі освіти, пенсійного забезпечення, знизилася дитяча смертність.

Але широкі верстви населення не змогли адаптуватися до швидких соціально-економічних змін, які відбувалися в умовах авторитарного режиму і супроводжувались зростанням розриву у рівні доходів. Стихійні народні виступи вилились в революцію, яка призвела до повалення монархії (16 січня 1979 р. шах втік з країни), а духовенство (на першому етапі в союзі з ліберальною буржуазією) сформулювало ідеологію змін, надало їм організаційної форми, а згодом стало керівною силою у народних виступах. Очолив боротьбу духовенства проти монархії аятола Р. Хомейні. Як зауважує

О.О. Дорошенко, «Хомейні першим у новітній час не тільки зумів теоретично обґрунтувати ідеї «революційного потенціалу» ісламу, але й перейти до здійснення своїх ідей на практиці» [8, с. 191].

Першого квітня 1979 р. Іран був проголошений ісламською республікою. Відповідно до конституції, яка була розроблена виборними конституційними зборами і прийнята на референдумі (грудень 1979 р.), основою політичної системи став принцип «релігійного народовладдя», яке здійснювалося через систему дуального управління країною.

Домінування релігійної складової в системі влади забезпечується принципом «велайят-е факіх», згідно якого вищим керівником держави проголошується релігійна особа, духовний лідер – рахбар. Основна його функція – визначати головні напрями розвитку країни, приділяючи особливу увагу питанням релігії та ідеології. За конституцією рахбар також є головнокомандувачем Збройних сил. З 1989 р., після смерті аятоли Р. Хомейні, посаду рахбара обіймає аятола Алі Хосейні Хаменеї.

До вищих релігійних політичних органів належать також Наглядова рада (Рада вартових конституції), Рада експертів, Асамблея з визначення державної доцільності, Корпус вартових ісламської революції (КВІР), Вища рада культурної революції (ВРКР).

Судова влада в ІРІ незалежна, очолюється муджтахідом, якого призначає рахбар. Водночас існує посада міністра юстиції, який виконує функцію посередника у відносинах між судовою, законодавчою і виконавчою гілками влади. Звісно, судова влада значною мірою ісламізована, проте, шаріат не є офіційним законом країни.

В Ірані також діють республіканські органи влади – президент і парламент (меджліс). Президент виконує і функції керівника уряду. Практично всі органи влади в Ірані, від посади рахбара до муніципальних рад виборні [11].

Протягом 40-літньої історії існування ІРІ політичний режим здійснював поступову трансформацію системи управління відповідно до потреб часу і запитів суспільства. Після перемоги ісламської революції за перше десятиліття (1979-1989 рр.) було побудовано державний устрій на основі поєднання теократичних принципів та норм західної демократії. Клерикали зайняли провідне становище у структурах влади та домінували у меджлісах перших двох скликань (з 245 депутатів у 1-му скликанні були обрані 164 духовні особи, у 2-му – 153) [9, с. 177].

Було встановлено однопартійну систему. Партія Ісламської Республіки (ПІР) позиціонувала себе як партія саме духовенства і ставила за мету забезпечення його політичного лідерства. В структурі партії діяла рада з п'яти богословів, кандидатури яких були схвалені імамом і які визначали відповідність дій і рішень партії нормам шаріату. ПІР активно залучала віруючих до своїх лав та побудувала розгалужену мережу філіалів. Функціонував інститут «представників імама» в різних органах влади, діяли революційні трибунали,

проводились широкі репресії проти опонентів. Було проведено «ісламську культурну революцію»: відновлено мусульманські традиції, введено ісламські норми поведінки і одягу, створено Бюро ісламської пропаганди. Норми шариату були впроваджені у судову систему, особливо, сімейне право.

Зміцнення режиму відбувалося з використанням релігійних інститутів (мечеті використовувались як виборчі дільниці), намазів (п'ятнична молитва включала не тільки проповідь, а й лекцію про внутрішнє становище і зовнішні справи держави), товариств з проведення шіїтських церемоній. Здійснювалися навіть спроби впровадження ісламських норм в господарське життя, через побудову моделі «тоухідної економіки». Іслам був перетворений на стрижень політичної системи, а духовенство встановило фактично повний контроль над життям суспільства.

Після завершення ірано-іракської війни (1980-1988 рр.) та смерті аятоли Р. Хомейні (1989 р.) в умовах гострої економічної кризи, зниження рівня життя населення було розпочато курс на лібералізацію, що втілювався у більш прагматичний підхід до економічного розвитку та зовнішньої політики, запроваджений президентом А. Хашемі Рафсанджані (1989-1997 рр.). Політична сфера також зазнала певних змін. Було скасовано посаду прем'єр-міністра, функції якого перейшли до президента, що посилювало його роль в системі виконавчої влади. Було відновлено багатопартійність.

Процеси політичної модернізації були продовжені наступним президентом Мохаммадом Хатамі (1997-2005 рр.). Він виступив з ідеєю «ісламського громадянського суспільства». На практиці це втілювалося у зростанні кількості партій і громадських організацій, розширення свободи слова і преси, відмову режиму від надмірного насилля. Було дозволено критикувати режим, здійснено спробу покращити відносини із Заходом в межах концепції «діалогу цивілізацій». Водночас, більша частина політичних ініціатив М. Хатамі (законопроекти про свободу ЗМІ, про розширення повноважень президента, про обмеження контролю КВІР над виборчим процесом, про створення арбітражного суду з правом відхилення рішень Наглядової Ради) були заблоковані рахбаром. Так система продемонструвала, що над політичними процесами зберігається повний контроль консервативного шіїтського істеблішменту.

Підтвердженням того, що більшість населення проти зміни ісламського режиму, стала перемога на чергових президентських виборах Мохаммада Ахмадінеджада (2005-2013 рр.). Його правління супроводжувалось спробами реанімації ідей і методів перших післяреволюційних років. Проте, президентство М. Ахмадінеджада позначилося його конфронтацією з рахбаром і законодавчих органів влади з виконавчими. Президент виявився консервативніше за більшість консерваторів у владі [11].

Нинішній президент Ірану Х. Роухані (з 2013 р.) проводить політику подальшої політичної лібералізації: відбулася амністія політичних в'язнів,

здійснюються спроби деполітизувати вищі навчальні заклади і розширити їхнє самоврядування, ведеться робота щодо розширення прав жінок.

Таким чином, система продемонструвала здатність до трансформації відповідно до суспільного запиту, коли внутрішні суперечності долаються через систему виборів.

Хоча в іранському політичному просторі присутня конкуренція, але вона має власний колорит, відмінний від традиційних механізмів міжпартійної політичної боротьби в західних державах. Іранські політичні партії, яких зараз нараховується близько двохсот, є малочисельними об'єднаннями. Характер політичного процесу в країні визначається здебільшого діяльністю угруповань духовенства. Їх формування відбувається не за ідеологічними уподобаннями, а залежно від ставлення до політики керівництва країни. На чолі угруповань стоять авторитетні улеми, які належать до різних релігійних шкіл і мають власний погляд щодо багатьох питань.

Основними політичними течіями в сучасному іранському політикумі є консерватори «мохафезекар» (прибічники збереження курсу) і реформатори «іслахтбар» (прибічники виправлення курсу).

Консерватори підтримують рахбара і його максимальну участь в управлінні країною, виступають прибічниками державного контролю над економікою. Ядром консервативного табору є найбільш велика група кумського духовенства – «Товариство духовенства, що бореться». З середовища консерваторів виокремилася радикально-консервативне крило (або неоконсерватори). Його прихильникам властивий релігійний радикалізм, підтримка збереження активного втручання держави в економіку, проведення активної політики соціальної опіки, посилення ісламізації суспільного життя і радикалізм у зовнішньополітичному курсі, особливо щодо протистояння із Заходом.

Реформатори консолідуються навколо «Асоціації улемів, що борються» і виступають за демократизацію суспільства, надання ЗМІ більшої свободи, за економічну лібералізацію. У реформаторського крила, як і у консервативного, є свої радикали. Вони виступають за широку лібералізацію політичного устрою, витискування духовенства із системи державного управління, за перетворення Ірану на відкриту країну з ринковою економікою.

Варто зауважити, що розкол на реформаторів і консерваторів в іранському політикумі не пов'язаний з приналежністю до республіканських чи релігійних інститутів влади. Цей дискурс триває всередині релігійних кіл. Усі президенти Ірану (за виключенням М. Ахмадінежада) мають духовний титул ходжат-оль-іслам. Низка політиків вищого рангу походять з традиційних релігійних кланів. Імам Р. Хомейні був сином аятоли Сейїда Мустафи Мусаві, представника давнього роду шіїтських богословів, чинний рахбар ІРІ А. Хаменеї походить з родини аятоли Сейїда Джавада Хосейні, чинний голова парламенту А. Ларіджані – з родини аятоли Хашема Амолі, экс-президент Мохаммед Хатамі – син аятоли Рухолли Хатамі.

Здебільшого нинішнє іранське керівництво – це люди, які мають сучасну освіту, прекрасно розуміють значення науки і технологій для державного розвитку. Наприклад, чинний президент країни Х. Роухані захистив докторську дисертацію в Каледонському університеті в Глазго, під час ірано-іракської війни командував силами ППО і був заступником головнокомандувача збройними силами. Чинний міністр закордонних справ Мохаммад Джавад Заріф закінчив Школу міжнародних відносин імені Йозефа Корбела при Денверському університеті (США) і отримав ступінь доктора філософії у Сан-Франциському університеті. Президент Ірану (1997-2005 рр.) Мохаммад Хатамі теолог і політолог, володіє трьома іноземними мовами. Духовний лідер Ірану аятола А. Хаменеї особисто опікується розвитком кількох галузей науки, зокрема, атомної енергетики, дослідженнями щодо боротьби з раком і використання стовбурових клітин [10, с. 96].

Водночас, не всі представники духовенства беруть активну участь у політичному житті. Багато з них займаються виключно релігійно-правовими, морально-етичними або богословськими питаннями.

За період існування Ісламської республіки було досягнуто безумовного прогресу у модернізації соціально-економічного життя. Всі верстви населення, незалежно від статків, забезпечені доступом до основних комунальних послуг. На 2010 р. 100% сільського населення були забезпечені газом, електроенергією і якісною питною водою, всі школи країни – комп'ютерами. Середня тривалість життя зросла до 70 років у чоловіків і до 73 у жінок. Це кращий показник, ніж в Марокко, Індонезії, Україні, Росії. Витрати на охорону здоров'я в країні становлять 5-6% ВВП [16]. Помітним напрямом соціальної політики чинної іранської влади є освіта. Уряд проголосив отримання освіти релігійним обов'язком людини і досяг на цьому шляху значних успіхів. За роки існування ІРІ кількість письменного населення старше 15 років зросла до 98% [17]. Іранська влада витрачає на освіту 5% ВВП і близько 20% бюджетних витрат [16].

З 2010 р. в Ірані введений в обіг термін «науково-технологічний джихад», який передбачає консолідацію зусиль задля науково-технологічного розвитку в умовах санкцій. За 2000-2016 рр. кількість зареєстрованих іранських патентів збільшилась у 13 разів з 241 до 3155; кількість публікацій іранських дослідників у Web of Science за цей період зросла у 27 разів з 344 до 9619. Розвивається космічна галузь: у 2009 р. запущений супутник іранського виробництва «Омід», у 2011 р. – супутник «Рассад 1». У 2017 р. Іран зайняв 75 місце з 127 у Глобальному інноваційному рейтингу, у 2018 р. іранська економіка вперше потрапила до топ-50 інноваційних економік світу (49-е місце) за версією Bloomberg [18, с. 116-117]. Зауважимо, що ці успіхи здобуваються в умовах санкційних обмежень, які застосовуються проти ІРІ з часу її утворення.

До сорокової річниці свого існування ІРІ підійшла з багажем не тільки здобутків, але й складних суспільно-політичних і економічних проблем.

Суспільство переживає гострий внутрішньополітичний конфлікт, який відображає суперечності між традицією та прагненням до модернізації, що втілюється у протистояння мусульманських консерваторів і прихильників релігійно-політичного реформізму.

Активно обговорюваним в науковому середовищі є питання подальшої модернізації іранської системи влади відповідно до вимог сучасних глобальних змін, реформування політико-економічної сфери відповідно світовим трендам. Існує занепокоєння, що в іранському суспільстві накопичуються проблеми і психологічна втома від жорстких норм і механізмів їх підтримання з боку релігійно-політичних інститутів, що складнощі і, можливо, повільніші, ніж очікує населення, темпи економічного розвитку призведуть до того, що населення покладатиме відповідальність за невдачі на релігійний істеблішмент.

Наприкінці 2017 – на початку 2018 рр. 90 міст Ірану були охоплені протестувальниками, які виступали під протилежними гаслами: антиурядовими, антиісламськими або проісламськими. Проте, об'єднувало ці виступи спільне незадоволення економічною ситуацією в країні. Гострота економічних проблем була пов'язана з міжнародними санкціями 2005-2015 рр. Після їх пом'якшення у зв'язку з досягненням домовленості щодо іранської ядерної програми, ситуація в іранській економіці почала виправлятися, проте темпи і результати виявилися менше очікуваних. З одного боку, економічне зростання у 2017 р. становило 5%, а з урахуванням нафти – 12,5%. Інфляція зменшилася з 40% (2013 р.) до 9% (2017 р.), безробіття – за офіційними даними становить 11,7% [19, с. 11]. Водночас, гостро стоїть питання безробіття серед молоді: 55% молодих людей до 29 років, які мають диплом про вищу освіту, – безробітні. Незадоволенням суспільства скористалися консервативно налаштовані кола духовенства, які підтримали антиурядові протести, спричинені оприлюдненням інформації щодо скорочення соціальних витрат, які передбачав проект бюджету на 2018-2019 рр., звучали заклики до відставки уряду. За результатами соціологічних опитувань Центру стратегічних досліджень при президенті Ірану, 80% респондентів назвали основною причиною виступів економічні проблеми, досить високою була частка незадоволених виконавчою владою (40%) або режимом в цілому (34,7%), проте тільки 9,2% висловили претензії до керівної ролі духовенства [20].

В результаті до бюджету було внесено поправки, а розкол в релігійно-політичній еліті не відбувся. Реформатори і консерватори визнали право населення на критику політики уряду і рахбара. Баланс у відносинах влади і суспільства зберігається, хоча чимдалі відчувається складність поєднання авторитарного режиму з демократичними тенденціями суспільного життя і необхідність його кардинальних перетворень.

В сучасному іранському суспільстві існує культурне та соціальне розмаїття. Ісламські цінності та ідеали ісламської революції втрачають монополію на формування громадської думки, зростання рівня освіти населення розширює

спектр суспільно-політичних орієнтирів, робить суспільство відкритішим до інновацій, формує нові економічні і соціальні запити.

Протести початку 2018 р. продемонстрували, що традиційна система цінностей і становище соціальних груп, які її уособлюють досить стійка, населення не готове відмовитись від традиційних цінностей на користь західних моделей. Проте, запит на демократизацію, лібералізацію, розширення громадянських свобод існує. Владі доведеться вирішувати дилему щодо стратегії розвитку між зміцненням або ісламської догми, або ліберально-демократичних тенденцій в межах ісламської республіки.

Нині виконавча влада зосереджена в руках помірковано-ліберальних сил, які готові до реформування режиму зсередини. Ідеї лібералізації суспільного життя підтримує і частина шіїтського духовенства. Вони пропонують переглянути функції Наглядової ради в бік зменшення її впливу на вибори органів виконавчої влади. Наприклад, довгий час очікує рішення Наглядової ради питання про можливість жінки стати президентом, серед духовенства є такі, що позитивно до цього ставляться. Серед ліберально налаштованого духовенства обговорюється питання про можливість заміни факіха на раду факіхів з 3-5 осіб.

Проте, домінування консерваторів і радикалів у керівництві судової влади, у КВІР, інших структурах складної політичної системи Ірану не дозволяють прискорити ліберальні реформи.

Як уявляється, іранська політична система володіє суттєвим запасом міцності. Сучасним іранським політикам-богословам не властивий релігійний фанатизм. Досвід державного управління зробив їх прагматично мислячими державними діячами. Іранська еліта прагне зберегти владу і привілеї, примножити багатство, але водночас забезпечити економічний розвиток і стабільність держави, задовольнити хоча б частину сподівань населення, захистити Іран від зовнішнього тиску та поширити його вплив на сусідні регіони.

Список використаних джерел та літератури

1. Moussawi I. Shi'ism & The Democratisation Process in Iran with a Focus on Wilayat al-faqih. – London: Saqi Books, 2011. – 215 p.
2. Iran, Islam, and Democracy The Politics of Managing Change. 2nd ed. by A.M. Ansari. – London: Chatham House, 2006. – 327 p.
3. Доктрина исламской революции. Избранные мысли и взгляды Имама Хомейни / Рухолла Аль-Мусави Хомейни: Орг. по составлению и изданию произведений Имама Хомейни. – М.: Научная книга, 2009. – 155 с.
4. Arminjon Hachem C. Chiisme et Etat. Les clercs à l'épreuve de la modernité. – Paris: CNRS Edition, 2014. – 542 p.
5. Luizard P.-J. Histoire politique du clerge chiite. – P.: Fayard, 2014. – 325 p.
6. Мамедова Н.М. Исламский фактор в развитии современного Ирана // Исламский фактор в истории и современности / Ин-т востоковедения РАН; отв. ред. В.Я. Белокреницкий, И.В. Зайцев, Н.Ю. Ульченко. – М.: Вост. лит., 2011. – С. 270-283. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://book.ivran.ru/f/islamskij-faktor-v-istorii-i-sovremennosti.pdf>
7. Дорошенко Е.А. Шиитское духовенство в современном Иране. – М.: Наука, 1985. – 234 с.

8. Дорошенко Е.А. Шиитское духовенство в двух революциях: 1905-1911 и 1978-1979 гг. – М.: Институт востоковедения РАН, 1998. – 240 с.
9. Дунаева Е.В. Шиитское духовенство в политической жизни современного Ирана // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – 2018. – Т. 11. – № 4. – С. 169-189. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/shiitskoe-duhovenstvo-v-politicheskoy-zhizni-sovremennogo-irana>
10. Пророченко Н.О. Політична еліта Ірану: досвід поєднання традиції і сучасності у формуванні курсу суспільно-політичного розвитку // «Аль-Калям». Збірка наукових праць УЦІД / Бібліотека ісламознавства. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 93-109.
11. Пророченко Н.О. Іранський досвід модернізації: суспільно-політичний вимір // Країни пострадянського простору: виклики модернізації: збірник наукових праць / За заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» – К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 163-173.
12. Филин Н.А., Галимов И.Р. Титулы шиитского духовенства в современных исторических реалиях // Власть. – 2018. – № 8. – С. 152-156. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/tituly-shiitskogo-duhovenstva-v-sovremennyh-istoricheskikh-realiyah-irana>
13. Врадий А. «Третий путь» Ирана. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.geopolitica.ru/article/tretiy-put-irana#.V1Vy3khKV95>
14. Кудряшова И.В. Иран как случай исламской модернизации // Политическая наука. – 2012. – № 2. – С. 107-134.
15. Мамедова Н.М. Проблемы модернизации и либерализации экономической системы Ирана (исторический аспект). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://middleeast.org.ua/research/iran4.htm>
16. Мамедова Н. Особенности социальной политики Ирана в период исламской государственности. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mirec.ru/2013-01/osobennosti-socialnoj-politiki-irana-v-period-islamskoj-gosudarstvennosti>
17. Сайрус А.-М., Биглари Х. Неожиданная удача для Ирана? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Neozhidannaya-udacha-dlya-Irana-17941>
18. Малахов В., Юревич М., Аушкап Д. Иран: позитивный опыт развития науки и технологий // Мировая экономика и международные отношения. – 2018. – Том 62. – № 11. – С. 116-124.
19. Дунаева Е. Иран на пороге 40-летия исламской революции: что скрывается за январскими протестами? // Азия и Африка сегодня. – 2018. – № 6. – С. 10-17.
20. The results of the social survey regarding the protests in day 1396 (In Pers.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://snn.ir/fa/news/665672>

Пророченко Н.А. Эволюция роли шиитского духовенства в общественно-политическом развитии Ирана.

Целью данной публикации является анализ исторических, религиозных и социокультурных предпосылок места и роли шиитского духовенства в политическом процессе и общественных изменениях в Иране в новейшее время. Раскрыты основные особенности связи шиитской доктрины и политики. Автор исследует участие шиитского духовенства в процессе построения иранской политической модели. Показано, что современная политическая система Ирана характеризуется соединением исламских принципов с элементами демократии: религия определяет все сферы жизни – политику, экономику, культуру, духовенство осуществляет контроль над светскими структурами власти, однако, все органы власти выборные.

Особенное внимание уделяется вопросу эволюции современных политических институтов Ирана и процессу трансформации взглядов представителей правящего религиозного истеблишмента Исламской Республики Иран в контексте внутривнутриполитических изменений и

внешних вызовов. Рассматриваются возможности сохранения исламского правления в условиях дальнейшей модернизации общества.

Ключевые слова: Иран, шиизм, исламское правление, политическая система ИРИ, модернизация, духовенство, религиозный модернизм, консерваторы, реформаторы.

Prorochenko N. Evolution of Shiite Clergy Role in Socio-political Development of Iran.

The purpose of this publication is to analyze the historical, religious and socio-cultural background of the Shiite clergy place and role in the political process and the social changes in Iran in recent times. The main features of the connection between the Shiite doctrine and politics are revealed. The author investigates the participation of the Shiite clergy in the process of building the Iranian political model. It is shown that the modern political system of Iran is characterized by the combination of Islamic principles with elements of democracy: the religion determines all spheres of life – politics, economy, culture, the clergy monitors the secular structures of power, but all the authorities are elected.

Special attention is paid to the evolution of the Iranian modern political institutions and the process of representatives views transformation in the field of the ruling religious establishment of the Islamic Republic of Iran in the context of internal political changes and external challenges. The possibilities of preserving Islamic rule in the conditions of further modernization of society are considered.

Keywords: Iran, Shiism, Islamic government, political structure of IRI, modernization, clergy, religion modernism, conservatives, reformers.

УДК 94:327(5-15)«XXI»

Швед В.О.

АРАБСЬКІ КРАЇНИ ПЕРСЬКОЇ ЗАТОКИ У СИСТЕМІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ЗМІН ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Проаналізовано вплив змін геополітичного ландшафту на глобальному та регіональному рівнях на розвиток та трансформацію такого важливого регіону арабського світу як Перська затока. Визначено, що на трансформаційні процеси в першу чергу вплинула інтервенція США до Іраку 2003 р. та «арабська весна» 2010-2011 рр. Протягом останніх двох десятиліть головним суперником арабських країн Перської затоки став Іран. Жорстке і безкомпромісне протиборство з Іраном головним чином визначає особливості та спрямованість зовнішньополітичного курсу цих країн, розвиток їх інтеграційних форматів та появу нових альянсів. Підкреслено, що під впливом подій «арабської весни» та необхідності протистояння Ірану, в арабських країнах Перської затоки нині розгортається «революція зверху», почалися широкомасштабні реформи. Проаналізовано перспективи створення нового воєнно-політичного проекту «близькосхідний стратегічний альянс», можливості та ризики нормалізації відносин арабських країн Перської затоки з Ізраїлем.

Ключові слова: Перська затока, США, Росія, Іран, Саудівська Аравія, Ізраїль, Рада співробітництва арабських держав Перської затоки, Близькосхідний стратегічний альянс.

Арабські країни Затоки протягом останніх двох десятиліть впевнено посіли місце локомотиву розвитку та трансформаційних змін арабських країн регіону. Відтак, ті зрушення та модернізаційні процеси, їхні нові стратегічні орієнтири значною мірою визначають поступ усіх арабських країн, той новий «арабський порядок», який інтенсивно формується останнім часом під впливом низки внутрішніх та зовнішніх чинників.

Зазначена проблема досліджується передусім у провідних наукових та науково-аналітичних інституціях США, зокрема у Фонді Карнегі за міжнародний мир (Carnegie Endowment for International Peace), Вашингтонському інституті близькосхідної політики (Washington Institute for Near East Policy), Інституті Брукінгса (Brookings Institution), наукові та аналітичні розробки яких визначають спрямованість та концептуальний підхід сучасної американської історіографії. У Фонді Карнегі за міжнародний мир цю тему розробляють такі дослідники як М. Лінч, Р. Соколскі, А.Д. Міллер, М. Муашер та ін. [1]. Вашингтонський інститут близькосхідної політики представлений науковою продукцією відділу з вивчення регіону Перської затоки та енергетичних проблем [2]. В Інституті Брукінгса діє Сабан центр з вивчення Близького Сходу, у якому провідну роль відіграють такі колишні досвідчені дипломати як М. Індик, Н. Сакс, Т. Гофман та ін. [3]. Активну роботу здійснює Вашингтонський інститут вивчення країн Затоки, більшість колективу якого складають науковці арабського походження [4].

Аналіз української історіографії із поставленого питання засвідчує, що останнім часом її здобутки значно відстають від потреб у науково-аналітичному супроводженні зовнішньополітичного курсу України на Близькому Сході, та, зокрема, у регіоні Затоки. Як зазначається в Аналітичній доповіді до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2018 році» формування нового наповнення зовнішньої політики України передбачає поєднання євроатлантичного вектору з послідовною реалізацією власних національних інтересів щодо розбудови широкомасштабної співпраці з країнами Близького Сходу [5, с. 399]. Виключення становлять наукові статті В. Шведа та С. Гуцала, в яких аналізуються окремі проблеми сучасного історичного поступу арабських країн Перської затоки [6, 7].

У статті автором поставлено завдання осмислити та узагальнити основні результати історичного розвитку арабських країн Перської затоки на початку ХХІ ст. у контексті тих змін, що відбулися у геополітичному балансі сил на глобальному та регіональному рівнях та сформулювати на основі такого аналізу рекомендації для здійснення зовнішньополітичного курсу Української держави у цьому регіоні.

Більшість арабських країн Затоки становлять аравійські монархії – Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Кувейт, Катар та Оман, які об'єдналися у 1981 р. в інтеграційну структуру – Раду співробітництва арабських держав Затоки (РСАДЗ), яка впродовж майже чотирьох десятиліть є найуспішнішою структурою на теренах арабського світу. Виникнення РСАДЗ стало результатом внутрішніх регіональних та міжнародних процесів протягом 70-80-х рр. ХХ ст., які не лише створили необхідні об'єктивні умови такого інтеграційного об'єднання у просторі Аравійського півострова, але й визначили його головні особливості, ступінь міцності та релейні точки вразливості. Створення структури обумовлювалось не лише потребами економічного, соціального і гуманітарного розвитку, а й серйозними безпековими, воєнно-політичними та геостратегічними викликами, що постали перед аравійськими монархіями наприкінці 1970-х рр.

У лютому 1979 р. в Ірані перемогла антишахська революція, після якої в країні було встановлено необмежений теократичний режим, який під гаслами «ісламської революції» розпочав активну експансіоністську політику в регіоні [8]. Буквально через декілька місяців після перемоги революції 1979 р. в Ірані розпочалася ірано-іракська війна. Ці дві події відіграли надзвичайно важливу роль у якнайшвидшому створенні інтеграційного об'єднання аравійських монархій, яке одразу ж почало набирати рис воєнно-політичного об'єднання [9].

На трансформаційні процеси у Близькосхідному регіоні в цілому на початку ХХІ ст. найбільш суттєво вплинуло дві події – інтервенція США в Іраку 2003 р. та революції «арабської весни» 2010-2011 рр., які визначили спрямованість змін

у геополітичному та геостратегічному балансі сил у регіоні. Американська інтервенція в Іраку одним із своїх найбільш негативних та деструктивних наслідків для подальшого розвитку Близькосхідного регіону мала різку зміну геополітичного балансу сил на користь шіїтського чинника, що відкрито ворожа для стрімкого посилення іранського режиму. Іран почав розбудовувати достатньо сильну коаліцію, так звану «вісь супротиву», до якої приєднувалися один за одним: шіїтське воєнно-політичне угруповання в Лівані – Хезболла, під його контроль згодом перейшов ХАМАС, який встановив, починаючи з 2005 р., свою диктатуру у секторі Газа, далі до осі приєднався режим Б. Асада в Сирії, хусити в Ємені тощо.

У жовтні 2018 р. американський президент Д. Трамп охарактеризував інтервенцією США в Ірак як одну з «найстрашніших помилок в американській історії», яка коштувала більше 7 трлн. дол. збиткових витрат, мільйонів життів громадян США та низки близькосхідних країн [10].

Одним із найважливіших наслідків «арабської весни» в історичному розвитку арабського світу стало достатньо серйозне зниження таких традиційних регіональних центрів сили, як Багдад, Каїр та Дамаск. Вакуум, що утворився, був заповнений аравійськими монархіями Перської затоки, які виявили енергійність та рішучість. Спираючись на свої колосальні фінансові резерви, відносно внутрішню стабільність та нову динамічну генерацію політиків, вони достатньо швидко здобули безпрецедентний вплив в аравійському світі. Лідерами цієї групи арабських країн Затоки стали Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати, які згодом сформували та запропонували бачення свого власного майбутнього та регіону в цілому [11].

Як зазначається у аналітичному комплексному інтерв'ю «Нова геополітика Близького Сходу: роль Америки у змінах, що відбуваються в регіоні», підготовленого провідними аналітиками Інституту Брукінгса у січні 2019р., Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати, є єдиними арабськими країнами, які після подій 2011 р., знаходяться на найвищому рівні регіональної геополітичної структури [3].

Рада співробітництва арабських держав Затоки, у якій домінуюча роль належить Саудівській Аравії та Об'єднаним Арабським Еміратам, пройшла у своєму історичному розвитку 4 етапи: травень 1981 р. – вересень 2001 р., вересень 2001 р. – початок 2011 р., початок 2011 р. – травень 2017 р., і, нарешті, четвертий розпочався у 2017 р. Протягом першого етапу свого розвитку у Раді була опрацьована та сформована у комплексному вигляді структура регіональної організації, утверджені головні принципи діяльності об'єднання у безпековій, політичній, економічній, фінансовій та гуманітарній сферах.

Другий етап став одним із найуспішніших періодів розвитку РСАДЗ, коли країни-члени досягли серйозних успіхів у розвиткові інтеграційних процесів (укладання економічної угоди у 2001 р., створення спільного ринку РСАДЗ у 2007 р., проголошення створення Монетарного союзу у 2008 р., ухвалення

єдиної оборонної стратегії у 2009 р. тощо), а також у сфері здійснення політичних та соціальних реформ кожного з країн-членів Ради на національному рівні [12, с. 2].

Третій етап у розвиткові інтеграційного об'єднання характеризується організацією відсічі «арабській весні» та переходу у контрнаступ проти загрози її нової хвилі. Протягом зазначеного періоду, використовуючи комплекс різноманітних заходів, починаючи від прямого введення військ до Бахрейну з тим, щоб загасити масові виступи населення країни проти існуючої династії до термінового направлення колосальних грошових дотацій для того, щоб «залатати» існуючі соціальні проблеми, Саудівській Аравії та Об'єднаним Арабським Еміратам вдалося не допустити революційний наступ «арабської весни» на власну територію. У липні 2013 р. ними було успішно здійснено військовий переворот у Єгипті та відсторонено від влади М. Мурсі – ставленика «Братів-мусульман»; формується Об'єднана Арабська коаліція, яка розпочала військові дії проти проіранських угруповань хуситів у Ємені [13, с. 192].

Важливою ознакою третього етапу став початок здійснення «білої революції», тобто «революції зверху», яка розпочалася передусім у Саудівській Аравії, коли за правління нового короля Салмана її головним натхненником та організатором став наслідний принц Мохаммед бін Салман. Розгортання масштабних програм глибоких трансформаційних реформ стало, по-перше, відповіддю правлячих режимів країн-членів РСАДЗ на «арабську весну», з тим, щоб упередити вірогідні повторні хвилі масових потрясінь. По-друге, розгортання цих глибоких реформ стало відповіддю Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів та інших арабських монархій на іранську загрозу, а саме опрацюванням власної арабської мобілізаційної моделі, яку можна було б ефективно протиставити іранській, яка має у своєму розпорядженні сильну армію, елітний Корпус вартових ісламської революції та численні збройні формування шіїтів, не кажучи вже про Хезболлу, ХАМАС та хуситів.

Четвертий етап історичного поступу арабських країн Перської затоки розпочався у 2017 р. Логіку трансформаційних зрушень у цьому регіоні Близького Сходу протягом останніх двох-трьох років неможливо зрозуміти без врахування того, що головна лінія розлому в регіоні відбувається за схемою: арабські країни Перської затоки vs Іран, а до цього прямого зіткнення ще накладається не менш глибока конфронтація між Іраном та Ізраїлем. Ці дві головні регіональні лінії розлому прямо поєднуються із нинішнім курсом адміністрації президента США Д. Трампа, який визначає Іран як головного супротивника США на Близькому Сході та центр регіонального тероризму. Через рік після перемоги Д. Трампа на президентських виборах у США, оприлюднена у грудні 2017 р. нова Стратегія національної безпеки визначила головне джерело існуючих проблем близькосхідного регіону – Іран, точніше, його політика на Близькому Сході. У Стратегії дається така розгорнута

характеристика ролі Ірану у близькосхідному регіоні: «Іран, найбільший у світі державний спонсор тероризму, використовує нестабільність для розширення свого впливу за допомогою своїх партнерів та клієнтів, розповсюдження зброї та фінансування. Він продовжує створювати більш вдосконалені балістичні ракети та розвідувальні можливості та здійснює небезпечну кіберактивність. Ці дії продовжуються і після укладення ядерної угоди 2015 р. Іран продовжує намагатися створити постійний цикл ворожнечі у регіоні, що призводить до жахливих наслідків для цивільного населення. Недержавні ворожі структури заповнюють вакуум, що утворюється внаслідок колапсу держав і продовжують регіональні конфлікти» [14, р. 49].

Такі провідні країни РСАДЗ як Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати з великим ентузіазмом сприйняли відверто антиіранську стратегію новообраного президента США Д. Трампа і стали його тісними союзниками поряд з Ізраїлем у реалізації цього курсу на Близькому Сході. Вони підтримували всі кроки нинішньої американської адміністрації у напрямку жорсткішої позиції щодо Ірану, зокрема щодо виходу США із Спільного всеохоплюючого плану дій 2015 р., вітали без усіляких застережень введення нових економічних санкцій проти Ірану. Така їхня позиція стосовно Ірану неминуче призвела до відкритого зіткнення з Катаром, керівництво якого не бажало розривати відносини з Іраном і повністю втратити автономність свого зовнішньополітичного курсу [6, с. 175]. Катарська криза, без сумніву, стала найбільш складною проблемою для РСАДЗ, яка найсерйознішим чином заважає реалізації низки життєво важливих безпекових та політичних проєктів у регіоні, і яка закріпила розкол між сунітськими країнами регіону.

Нині геополітичний ландшафт у Близькосхідному регіоні визначається наступними структурними лініями впливу. В регіоні діють два глобальні центри сили, які й визначають найбільший вплив на нього – США та Росія. Незважаючи на останні перипетії у зовнішньополітичній стратегії США у Близькосхідному регіоні стосовно відмови від ролі близькосхідного поліцейського, вона залишається ключовим актором. Протягом останніх п'яти років у регіон достатньо стрімко увійшла Росія, яка, фактично, претендує на роль колишнього Радянського Союзу. В останній аналітичній розвідці Інституту Брукінгса щодо геополітичної ситуації на Близькому Сході зазначається, що повернення Росії в регіон стало одним із найбільших зовнішньополітичних успіхів В. Путіна. Новими рисами зовнішньополітичного курсу Росії на Близькому Сході є її прагматичність і позаідеологічність, що дозволяє їй бути надзвичайно гнучкою. Росія має зв'язки з усіма головними регіональними гравцями, незалежно від їхньої внутрішньої політики. Росія є єдиним глобальним актором у регіоні, який може вести переговори з шіїтськими та сунітськими ісламськими країнами, а також з Ізраїлем. Вона може встановлювати відносини співробітництва із головними регіональними протагоністами й антагоністами: Ізраїлем і палестинцями, Ізраїлем та Іраном,

Іраном і Саудівською Аравією, Туреччиною і курдами, обома лівійськими курдами, ХАМАСом та Хезболлою [3, с. 14].

Починаючи з 2015 р., коли відчуваючи слабкість Заходу В. Путін вирішив здійснити інтервенцію в Сирію, перед Росією постали такі ключові завдання: повернути Росії статус великої держави, примусити США та Європу рахуватись з Росією як із рівною собі, допомогти режиму Б. Асада встояти за допомогою штучно організованої хвилі біженців і відштовхнути Захід від України. Сирія також перетворилась на тренувальний полігон для російської армії, місце демонстрації російської зброї з тим, щоб забезпечити значне її збільшення в регіоні і зменшити у ньому можливості США. Беручи певну участь у боротьбі проти Ісламської держави, російська мілітарна машина працювала передусім для підтримки Б. Асада і створення у Сирії умов для продовження затяжної кризи. Водночас потрібно зважати на те, що В. Путін став успішним на Близькому Сході у тактичних питаннях, а з погляду довгострокової стратегії у нього серйозні проблеми, що пов'язано із внутрішньополітичною ситуацією всередині Росії: занепад економіки, посилення протестних настроїв тощо. У цьому контексті В. Путін намагається також максимально використати близькосхідний чинник як засіб нагнітання в Росії антизахідної істерії, щоб на цьому забезпечити лояльність російського електорату до своєї зовнішньої політики і збереження своєї влади [15].

США продовжують залишатися провідним глобальним актором у Близькосхідному регіоні. Наріжним каменем зовнішньополітичного курсу США на Близькому Сході є протиборство з нинішнім іранським режимом. У 2018 р. президент США Д. Трамп вийшов із Спільного всеохоплюючого плану дій стосовно іранської ядерної програми, а згодом знову ввів широкомасштабні санкції проти Ірану. Про незмінність цієї головної константи близькосхідної стратегії США переконливо свідчить і проведена за їх ініціативи Варшавська «Міністерська конференція» для забезпечення мирного майбутнього і безпеки на Близькому Сході. З самого її початку було зрозуміло, що Вашингтон та його найближчі союзники своїм головним завданням визначили посилення міжнародної коаліції для протиборства з Іраном [16]. Промова на конференції віце-президента США М. Пенса, відомого своїм різким несприйняттям нинішнього іранського режиму, у якій він звинуватив європейських союзників США у тому, що вони намагаються зірвати впровадження у життя американських санкцій проти, як він висловився «іранського революційного режиму-вбивці» навіть спричинила до міжнародного скандалу [17]. Проведення цієї конференції цілком вкладається у реалізацію головної мети зовнішньополітичного курсу Д. Трампа – досягти дипломатичної та економічної ізоляції іранського режиму в цій країні, спонукати Тегеран до певної корекції зовнішньої політики і примусити його укласти нову ядерну угоду з набагато жорсткішими умовами, ніж домовленість 2015 р. [18].

Саме під цим кутом США розглядають нині свої головні завдання щодо арабських країн Перської затоки, особливо тих, хто є членами РСАДЗ, в умовах, коли США здійснюють стратегічний розворот від політики, сфокусованої на «глобальній боротьбі з тероризмом» у напрямку уточнення її завдань у контексті загострення суперництва великих країн, в першу чергу, США і Китаю. Причому цей розворот здійснюється на основі перегрупування сил та ресурсів США у напрямку Азії та Європи та не лише тому, що зросла важливість і значущість цих регіонів, а й тому, що протягом останніх двох десятиліть, незважаючи на велику втягнутість у близькосхідні справи, США отримали надто скромні успіхи, незважаючи на колосальні втрати [19].

Нинішню ситуацію на Близькому Сході американські аналітики розглядають як період «подвійного колапсу», який затягнувся з 2011 р. По-перше, це колапс держав та державних інституцій. По-друге, колапс тієї архітектури регіональної безпеки, у центрі якої знаходились США.

Цей подвійний колапс має свої наслідки. По-перше, центр гравітації арабського світу перемістився від Єгипту та Сирії до арабських країн Перської затоки, особливо Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів. Це мало свої наслідки, включно зі зміщенням фокусу арабських держав від палестинсько-ізраїльського конфлікту до Ірану та ісламізму.

По-друге, відносне зменшення присутності США в регіоні відбувалося в умовах відсутності готовності інших великих країн взяти на себе таку відповідальність, як це зробили США у 1950-х рр., коли змінили британське лідерство на своє. Це мало своїм наслідком посилення регіонального суперництва. З'явилися три блоки держав, які змагаються у регіоні за гегемонію. Один із них представлений такими консервативними державами як Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Єгипет, Йорданія та Ізраїль. Другий блок представлений Іраном та його недержавними клієнтськими союзниками та режимом Б. Асада в Сирії і який підтримується такими глобальними центрами сили як Росія і Китай. Третій блок держав представлений країнами, які підтримують політичний ісламізм – Туреччина і Катар. Для США союзниками є держави першого блоку, з якими вони підтримують тісні військові, економічні та дипломатичні зв'язки [20, р. 2].

Одним із своїх провідних завдань на Близькому Сході США вважають створення воєнно-політичного блоку із арабських країн, які є найближчими союзниками США в регіоні та, за можливості з приєднанням до цього блоку й Ізраїля. Водночас США взяли курс на максимальне перекидання відповідальності і, відповідно, витрат на створення міцної системи оборони, яка має протистояти Іранові, саме на своїх регіональних союзників. Вашингтон намагається відійти від так званої «лідуючої» моделі своєї присутності у регіоні до «допоміжної, підтримуючої» моделі відносин із своїми союзниками на Близькому Сході [3, р. 16]. Останнім часом Білий дім значно активізував свою діяльність щодо прискорення створення такого воєнно-політичного блоку,

який отримав назву Близькосхідний стратегічний альянс (Middle East Strategic Alliance (MESA)). Одним із головних завдань довготривалого близькосхідного турне Державного секретаря США М. Помпео у січні 2019 р. було саме підштовхнути регіональних союзників Вашингтону до ще глибшого усвідомлення необхідності у створенні такого альянсу, також відомого як «арабське НАТО» [21]. Вперше, про MESA як американський проект нової архітектури Близького Сходу було проголошено Д. Трампом під час його візиту до Саудівської Аравії у травні 2017 р. Рядська Декларація охарактеризувала альянс як серйозний внесок у «мир та безпеку регіону та всього світу». Він мав включити в себе країни, що входять до РСАДЗ (Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, Саудівська Аравія і Об'єднані Арабські Емірати), а також такі країни як Єгипет, Йорданію і США. Ідея передусім торкалась безпекової площини, але згодом до неї було підключено економічні і політичні аспекти.

Адміністрація Д. Трампа розглядає проект MESA як ефективний спосіб об'єднати потенціал союзних арабських держав у протистоянні Ірану без прямого втручання США або російської чи китайської інтервенції. Безпекова складова альянсу передбачає передусім інтеграцію військових механізмів членів альянсу, їхнього озброєння, оснащення, операційних концепцій, комунікацій зі Збройними силами США. Передбачається достатньо серйозне обмеження військових поставок з європейських країн, Росії й Китаю. Політична складова альянсу передбачає формування механізмів вирішення існуючих конфліктів та регіональних проблем. США також сподіваються, що MESA допоможе здійснити підтримку «угоди століття» щодо ізраїльсько-палестинського конфлікту. Економічна та енергетична складові альянсу мають бути спрямовані на прискорення торгівлі та прямих закордонних інвестицій між членами альянсу [22].

Водночас існують достатньо серйозні перепони та труднощі на шляху до успішного завершення створення MESA. По-перше, відсутня єдина позиція потенційних членів альянсу щодо Ірану. Якщо Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати та Бахрейн переконані у тому, що MESA має передусім протистояти Ірану, інші країни, як правило, уникають такої позиції, а Катар взагалі активно розвиває відносини з Іраном.

По-друге, серед арабських країн поширена думка, що MESA слугуватиме реалізації інтересів США і Саудівської Аравії. Особливо непокоїть домінування в альянсі Саудівської Аравії за аналогією із історією РСАДЗ. Слабкою стороною зазначеного проекту є його невизначеність щодо того, як у єдиний союз увійдуть країни з такою різною політичною структурою, досвідом, геополітичними інтересами тощо. Надзвичайно проблемним для успішного альянсу є серйозний брак довіри між потенційними членами альянсу [22].

Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати намагаються консолідувати арабські країни Затоки, передусім ті, які є членами РСАДЗ. З цією метою у грудні 2018 р. за ініціативою короля Саудівської Аравії Салмана бін

Абдул-азіза був проведений 39-й саміт РСАДЗ. Рядська Декларація, як головний документ саміту підкреслила важливість самої Ради і опрацювала спільні зусилля для подолання тих викликів, які постали перед РСАДЗ останнім часом. Лідери країн, що входять у цей інтеграційний формат, погодились на розробку дорожньої карти, яка включатиме необхідні заходи відновлення єдності організації, особливо у сфері імплементації спільного ринку країн Перської затоки та митного союзу. Повної економічної єдності мають досягти до 2035 р. На рівні оборони, учасники саміту погодили щодо створення єдиної командної структури для Ради та відкриття Академії стратегічних та безпекових досліджень для країн Затоки [23]. Генеральний секретар РСАДЗ д-р Абдулатіф Аль-Заяні повністю підтримав позицію Д. Трампа щодо ролі Ірану та Ради у формуванні нової архітектури регіональної безпеки із її головним центром – Близькосхідним стратегічним альянсом. У своїй промові на 27-й арабсько-американській конференції політиків він зазначив, що нинішні головні виклики, які постали перед Близьким Сходом, вимагають від країн регіону всеохоплюючої стратегії, яка базується на взаємозалежності союзних країн та їх об'єднанні у спільний альянс [24].

Нині відбувається приховане зближення між Ізраїлем та арабськими країнами Затоки. У жовтні 2018 р. прем'єр-міністр Ізраїлю Б. Нетаньяху зробив офіційний візит до Оману, що стало першим візитом в арабську країну ізраїльського прем'єр-міністра з 1996 р. Через кілька днів після цього двоє міністрів із ізраїльського уряду відвідали конференцію з питань безпеки в Об'єднаних Арабських Еміратах навесні 2018 р. Саудівська Аравія відкрила повітряний простір через свою територію для індійської національної авіакомпанії безпосередньо з Ізраїлю до Індії. Керівництво Бахрейну також висловило готовність нормалізувати свої відносини з Ізраїлем. Прем'єр-міністр Ізраїлю Б. Нетаньяху взяв активну участь у Варшавській конференції з питань Близького Сходу, під час якої він неодноразово підкреслював, що Ізраїль має добрі взаємини з декількома арабськими країнами, незважаючи на відсутність офіційних зв'язків. Він заявив, що у Ізраїля «добрі відносини» з усіма країнами регіону «за виключенням Сирії», максимально використовував фотосесії з арабськими учасниками конференції, щоб створити образ успішного політика, який нормалізує взаємини з арабами напередодні квітневих виборів до Кнесету [25]. Підтекстом Варшавської конференції з питань Близького Сходу було неприховане бажання президента США Д. Трампа та його команди зробити максимально можливим зближення Ізраїлю та арабських країн Перської затоки, з тим, щоб створити найбільш сприятливі умови для згуртування всіх антиіранських сил і для успішного просування трампівського плану врегулювання палестинсько-ізраїльського конфлікту [16].

Основні чинники, які призвели до політичного покращення відносин Ізраїлю з арабськими країнами Перської затоки: по-перше, нагальна необхідність створення у регіоні нової системи колективної безпеки після того, як США

намагаються максимально зменшити свою присутність на Близькому Сході, залишаючи вакуум безпеки у регіоні. Помітне зменшення уваги США до безпеки у регіоні є головним чинником зближення арабських країн Перської затоки з Ізраїлем. Така тенденція вкрай важлива для нинішньої ізраїльської влади. Вона отримала можливість не лише використати цю тенденцію для того, щоб продемонструвати дипломатичні успіхи у прориві своєї ізоляції з арабським світом, а й довести, що саме її підхід до зближення з арабським світом за формулою «мир через силу» приносить успіх. Зближення арабських держав Перської затоки з Ізраїлем відбувається передусім на антиіранській платформі. Країни Перської затоки дійшли висновку, що Ізраїль потенційно може стати їхнім могутнім союзником у протистоянні з Іраном [26]. Арабські країни сподіваються, що таке зближення з Ізраїлем дозволить врешті-решт отримати можливість доступу до сучасних ізраїльських технологій, що здатне значно підвищити їхню обороноспроможність. Зрештою, араби починають усвідомлювати, що їхнє позиціонування як партнерів Ізраїлю, дозволить їм набагато успішніше реалізувати свої завдання у США через могутнє проізраїльське лобі.

Водночас, існують серйозні перепони для того, щоб такі відносини між арабськими країнами Перської затоки та Ізраїлем офіційно були визнані. Найголовнішою причиною залишається відсутність реальних перспектив розв'язання палестинсько-ізраїльського конфлікту. Араби продовжують наполягати на необхідності його вирішення на основі Арабської мирної ініціативи 2002 р.

По-друге, проти такого зближення нині рішуче налаштована так звана «арабська вулиця», тобто, арабська суспільна думка [16]. Можна стверджувати лише про певну тенденцію, подальший розвиток якої буде залежати від багатьох, часом протилежних чинників.

Таким чином, сучасний геополітичний ландшафт у просторі Перської затоки виявляє декілька достатньо суперечливих тенденцій внутрішнього і зовнішнього порядку. З одного боку, арабські країни, в яких нині відбувається зміна генерацій керівництва, ухвалені довгострокові амбітні плани глибоких реформ, виявляють певні успіхи на шляху до їхньої реалізації. Під час Ер-Ріядського форуму «Інвестиційні ініціативи у майбутнє» наголошувалось на тому, як кардинально трансформується регіон і що «Близький Схід стане новою Європою» [27]. Водночас, у внутрішній політиці достатньо чітко виявились глибокі протиріччя між проголошеними широкомасштабними цілями та пануючими й донині фактично диктаторськими формами і засобами управління, що особливо переконливо виявилось у вбивстві відомого саудівського журналіста Дж. Хашоггі. Такий відверто авторитарний стиль управління значної мірою спричинив катарську кризу, яка вкрай негативно позначилась на єдності країн-членів Ради співробітництва арабських держав

Затоки і заважає успішно завершити створення Близькосхідного стратегічного альянсу.

Регіон нині знаходиться у стані достатньо болісного та суперечливого становлення нової безпекової системи і переживає період великої розбалансованості. США намагаються відійти від моделі свого домінування в регіоні і перекласти відповідальність за його безпеку безпосередньо на арабські країни. Виникла небезпека вакууму, який намагаються заповнити такі глобальні актори, як Росія та Китай, так і регіональні сили, як Туреччина та Іран, що формують власні альянси на кшталт «Астанінської трійці» і «вісі супротиву».

За таких умов, успішна реалізація Україною своїх стратегічних завдань у регіоні Перської затоки вимагає опрацювання ретельно проробленої і обґрунтованої Концепції і Стратегії зовнішньополітичного курсу України у зазначеному регіоні. Необхідно якісно підвищити рівень науково-аналітичного супроводження зовнішньої політики України у регіоні у контексті тих глобальних викликів, з якими зіткнулась наша держава на нинішньому етапі. Водночас необхідно зрозуміти й належним чином відобразити у стратегічних документах зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного курсу України нинішній потенціал і можливості арабських країн Перської затоки для України, їхнє значення і місце у системі геополітичних, гео економічних та геостратегічних координат Західної Азії та й у всьому азійському просторі, а також їхню роль як мосту між декількома світовими цивілізаціями.

Список використаних джерел та літератури

1. Lynch M. New Arab World Order. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://carnegieendowment.org/2018/08/16/new-arab-world-order-pub-77056>; Muasher M. The Next Arab Uprising. The Collapse of the Authoritarianism in the Middle East. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://carnegieendowment.org/2018/10/16/next-arab-uprising-collapse-of-authoritarianism-in-middle-east-pub-77512>; Sokolsky R., Miller A.D. Trump is achieving His Goal the Un-Obama, Except on Middle East Wars // USA Today. – 2019. – January 20. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.usatoday.com/story/opinion/2019/01/20/trump-proving-not-obama-but-likeminded-middle-east-wars-column/2605623002/>
2. Cattler D.A. Survey of the Near East: Implications for U.S. National Security. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/a-survey-of-the-near-east-implications-for-u.s.-national-security>; Henderson S. Eight Days in Middle east Puts Pompeo Diplomacy to the Test // The Hill. – 2019. – July 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://thehill.com/opinion/international/424102-eight-days-in-middle-east-puts-pompeos-diplomacy-to-the-test>; Poss D. What Trump Means by “America First” // World Street Journal. – 2019. – January 8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://thehill.com/opinion/international/424102-eight-days-in-middle-east-puts-pompeos-diplomacy-to-the-test>
3. The new geopolitics of the Middle East: America’s Role in changing region. A. Brookins Interview. Washington. Brookins edu. – 2019. – 35 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.brookings.edu/research/the-new-geopolitics-of-the-middle-east-americas-role-in-a-changing-region/>
4. Diwan K.S. The GSS in Becoming More and Less than the Sum of Its Part. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://agsiw.org/gcc-becoming-more-less-sum-of-parts/>

5. Послання Президента України до Верховної Ради України до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2018 р.». – К.: НІСД, 2018. – 688 с.
6. Швед В.О. Рада співробітництва арабських держав Перської затоки: історичний розвиток у контексті сучасної арабської кризи // Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. – 2018. – № 1(5). – С. 167-182.
7. Гуцало С.Є. Історія створення міжнародних інтеграційних організацій в регіоні Близького Сходу в ХХ – ХХІ ст. // Гілея. Науковий вісник, зб. наук праць. – 2018. – Вип. 137. – № 10. – Ч. 1. Історичні науки. – С. 108-113; Гуцало С.Є. Інтеграційні процеси в регіоні Аравійського півострова і Затоки в контексті боротьби аравійських монархій за єдність в умовах змін субрегіонального простору // Гілея. Науковий вісник, зб. наук праць. 2018. – Вип. 139. – № 12. – Ч. 1. Історичні науки. – С. 214-232.
8. Vuman D.L. The Iranian revolution and its Legacy of terrorism. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/24/the-iranian-revolution-and-its-legacy-of-terrorism/>
9. Al Hassan O. The GCC's Formation: The Official Version. Aljazeera Centre for Studies, 2015, March 30. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studies.aljazeera.net/en/dossiers/2015/03/201533011258831763.html>
10. The Hill: Trump Slumps Bush for “Worst single mistake” in U. S. History. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://thehill.com/hilltv/rising/407398-trump-slams-bush-for-worst-single-mistake-in-us-history>
11. Wahba M. The Role of the Gulf Arab States in Transforming Middle East. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://agsiw.org/role-gulf-arab-states-transforming-middle-east/>
12. Субх М. Трансформаційні процеси в країнах Ради співробітництва арабських держав Затоки в умовах глобалізації (2001-2010 рр.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.02. Всесвітня історія / Субх Максим Алійович: Дипломатична академія України при Міністерстві закордонних справ України, – К.; 2015. – 26 с.
13. Швед В.О. «Арабська весна» в трансформаційній динаміці надбань, глухих кутів і політичного досвіду: між цивілізаційним ідеалом та соціально-економічним ризиком // Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми: збірник наукових праць / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інститут Конфуція Київського національного лінгвістичного університету. – К., 2016. – С. 181-206.
14. National Security Strategy of the United States of America. – December. – 2017. – 68 p.
15. Borschevskay A., Hamilton R.E., Zaloga St. Russian's Deepening Military Involvement in Syria. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/russias-deepening-military-involvement-in-syria>
16. Ibish H. Warsaw Ministerial Highlights Challenges Facing Anti-Iran Coalition. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://agsiw.org/warsaw-ministerial-highlights-challenges-facing-anti-iran-coalition/>
17. Ridgwell H. Transatlantic Rift Laid Bare at US Rebukes EU Allies Over Iran Deal. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.voanews.com/a/us-rebukes-eu-allies-over-iran-deal/4788050.html>
18. Білоколот О. Близький Схід і Перська затока стабільні у своїй нестабільності // Дзеркало тижня. – 2019. – Вип. 6. – 16-22 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/international/iranske-dosye-prezidenta-trampa-302965_.html
19. Karlin M., Cofman Wittes T. America's Middle East Purgatory: The Case for Doing less // Foreign Affairs. – 2019. – January/February. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2018-12-11/americas-middle-east-purgatory?cid=otr-authors-january_february_2019-121118

20. Singh M. U. S. Policy in the Arabian Peninsula: An Evolution. Testimony Submitted to the House Committee on Foreign Affairs. February 6, 2019. – 11 p.
21. Mansour M. U.S. Withdrawal, Arab NATO, and How America Can be a “Face for Good”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/u.s.-withdrawal-arab-nato-and-how-america-can-be-a-force-for-good1>
22. Farouk Y. The Middle East Strategic Alliance Has A Long Way To Go. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://carnegieendowment.org/2019/02/08/middle-east-strategic-alliance-has-long-way-to-go-pub-78317>
23. Riyadh Declaration Underlines GCC Unity in Confronting Challenges. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://aawsat.com/english/home/article/1497606/riyadh-declaration-underlines-gcc-unity-confronting-challenges>
24. GCC Stresses Importance of Confronting Iran’s Influence. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://aawsat.com/english/home/article/1446921/gcc-stresses-importance-confronting-iran’s-influence>
25. Israeli leader Hopes Summit Brings Arab Ties Out in The Open. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.foxnews.com/world/israeli-leader-hopes-summit-brings-arab-ties-out-in-the-open>
26. Rahman O. What behind the relationships between Israel and Arab Gulf States? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/28/whats-behind-the-relationship-between-israel-and-arab-gulf-states/>
27. MBS: «Middle East can be the “new Europe”». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arabnews.com/node/1393491/saudi-arabia>

Швед В.А. Арабские государства Персидского залива в системе геополитических изменений начала XXI в.

Проанализировано влияние изменений геополитического ландшафта на глобальном и региональном уровнях на развитие и трансформацию такого важного региона арабского мира как Персидский залив. Определено, что на трансформационные процессы в первую очередь повлияла интервенция США в Ирак 2003 г. и «арабская весна» 2010-2011 гг. На протяжении последних двух десятилетий главным соперником арабских стран Персидского залива стал Иран. Жесткое и бескомпромиссное противоборство с Ираном главным образом определяет особенности и устремленность внешнеполитического курса этих стран, развитие их интеграционных форматов и появление новых альянсов. Подчеркнуто, что под влиянием событий «арабской весны» и необходимости противостояния Ирану, в арабских странах Персидского залива сегодня разворачивается «революция сверху», начались широкомасштабные реформы. Проанализированы перспективы создания нового военно-политического проекта «ближневосточный стратегический альянс», возможности и риски нормализации отношений арабских стран Персидского залива с Израилем.

Ключевые слова: Персидский залив, США, Россия, Иран, Саудовская Аравия, Израиль, Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива, Ближневосточный стратегический альянс.

Shved V. Arab States of the Persian Gulf in the System of Geopolitical Changes of the Beginning of the XXI Century.

The impact of changes in the geopolitical landscape at the global and regional levels on the development and transformation of such an important region of the Arab world as the Persian Gulf is analyzed. It is noted that the transformation processes of this region were primarily influenced by the US intervention in Iraq in 2003 and the “Arab spring” of 2010-2011. Over the past two decades, Iran has become the main rival of the Arab countries of the Persian Gulf. The tough and uncompromising confrontation with Iran mainly determines the peculiarities and aspirations of the foreign policy of

these countries, the development of their integration formats and the emergence of new alliances. It is indicated that under the influence of the events of the “Arab spring” and the need to confront Iran, a “revolution from above” is unfolding in the Arab countries of the Persian Gulf today, and large-scale reforms have begun. The prospects for creating a new military-political project “Middle East Strategic Alliance”, the possibilities and risks of normalizing relations between the Arab countries of the Persian Gulf and Israel are analyzed.

Keywords: *the Gulf, USA, Russia, Iran, Saudi Arabia, Israel, Cooperation Council for the Arab States of the Gulf, Middle East Strategic Alliance.*

УДК 94(420):327.061

Грубінко А.В.

РОЛЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ ДЕРЖАВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті проаналізовано внесок Великої Британії у розвиток військово-технічної співпраці держав Європейського Союзу. Встановлено, що керівництво Великої Британії проводило неоднозначну політику щодо військово-технічного співробітництва (ВТС) учасників європейської інтеграції. Прагнення здобути першість в європейському ВТС поєднувалося з наданням британськими компаніями переваги співпраці з американськими партнерами. Британський ВПК став конкурентом ВПК держав континентальної Європи. Позиція Великої Британії стала однією з перешкод для формування єдиного європейського ринку озброєнь. Вихід королівства з ЄС може стимулювати процес творення єдиного європейського ВПК, в якому домінуватимуть Франція і ФРН, підтримувані іншими впливовими промисловими державами (Італія, Іспанія та ін.). Водночас британський ВПК збереже значний вплив на європейські механізми ВТС, які відносно успішно функціонують за межами ЄС.

Ключові слова: Велика Британія, Європейський Союз, Спільна політика безпеки та оборони, військово-технічна кооперація.

Новітні виклики системі міжнародної безпеки перших двох десятиліть ХХІ ст. ставлять на порядок денний діяльності провідних суб'єктів світової політики якісно нові завдання. Серед таких суб'єктів виділяється Європейський Союз, який є відносно новим гравцем на мапі сучасної системи регіональної і світової безпеки. Порівняно нетривала історія практичної розбудови військово-політичних механізмів ЄС, відлік якої можна вести з початку 2000-х рр., з огляду на специфічні структурно-функціональні характеристики самої організації та обставини міжнародних відносин відзначається складністю і суперечністю.

Однією з визначальних проблем майбутнього ЄС на міжнародній арені є розвиток військово-технічної кооперації його держав-членів. Серед головних чинників її становлення, як і безпеково-оборонної складової ЄС загалом, був і залишається рівень залучення Великої Британії, яка посідає провідні позиції в спільноті учасників європейської системи безпеки. Процес виходу королівства з ЄС («Brexit») зумовлює необхідність прогнозування його наслідків для майбутнього Спільної політики безпеки та оборони (СПБО), здійснення якої потребує дослідження історії участі країни у формуванні даного напрямку євроінтеграції, насамперед в галузі військово-технічного співробітництва.

Українська історіографія участі Великої Британії у військово-технічній співпраці держав ЄС практично не містить окремих комплексних досліджень. Серед спеціальних публікацій відзначимо статтю О. Александрова [1]. Певну інформацію містить параграф праці Н. Яковенко, присвячений історії участі Великої Британії у формуванні СПБО ЄС [2]. У підрозділі монографії автора

цієї статті представлено спробу аналізу місця британського військово-оборонного комплексу в системі відповідної кооперації держав ЄС [3]. Значно розгорнутіше представлена російська історіографія проблеми. Відзначимо праці Д. Данілова [4], В. Журкіна [5], І. Іванова [6], С. Кареніна [7], Н. Коварського [8]. З британської історіографії варто виділити дослідження С. Біскопа і Дж. Коелмонта [9], Т. Гая і Р. Калума [10], К. Хойла [11], Д. Когана [12]. Серед представників європейської континентальної історіографії згадаємо М. Бароне [13], С. Бауера [14], В. ван Екелена [15], Б. Шмітта [16]. Загалом тематика історії військово-технічного виміру євроінтеграції залишається недостатньо дослідженою.

Розвиток військово-технічної кооперації між державами Західної Європи розпочався задовго до створення ЄС і не був пов'язаний з формуванням Європейських Співтовариств. Першою спробою започаткувати багатосторонній формат такої системи на нормативно-інституційному рівні став Договір про створення Європейського оборонного співтовариства (ЄОС) від 27 травня 1952 р., в якому держави регіону погоджувалися на підготовку і виконання спільних програм озброєння, оснащення, забезпечення і створення військових споруд Європейських оборонних сил, виробництва і торгівлі озброєннями (ст. 101) [17, с. 71]. Велика Британія не приєдналася до договору, надавши перевагу НАТО і ЗЄС. Основну ставку в королівстві робили на розвиток співпраці з США. Водночас Лондон намагався отримати дивіденди від співпраці з державами ЄЕС. Зокрема, наприкінці 1950-х р. Форін офіс здійснював дипломатичну роботу щодо створення «пулу озброєнь» [18, с. 80]. Створення Єврогрупи НАТО у 1968 р. спрямовувалося, серед іншого, на розвиток військової промисловості в Європі. Однак великого ефекту проект не дав.

Завершення періоду повоєнного відновлення держав Західної Європи та активний розвиток їх виробничих потужностей, період «розрядки» початку 1970-х рр. і коригування американської зовнішньополітичної стратегії («доктрина Ніксона»), усвідомлення неефективності ЗЄС і слабкості європейських військових можливостей сприяли активізації зусиль країн регіону щодо модернізації збройних сил і розвитку військово-технічної співпраці (далі – ВТС) за межами наявних організацій. У лютому 1976 р. для здійснення спільного виробництва озброєнь членами Єврогрупи НАТО створено Незалежну європейську групу програмування (НЄГП), яка стала основою співпраці ВПК держав Західної Європи. Структура не мала договірною характеру, а її рішення були рекомендаційними.

У другій половині 1980-х рр. в умовах початку остаточної «розрядки» відбулася активізація роботи зазначеного форуму. Міністерство оборони Великої Британії активно підтримувало НЄГП. У 1983 р. Велика Британія разом з ФРН, Італією та Іспанією розпочала розробку європейського винишувача четвертого покоління EF-2000 «Turboon» («Eurofighter»). Британсько-

французьке протистояння на багатосторонньому рівні не завадило державам розвивати двостороннє ВТС. У 1987 р. підписано британсько-французьку угоду про створення ядерної ракети для запуску з літака. Проводилася робота у тристоронньому форматі (Велика Британія, Франція та Німеччина) зі створення нової протитанкової ракети. Спільно з італійськими партнерами британська сторона розпочала виробництво гвинтокрила ЕН-101 «Merlin». Однак структури НЄГП, які відповідали за військове виробництво, залежали від НАТО, де домінувала американська і британська промисловість. Тому створити єдину структуру кооперації ВПК держав Західної Європи під час «холодної війни» не вдалося.

Після припинення блокового протистояння розвиток співпраці Великої Британії з європейськими партнерами набув актуальності. Виникла нагальна необхідність реформ у збройних силах, одним з головних завдань яких стало посилення технологічного забезпечення мобільних збройних підрозділів для виконання коротко- і середньострокових операцій високої інтенсивності, проведення небойових місій. Провідні армії світу провели масштабні скорочення чисельності особового складу збройних сил і зробили ставку на впровадження новітніх військових технологій. Для держав Європи, які значно відставали у технологічному компоненті від США, зростає потреба розвитку кооперації ВПК і формуванні європейського ринку озброєнь.

Кардинальні зміни в системі міжнародних відносин на межі 80-90-х рр. ХХ ст. змусили керівництво Великої Британії змінити підходи до ролі ЗЄС. Розвиток самостійного ВПК ЄС розглядався як шкідливий для атлантичного співробітництва. Тому в Маастрихтському договорі ЄС про ВТС не йшлося. НЄГП перейменували на Західноєвропейську групу з озброєнь (ЗЄГО) як доповнення до ЗЄС.

Сполучене Королівство посідало провідні позиції в європейській військовій промисловості. На середину 1990-х рр. серед десяти найбільших оборонних компаній ЄС дві перших позиції займали британські «British Aerospace» і «General Electric». В десятку також увійшли «Rolls-Royce» і «GKN» [10, р. 758]. У 2000 р. позиції королівства в системі європейського ВПК зміцнішали. П'ять з шести провідних оборонних компаній ЄС були британськими. До того ж британські виробники мали свої частки в інших європейських компаніях.

НЄГП/ЗЄГО працювала в межах трьох тематичних панелей (груп). Мета панелі I – реалізація економічно ефективних програм спільного виробництва обладнання на виконання військових вимог ООН, покращення оборонно-промислового потенціалу і підвищення конкурентоспроможності європейського ВПК. Створена робоча група враховувала потреби новосформованого ЄПБО ЄС та ініціативи НАТО. Наголос робився на уникненні дублювання в діяльності обох організацій, на чому особливо наполягала британська сторона.

До завдань панелі II входило зміцнення позицій Європи у сфері військових досліджень і технологій. Реалізовувалися близько 120 конкретних науково-технічних проєктів. На момент закриття ЗЕГО у травні 2005 р. з них у різній мірі було реалізовано 64 проєкти. За рік до цього у травні 2004 р. міністри оборони ЄС дійшли висновку, що з цих головних проєктів повністю належно виконувалися лише 6 [19, р. 78-79].

У межах панелі III досліджувалися головні аспекти загальної економічної політики в галузі озброєнь, розглядалися питання транскордонної конкуренції і передачі технологій для зміцнення європейської оборонної технологічної бази. Представники цієї панелі вели переговори з ЄС щодо залучення до співпраці Єврокомісії і створення Європейського оборонного агентства (EOA).

Зміна політики Великої Британії щодо СПБО ЄС після приходу до влади лейбористів у травні 1997 р. призвела до активізації участі країни у ВТС. У червні 1997 р. королівство приєдналося до прийнятої Радою ЄС програми попередження і протидії незаконним поставкам звичайних озброєнь. Після оприлюднення в листопаді 1997 р. меморандуму Єврокомісії про реструктуризацію військової промисловості уряд Т.Блера у співпраці з французькими партнерами підготував проєкт Кодексу поведінки у сфері експорту озброєнь, який схвалили представники держав-членів в межах Ради ЄС 8 липня 1998 р. Цей акт став погодженим зведенням правил експорту зброї державами ЄС до третіх країн [20]. Британський уряд на засіданні Ради ЄС 4 березня 1998 р. підтримав спільну позицію про посилення норм Конвенції щодо біологічної і токсичної зброї. Так розпочато формування елементів спільної політики ЄС у сфері озброєнь.

Керівництво Сполученого Королівства пішло на формування авангарду держав ЄС у сфері ВПК, що фактично втілювало проєкт диференційованої інтеграції. 9 вересня 1998 р. Велика Британія спільно з ФРН, Францією та Італією підписали у Фарнборо Конвенцію про надання легального статусу Організації з спільної кооперації у сфері озброєнь (OCCAR), заснованої 12 листопада 1996 р. У 2003 і 2005 рр. до організації вступили Бельгія та Іспанія. Вона отримувала повноваження розміщувати прямі замовлення у військовій промисловості держав-членів. OCCAR формально не входила до структури ЗЕС, але розглядалася його керівними органами як майбутня складова частина EOA. У 1998 р. Сполучене Королівство приєдналося до створення Європейської авіаційної групи, ініційованої Францією і ФРН. У 1999 р. Велика Британія спільно з Францією, Німеччиною та Італією запропонувала концепцію європейської глобальної супутникової системи «Galileo» (аналог американської GPS і російської «ГЛОНАСС»), яка спершу мала суто цивільний характер. У липні 2000 р. британські представники підписали Угоду про заходи щодо сприяння реструктуризації та експлуатації європейської оборонної промисловості. Документ визначав спільні правила і

процедури у політиці озброєнь (експортні процедури, захист технічної інформації тощо) [14, р. 2].

На початку 2000-х рр. Велика Британія посідала першість у витратах на оборону серед держав ЄС (1999/2000 – 22,3 млрд. ф.ст.; 2000/2001 – 22,8 млрд. ф.ст.; 2001/2002 – 23 млрд. ф.ст.), що становило близько 2,8% ВВП. Для порівняння показники Франції становили 2,6%, Німеччини – 1,4% ВВП. Королівство займало другу позицію на світовому ринку озброєнь після США [21, с. 50]. Разюче виглядала різниця у витратах США і 15-ти держав ЄС на дослідження у військовій сфері станом на 2001 р. Якщо в США вони склали 39,4 млрд. дол. (14% оборонного бюджету), то європейці витратили 9,1 млрд. дол. (7,6% оборонного бюджету) [22, р. 145]. Програма модернізації національної оборони Королівських Збройних Сил орієнтувалася на розвиток Сил швидкого реагування як фундаменту спільних європейських підрозділів. Лондон погодився взяти участь у розробці сучасного озброєння протиракетної оборони, розвідки, ракетних комплексів і систем наведення. Більшість програм були зорієнтовані на доповнення ресурсів НАТО. В Брюсселі підтримали пропозицію Лондона щодо залучення до оборонних ініціатив ЄС країн, які не входили до його складу, насамперед Туреччини.

У лютому 2001 р. міністри оборони шести держав ЄС (зокрема, Великої Британії) підписали Угоду про взаємне забезпечення засобами повітряного транспорту і повітряної заправки. Уряди Великої Британії, Іспанії, Італії, Франції, ФРН і Швеції, на які припадало 90% виробництва військової продукції, 19 листопада 2001 р. схвалили Декларацію про кооперацію у створенні нових військово-повітряних технологій і засобів. Водночас давалися взнаки процесі скорочення військових бюджетів, які напряду стосувалися ВПК. На міждержавній конференції в Брюсселі 11-12 лютого 2002 р. сформульовано 19 колективних груп («панелей») розвитку європейського ВПК, серед яких: ударні гвинтокрили; захист від ядерної, біологічної і хімічної зброї; безпілотні літальні апарати; крилаті ракети тощо [16, р. 109]. За результатами конференції з потенціалу СПБО 19 травня 2003 р. створено 15 проектних груп, які мали завдання координувати діяльність фірм та організацій у сфері ВПК. Велика Британія очолювала дві з них (розвиток штабних структур ЄС і систем розвідки).

Показовою для участі Великої Британії у розбудові ВПК Євросоюзу стала ситуація навколо формування автономного європейського потенціалу супутникового стеження і розвідки. У той час, коли на черговому французько-німецькому саміті 30 липня 2002 р. підписано договір про об'єднання систем Геліос II (Франція) і САР-Лупе (ФРН), Лондон відмовився приєднатися до формування європейської розвідувальної системи.

Розвиток повноцінної СПБО потребував створення єдиної структури для управління процесом європейського ВТС. В ініційованій Лондоном Декларації

про Західноєвропейський союз від 10 грудня 1991 р. зафіксовано пункт ст. 5 про необхідність розгляду кооперації в галузі озброєнь з метою створення Європейського агентства озброєнь (ЄОА). У березні 1993 р. створено тимчасову групу для вивчення можливостей створення ЄОА, але британська сторона заблокувала пропозицію. Лондон остерігався ускладнення надходжень неєвропейських (насамперед американських) товарів до Європи і незалежності держав ЄС від НАТО [8, с. 112].

Від середини 1990-х рр. дискусії щодо проекту агентства активізувалися. На британсько-італійській зустрічі на найвищому рівні в Лондоні 19-20 липня 1999 р. підписано Декларацію про європейську обороноздатність. Сторони пропонували реструктуризацію оборонної промисловості держав ЄС, ЗЄС і НАТО, уніфікацію вимог до військової техніки [23, арк. 43]. Лише 16 травня 2002 р. на зустрічі в Римі міністри схвалили концепцію агентства. Можливість діяльності ЄОА залежала від позиції британського уряду, який не поспішав давати згоду на його створення. Тоді ж розглядалася можливість надання додаткових функцій ЗЄГО.

Під час французько-британської зустрічі 4 лютого 2003 р. в Ле-Туке сторони висунули ініціативу про створення Європейського оборонного агентства, яка стала основою відповідного рішення саміту Європейської Ради в Салоніках 19-20 червня 2003 р. Невдача виконання плану «Головна ціль-2003» засвідчила неможливість розвитку оперативних військових можливостей ЄС без об'єднаної системи ВТС і центру координації його розвитку. 12 липня 2004 р. Рада ЄС прийняла остаточне рішення про створення агентства, першим главою якого став генеральний директор з міжнародної політики безпеки Міністерства оборони Великої Британії Н. Уїтні (2004-2007 рр.), який очолював групу зі створення агентства. Цим фактом на рівні ЄС визнано передові позиції Великої Британії у сфері ВПК і ВТС. ЄОА запрацювало на основі принципу «à la carte» (участь за вибором), що задовольняло британську сторону і дозволяло зберігати головну роль національних урядів. Завданнями ЄОА стали розвиток оборонного потенціалу ЄС, виробництво і закупівля зброї, а в його структурі запрацювало чотири директорати: оперативного потенціалу; дослідження і технологій; озброєнь; промисловості і ринку. Станом на 2005 р. держави ЄС щорічно витрачали близько 10 млрд. євро на військові дослідження і розробки, з яких 75% припадало на Британію і Францію [12, р. 3].

ЄОА упродовж перших років функціонування концентрувалося на складанні звичних для ЄС планів замість здійснення реальних кроків. Імпульсу розвитку агентства надала ліквідація ЗЄГО 23 травня 2005 р. Воно успадкувало 42 програми з основних напрямів військово-технічних науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР). Водночас на наступний 2006 р. на НДДКР з бюджету ЄОА виділено 6 млн. євро [24]. ЄС потребував комплексного посилення кооперації з розвитку ВПК для розробки сучасних видів озброєнь. Однак активізація зусиль ЄС та інтерес промислових кіл не

завжди співпадали з інтересами держав-членів, що вбачається на прикладі Великої Британії. Також діяльність ЄОА не стосувалася ядерних технологій, які залишалися прерогативою національних урядів єдиних в Європі ядерних держав – Великої Британії та Франції.

На спільній зустрічі міністрів закордонних справ і оборони держав ЄС 15 травня 2006 р. підтримано пропозиції Верховного представника з питань Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗППБ) Х. Солани щодо підвищення координації засобів військового транспорту у кризові періоди. З 1 липня 2006 р. набрав чинності Кодекс поведінки на ринках озброєнь. Велика Британія як співавтор документа приєдналася до 22 держав-підписантів. Окрім того члени ЄОА затвердили процедури фінансування і управління спільними програмами військових науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР), участь в яких, за наполяганням британської сторони, мала відбуватися добровільно. Британське міністерство оборони не підтримало ідею формування спільного фінансового фонду ЄОА. Велика Британія відмовилася взяти участь у першій спільній програмі НДДКР [25]. Також Лондон проявив вибірковість участі у розбудові військового транспортного флоту ЄС. Зокрема, Велика Британія не приєдналася до підписаного у листопаді 2009 р. 12 державами протоколу про наміри щодо створення Європейського флоту повітряного транспорту.

На гармонізацію ВПК країн ЄС була спрямована Європейська стратегія у сфері оборонної промисловості, прийнята Радою ЄС 14 травня 2007 р. Документ передбачав формування європейського ринку озброєнь. Водночас головною проблемою європейського ВПК залишалося бюджетне фінансування. Схвалений міністрами оборони держав ЄС 19 листопада 2007 р. бюджет ЄОА на 2008 р. у розмірі 32 млрд. євро на 10 млрд. євро перевищив бюджет попереднього року. Однак агентству не вдалося, зокрема через спротив Великої Британії, прийняти довгостроковий бюджет на термін більше трьох років [5, с. 144]. Незважаючи на амбітні проекти, бюджет ЄОА, залежний від асигнувань держав ЄС, у 2009 р. скоротили до 30 млрд. євро. З 2007 до 2011 р. витрати ЄС на дослідницькі програми у сфері безпеки зменшилися на 18%, а технологічні проекти – на 20%. Понад 85% проектів забезпечувалися на національному рівні [26, р. 22]. Територіальна роздробленість військового промислового виробництва стала перешкодою для розвитку європейського ВПК.

У 2009 р. Єврокомісія прийняла дві директиви про відкриття ринку військової техніки і обладнання для субпідрядників з усієї Європи, що дозволило інтенсифікувати обіг продукції оборонної промисловості. Того ж року Рада ЄС затвердила декларацію про співпрацю між ЄОА та OCCAR. У 2012 р. підписано Угоду про співпрацю між структурами. OCCAR набула статусу привілейованого партнера ЄОА [27, р. 24]. Проти їх злиття виступила

британська сторона, яка остерігалася посилення наддержавних структур ЄС. Лондон не пристав на французько-німецьку пропозицію щодо розробки європейського транспортного гвинтокрила «Eurocopter» і відмовився від участі в програмі вдосконалення захисту європейських сил від біологічної зброї. Також британська сторона не взяла участі в програмі уніфікації персонального спорядження піхотинців. Лісабонський договір ЄС зафіксував можливість держав об'єднати розвивати «постійне структурне співробітництво» у сфері СПБО, чим узаконив наявну диференційовану інтеграцію, зокрема у галузі ВТС.

Прихід до влади консерваторів у 2010 р. призвів до подальшого зниження рівня участі Великої Британії в європейській військовій кооперації в межах ЄС. Причини цьому були суто політичні. Незважаючи на проголошене у 2010 р. скорочення військового бюджету країни на 8% у наступні п'ять років, уряд витрачав близько 40% оборонного бюджету на закупки, модернізацію і матеріально-технічне забезпечення озброєнь та військової техніки. Міністерство оборони планувало до кінця 2010-х рр. підвищити цей показник до 45% [28, с. 31]. Нове британське керівництво одразу відмовилося приєднатися до запровадженого 1 липня 2010 р. Європейського авіатранспортного командування. Уряд Д. Кемерона надавав перевагу двостороннім міждержавним програмам, що підтвердили британсько-французькі Лондонські домовленості від 2 листопада 2010 р. Безпрецедентна програма військового співробітництва між Великою Британією і Францією передбачала спільне користування кораблями-авіаносцями, підтримку європейського авіаційного проекту А400М, розвиток можливостей дозаправки літаків у повітрі, розробку технологій для виробництва ядерних субмарин, співпрацю з кібербезпеки тощо [29]. Французько-британська військова програма стала фактичним прикладом реалізації механізму поглибленого співробітництва і формування «мережевої» або «кластерної» системи безпеки в Європі під егідою ЄС [1, с. 171]. Зазначимо, що 13 квітня 2012 р. набув чинності американсько-британський Договір про військово-технічне співробітництво від 21 червня 2007 р., який передбачав умови спрощеної торгівлі військовими технологіями, кооперацію державних і недержавних структур.

На засіданні Ради міністрів ЄС 9 грудня 2010 р. уряд Сполученого Королівства наклав вето на пропозицію Верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики і політики безпеки К. Ештон підвищити бюджет ЄОА у 2011 р. на 2,2%, що розглядалося Лондоном як недоцільне в умовах економічної кризи. Така позиція британського керівництва прозвучала дисонансом на фоні прийняття німецько-шведських пропозицій про поглиблення військової кооперації держав ЄС на зустрічі міністрів оборони у вересні 2010 р. в Генті.

Європейська оборонна промисловість внаслідок економічної кризи переживала додаткові труднощі. Згідно доповіді ЄОА 2012 р. європейська військова авіабудівна промисловість перебувала у складному становищі через брак інвестицій. Упродовж 2001-2012 рр. в державах ЄС відбулося зниження витрат на оборону з 251 млрд. євро до 194 млрд. євро [13]. Оборонна промисловість залишалася важливим сектором економіки країн Європи, але скорочення фінансування програм упродовж 2000-х рр. призвело до зменшення частки ЄС у світовому виробництві зброї з 29% до 20% [7, с. 17]. Недостатні військово-технічні можливості ЄС наочно продемонструвала Лівійська кампанія 2011 р. Європейська Рада 19-20 грудня 2013 р. затвердила перелік загальних пріоритетів розвитку СПБО і закликала держав-членів розвивати інноваційну і конкурентноспроможну технологічну основу європейської оборони. К. Ештон визнала відсутність спільного європейського ринку оборонної промисловості [26, р. 2]. Відмінності позицій Франції і Великої Британії не дозволили орієнтувати Раду ЄС на прийняття спільних стратегічних рішень. Д. Кемерон заперечив можливість подальшої розбудови системи ВПК ЄС. В умовах, коли економічна криза і деградація національної оборонної промисловості більшості держав Європи зумовлювали актуальність створення загальноєвропейського ринку військових технологій, британське керівництво працювало проти його створення. Враховуючи суміжне членство більшості держав Європи в ЄС і НАТО багато з них надавали перевагу участі у військово-технічних програмах Альянсу.

Незважаючи на стримування розвитку військово-технічного потенціалу ЄС, британська влада сприяла інтенсифікації експорту військових технологій і товарів подвійного призначення шляхом підтримки національного ВПК, який відзначається високим рівнем наукомісткості. Сполучене Королівство здійснювало ВТС з іншими державами на основі угод про торгівлю продукцією військового призначення. З низкою союзників встановлено безліцензійний порядок двосторонньої передачі технологій. Проводилися спільні НДДКР зі створення перспективних зразків озброєння. Наприклад з Францією британська сторона реалізувала близько 30 проектів, зокрема в межах європейських військових програм [30, с. 13]. Одним з найважливіших з них стала розробка корабельної системи протиповітряної оборони «РААМС». Знаковими спільними проектами з Німеччиною стало виробництво винищувача «Turboon», ракети класу «повітря-повітря» «Meteor» і військово-транспортного літака А400М. Британська компанія «Surrey Satellite Technology» спільно з німецькою «ОНВ System» виграла тендер на побудову перших 14 супутників для формування європейської навігаційної системи «EGNOS». Велика Британія спільно з Францією, ФРН та Іспанією здійснювала розробку нового стратегічного транспортно-заправочного літака А330-200МРТТ.

У європейській військово-промисловій кооперації став характерним неофіційний розподіл праці між державами та окремими компаніями, що засвідчував відхід від монополізації та одноосібного виробництва продукції військового призначення. Наприклад, для складання аеробуса А400М у Великій Британії виробляли лише крила. Виокремилися усталені компаніи-постачальники спеціалізованих компонентів. Зокрема, британська компанія «Aegomet» спеціалізується на постачанні титанових деталей для виробництва військової техніки [6, с. 42]. Однак, незважаючи на популярність спільного виробництва озброєнь, згідно даних Єврокомісії за 2014 р. 12% загального обсягу дослідницьких і конструкторських робіт велося спільно кількома державами ЄС [7, с. 17]. Ринки зброї і військової техніки держав ЄС значною мірою залишалися замкненими для доступу інших держав, що нерідко спричиняло дублювання виробництва продукції. Близько 85% їх оборонного бюджету витрачалися на внутрішньому рівні.

У період правління урядів Д. Кемерона Велика Британія втратила ініціативу в розвитку ВТС в межах СПБО ЄС. Керівництво фактично скоротило більшість напрацьованих механізмів співпраці з європейськими партнерами у цій галузі. Лондон відмовився від участі у багатосторонній європейській програмі створення телекомунікаційних супутників, успішно розвиваючи національну систему «Skynet». У 2012 р. зірвалося злиття найбільших суб'єктів регіонального ринку виробництва озброєнь і військової техніки – європейського міжнародного концерну «EADS» і британського «BAE Systems». У 2013-2014 рр. королівство втратило абсолютне лідерство за витратами на закупівлі військової техніки і технічне обслуговування операцій ЄС. На одному з найнижчих рівнів серед держав-членів залишалися витрати Лондона на спільні науково-технічні програми у сфері безпеки та оборони [31, р. 28, 44, 50].

Залежність розвідувальної системи Великої Британії від американських партнерів стала одним з головних стримуючих факторів участі держави у формуванні самостійної європейської космічної системи розвідки. Це засвідчив скандал 2013 р. навколо прослуховування американцями (за допомогою британських ресурсів) розмов європейських політичних лідерів. Система глобальної радіоелектронної розвідки «Echelon», активним учасником якої є Центр урядового зв'язку Сполученого Королівства (GCHQ), дозволяє здійснювати перехоплення та аналіз телефонних переговорів, факсів, електронних листів та інших інформаційних потоків по всьому світу. Тому Лондон не надав першочергового значення створенню розвідувальних космічних апаратів для ЄС.

У цьому контексті залишається відкритим питання про ціну виходу Великої Британії з ЄС, адже перспективи збереження військово-технічної кооперації з європейськими партнерами залишаються неврегульованими. Єврокомісія 30 листопада 2016 р. прийняла оновлений План дій європейської безпеки. Однак, як зазначають експерти, внаслідок вилючення з системи ЄС

військових ресурсів Великої Британії в ній виникнуть прогалини, які в короткостроковій перспективі не можна буде заповнити потенціалом інших держав-членів [9, р. 12]. Тому реалістичність виконання амбіційної «Глобальної стратегії зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу» 2016 р. щодо здобуття стратегічної автономії об'єднання у сфері безпеки та оборони викликає великі сумніви.

Отже, Велика Британія відігравала вагомую роль у формуванні європейського ринку озброєнь та військової техніки. Система європейського ВТС формувалася на міждержавній основі, що зумовило складність становлення ЄС як її суб'єкта і тривалий процес заснування ЄОА. Однак позиція Лондона щодо участі британського ВПК в системі кооперації ВПК держав ЄС була суперечливою. Прагнення утримувати провідні позиції в розвитку європейського ВТС і розширювати склад його учасників за рахунок нових членів ЄС поєднувалося з наданням британськими компаніями переваги відносинам з американськими партнерами. Внаслідок цього Лондон відмовився від участі у низці перспективних європейських проєктів, а британський ВПК часто конкурував з ВПК держав континентальної Європи.

Курс на захист національних інтересів і прихильність до міждержавного характеру співпраці держав ЄС, вірність атлантичним зобов'язанням зумовили недостатньо активну участь королівства в діяльності ЄОА. Британське керівництво і бізнес не використали можливості держави у співпраці з європейськими партнерами у таких галузях, як військово-морський оборонний потенціал, протистояння кіберзагрозам, європейська аерокосмічна система і система розвідки. Позиція Великої Британії стала перешкодою на шляху формування єдиного європейського ринку озброєнь. Політика урядів Великої Британії після повернення до влади консерваторів у 2010 р. перешкоджала повноцінній участі військово-оборонного комплексу держави в системі кооперації ВПК ЄС, сприяючи послабленню його можливостей і поступовому вилученню країни з кола його лідерів.

Керівництво Великої Британії різних періодів причетне до стратегічної і військово-технічної слабкості СПБО ЄС. Хоча в умовах агресивної зовнішньої політики Росії увага європейців зміщена до традиційних атлантичних структур безпеки, не виключене зміцнення військових структур ЄС після завершення виходу Великої Британії з його складу. Це може стимулювати європейські держави до активізації процесу створення єдиного ВПК, в якому домінуватимуть Франція і ФРН. Водночас вихід Великої Британії з об'єднання стане випробуванням для ЄС, послабить його оборонну систему і військово-промислові можливості, ускладнить відносини з НАТО. Вилучення з оборонного ринку ЄС підприємств Великої Британії, які займали в ньому провідні позиції, істотно відтермінує і ускладнить виконання завдань ЄС у сфері безпеки та оборони. Водночас британський ВПК збереже значний вплив

на загальні європейські механізми ВТС, які відносно успішно тривалий час функціонують за межами ЄС.

Список використаних джерел та літератури

1. Александров О.С. Оборонна промисловість Європейського Союзу: сучасний досвід трансформації // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 2. – С. 168-177.
2. Яковенко Н.Л. Велика Британія в міжнародних організаціях. – К.: Київський університет, 2011. – 400 с.
3. Грубінко А.В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990-2016 рр.): монографія. – Тернопіль: Осадца Ю.В., 2017. – 640 с.
4. Данилов Д. Формирование общей внешней политики и политики безопасности (ОВППБ) // Европейский Союз: факты и комментарии. Июль-сентябрь 1997 г. – Вып. 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.edc-aes.ru/ru/union/archive/vipusk_10
5. Журкин В.В. Военная политика Евросоюза: монографія. – М.: Международные отношения: Институт Европы РАН, 2014. – 256 с.
6. Иванов И. Военно-промышленный комплекс Европейского Союза // Современная Европа. – 2006. – Вып. 1. – С. 31-48.
7. Каренин С. Проблемы оборонной промышленности Евросоюза // Зарубежное военное обозрение. – 2014. – № 7. – С. 17-19.
8. Коварский Н.Н. Военно-политическая интеграция ЕС: направления, формы, методы: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04. – М., 2008. – 199 с.
9. Biscop S., Coelmont J. Permanent Structured Cooperation in Defence: Building Effective European Armed Forces. – September 2010. – № 15. – 23 p.
10. Guay T., Callum R. The transformation and future prospects of Europe's defence industry // International Affairs. – 2002. – № 78. – Vol. 4. – P. 757-776.
11. Hoyle C. European defence industry nearing crisis, report warns // Flightglobal. – 26 March 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.flightglobal.com/news/articles/european-defence-industry-nearing-crisis-report-warns-369946>
12. Keohane D. Europe's new defence agency. – London: Centre for European Reform, Policy briefing, 2004. – 6 p.
13. Barone M.G. European defence industry's decreasing competitiveness // International Security Observer. – September 6, 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://securityobserver.org/european-defense-industrys-decreasing-competitiveness>
14. Bauer S. Can European Defence Industrial Co-operation be made Accountable? // European Security Review. – 2001. – № 7. – P. 2-3.
15. Eekelen van W. Debating European Security, 1948-1998. – The Hague, 1998. – 371 p.
16. Schmitt V. European capabilities: how many divisions? // EU Security and Defence Policy. The first five years (1999-2004) / Ed. by N. Gnesotto. – Paris, 2004. – P. 89-110.
17. Договор, учреждающий Европейское оборонительное сообщество, от 27 мая 1952 г. // История европейской интеграции. Хрестоматия. В 3-х частях. Ч 1. История Европейских Сообществ / Браницкий А.Г., Леушкин Д.В. – Нижний Новгород, 2014. – С. 40-86.
18. Липкин М.А. Британія в поисках Европы: долгий путь в ЕЭС (1957-1974 гг.). СПб.: Алетей, 2009. – 240 с.
19. Meeting of EU defence ministers. Brussels, 17 May 2004 // EU Security and Defence Policy. Core documents 2004. No 75. Volume V. – Paris, February, 2005. – P. 76-79.
20. Данилов Д. Формирование общей внешней политики и политики безопасности (ОВППБ) // Европейский Союз: факты и комментарии. – Январь-март 1998 г. – Вып. 12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.edc-aes.ru/ru/union/archive/vipusk_12
21. Сивков Д.А. Современная военная промышленность Великобритании // Политические, военные и экономические факторы обеспечения безопасности в современных условиях.

- Сборник докладов молодых ученых и аспирантов на конференции ИМЭМО РАН 16 апреля 2009 г. – М.: ИМЭМО РАН, 2009. – С. 49-54.
22. The Military Balance 2001-2002. International Institute for Strategic Studies. – London, 2001. – 320 p.
 23. Лист Надзвичайного і Повноважного Посла України у Сполученому Королівстві Великої Британії і Північній Ірландії В. Василенка Першому заступнику міністра закордонних справ України Є. Бершеді. № 49/26-638 ін. від 22.07.1999 р. // Відділ державного архіву МЗС України. – Ф. 8. – Оп. 107. – Спр. № 142. – Арк. 43.
 24. Данилов Д. Общая внешняя политика и политика безопасности // Европейский Союз: факты и комментарии. Декабрь 2005 г. – февраль 2006 г. – Вып. 43. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.edc-aes.ru/ru/union/archive/vipusk_43
 25. Данилов Д. Общая внешняя политика и политика безопасности. Сентябрь-ноябрь 2006 г. – Вып. 46. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.edc-aes.ru/ru/union/archive/vipusk_46
 26. Preparing the December 2013 European Council on Security and Defence. Final Report by the High Representative / Head of the EDA on the Common Security and Defence Policy. – Brussels, 15 October 2013. – 27 p.
 27. OCCAR: The only real option is further collaboration // European Defence Matters. – 2012. – Issue 1. – P. 24-25.
 28. Целицкий С. План оснащения Вооружённых сил Великобритании на десятилетний период // Зарубежное военное обозрение. – 2013. – № 7. – С. 31-35.
 29. UK-France Summit 2010 Declaration on Defence and Security Co-operation. Tuesday 2 November 2010 // Government of the UK. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.gov.uk/government/news/uk-france-summit-2010-declaration-on-defence-and-security-co-operation>
 30. Галин Д. Военная политика Великобритании // Зарубежное военное обозрение. – 2014. – № 4. – С. 11-17.
 31. Guzelyte S. National EDA Member States' Defence Data 2013-2014 and 2015 (est.) of the 27 EDA Member States. EDA participating Member States. – Brussels, June 2016. – 69 p.

Грубинко А.В. Роль Великобритании в военно-техническом сотрудничестве государств Европейского Союза.

В статье проанализирован вклад Великобритании в развитие военно-технического сотрудничества государств Европейского Союза. Установлено, что руководство Великобритании проводило неоднозначную политику в отношении военно-технического сотрудничества (ВТС) участников европейской интеграции. Стремление получить первенство в европейской ВТС сочеталось с предоставлением британскими компаниями преимуществ сотрудничеству с американскими партнерами. Британский ВПК стал конкурентом ВПК государств континентальной Европы. Позиция Великобритании есть одним из препятствий для формирования единого европейского рынка вооружений. Выход королевства в ЕС может стимулировать процесс создания единого европейского ВПК, в котором будут доминировать Франция и ФРГ, поддерживаемые другими влиятельными промышленными государствами (Италия, Испания и др.). Британский ВПК сохранит значительное влияние на европейские механизмы ВТС, которые относительно успешно функционируют за рамками ЕС.

Ключевые слова: Великобритания, Европейский Союз, Общая политика безопасности и обороны, военно-техническое сотрудничество.

Hrubinko A. *The Role of Great Britain in the Military-technical Cooperation of the Countries of European Union.*

In the article the Great Britain's contribution to the development of military-technical cooperation between the countries of the European Union is analyzed. It was found that the British leadership conducted ambiguous policies on military-technical cooperation (MTC) of the European integration. The desire to win the priority in the European MTC was combined with the provision of British companies the benefits of cooperation with American partners. British military-industrial complex became a rival of the military-industrial complex of the states of continental Europe. The position of Great Britain has become one of the obstacles to the formation of a single European arms market. The exit of the kingdom from the EU can stimulate the process of creating a single European military-industrial complex, in which France and Germany, supported by other influential industrial states (Italy, Spain, etc.) will dominate. The British military-industrial complex will continue to have a significant impact on the European MTC machinery, which relatively successfully operates outside the EU.

Keywords: *Great Britain, European Union, Common Security and Defense Policy, military-technical cooperation.*

УДК 327.82(497.2)

Мартинов А.Ю.

БАЛКАНИ В СУЧАСНІЙ ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Історичний період після початку світової економічної кризи прискорив процес трансформації балканської підсистеми європейської системи міжнародних відносин. В стратегічному сенсі Європейський Союз постав перед складною дилемою: європеїзувати Балкани або ризикувати балканізацією Європи. ЄС разом зі США подолав сценарій балканізації Європи. Символами цього стало завершення процесу вступу до НАТО Албанії, Чорногорії та Македонії. Критично важливим є подолання конфлікту між Сербією і Косово. Росія намагається зберегти свій вплив у Сербії, яка залишається останнім російським форпостом на Балканах. Сербське суспільство залишається поділим на ліберальний проєвропейський сегмент, орієнтований на європейську і євроатлантичну інтеграцію, і націоналістичний, який сподівається відновити загиблий на межі ХХІ ст. проєкт «Великої Сербії». Мир на Балкани може принести тільки завершення процесу включення цього регіону у систему європейської та євроатлантичної інтеграції.

Ключові слова: *Албанія, Македонія, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія, США, Росія, Балкани, ЄС, НАТО.*

Чергова російсько-турецька війна 1877-1878 рр. похитнула домінування Османської імперії на Балканах. Відтоді регіон перетворився на перехрестя, де зіштовхувались інтереси великих держав та різних локальних цивілізацій: Великої Британії, Росії, Франції, Німеччини. Канцлер О. фон Бісмарк вважав, що життя німецького вояка не варте балканських проблем, які продукують їх більше, аніж можуть перетравити. У. Черчилль визначив Балкани як порохований лъох Європи. Зрештою, балканські війни 1911-1912 рр., Перша світова війна 1914-1918 рр. створили перше модерне об'єднання балканських народів – Королівство сербів, хорватів, словенців. Воно не пережило Другу світову війну, після якої виникла Федеративна республіка Югославія. Це державне утворення було офіційно нейтральним у роки «холодної війни», хоча Й. Броз Тіто віддавав перевагу орієнтації на Захід. Після смерті Й. Броз Тіто у 1980 р. став очевидним процес розпаду Югославії, який вступив у активну стадію після завершення «холодної війни». Внаслідок цього на Балканах вибухнула релігійна, цивілізаційна громадянська війна 1991-1995 рр. за участі усіх проти усіх. Черговим поворотним моментом стала косовська криза 1998-1999 рр., яка в активній фазі завершилася проголошенням 17 лютого 2008 р. незалежності Косово. Стратегія ЄС полягала у стабілізації регіону, який створив реальні загрози європейській безпеці.

Аналіз досліджень, присвячених проблемі, дає підстави стверджувати, що світова історіографія історії балканських країн досить чітко поділяється на ворогуючі між собою наукові школи. Англomовна і німецькомовна

історіографія, на думку російських балканістів, орієнтована на вироблення аргументації для реалізації інтересів ЄС і НАТО на Балканах. Як приклад, наводиться праця американського науковця Ф. Фукуями «Творення держав», на сторінках якої формування модерних національних балканських держав подано як результат трансформації світового порядку доби «холодної війни» [1, р. 14]. Німецький історик Х. Зундхаузен концептуалізував історію Сербії модерного періоду як невдалий проект створення «Великої Сербії», який програв іншим проектам створення «великих» національних держав на Балканах [2, с. 21]. Інший німецький історик Е. Ратфельдер у монографії «Косово. Історія конфлікту» намагається дистанціюватися від ціннісних оцінок у питанні однозначного визначення «винної сторони» у сербсько-албанському конфлікті [3, с. 32]. Цікаво, що в сербській історіографії після косовської кампанії 1999 р. поступово складається дискурс, орієнтований на європейські підходи до тлумачення проблем конфліктів на Балканах. Зокрема, П. Сіміч вважає, що подолання емоцій етнічного націоналізму може сприяти перетворенню балканських національних держав на своєрідний європейський регіон у складі ЄС [4, р. 20].

На цьому фоні радикально відрізняється сучасна російська історіографія балканської проблематики. Загалом у російській балканістиці домінує доктрина «західної змови» проти сербів, які «стали жертвами» внаслідок близьких союзницьких відносин із Росією [5, с. 110]. У сфері публічної «науково-популярної» історії балканських країн в Росії також просувається ідея, що Захід традиційно намагається витіснити з Балкан Росію та «покарати православну Сербію» [6, с. 99]. Аналогічним чином переважно НАТО звинувачується у підтримці косовських албанців з метою остаточного підриву сербського впливу на Балканах [7, с. 42]. Зрештою, у російській історіографії стверджено точку зору, що головним чином західний вплив диференціює геополітичні орієнтири нових незалежних балканських держав [8, с. 35].

У вітчизняній історіографії презентована виважена наукова позиція щодо такої актуальної проблеми, як виникнення «наймолодшої» балканської держави Косово. Зокрема, О. Павленко показав, що активна фаза косовського конфлікту була пов'язана із непогодженістю політики США та ЄС щодо цієї проблеми [9; 12]. Зазначений автор стверджує, як косовське питання сприяло консолідації нових незалежних балканських країн з одного боку, та ізоляції Сербії з іншого боку [10, с. 300]. Також О. Павленко переконливо показав імперський характер російської політики на Балканах [11, с. 106]. Звичайно, історіографічний дискурс зазначеної проблематики не вичерпується названими працями науковців, але вони «маркують» існуючі погляди щодо тенденцій розвитку нових незалежних балканських держав.

Метою статті є висвітлення процесу трансформації Балкан під впливом європейської та євроатлантичної інтеграції нових незалежних держав цього регіону.

На початку грудня 2017 р. адміністрація президента США Д. Трампа сформулила стратегію щодо балканського регіону. Вона передбачає збереження американської воєнної присутності у регіоні, яка посилилась після вступу до НАТО Чорногорії у 2017 р. Також США наполягають на чіткій переорієнтації Сербії з Росії на Європу, а також мають намір продовжити зусилля, спрямовані на врегулювання суперечностей між балканськими країнами. Навіть після вступу до ЄС Хорватія і Словенія досі сперечаються з приводу належності низки островів у Адриатичному морі. Складно відбувається процес демаркації державного кордону між Чорногорією і Косово. Але найсерйозніші протиріччя розділяють Косово і Сербію, а донедавна Македонію і Грецію.

Західні держави послідовно закликають сербів і косовських албанців до переговорів щодо остаточної нормалізації двосторонніх відносин. В процесі переговорів ЄС наполягає на вступі Сербії до організації та визнання Белградом незалежності Косово. Але сербське суспільство залишається глибоко розколотим з приводу знаходження меж компромісу в питанні статусу Косово. За цих умов розташована на території Косово найбільша в Європі американська військова база «Бондстіл» залишається потужним стабілізуючим фактором.

Бажання колишньої югославської республіки Македонія вступити до ЄС і НАТО активізувало переговори з Грецією щодо пошуку компромісної назви цієї держави. Влада Македонії висувала вимогу, аби нова назва не суперечила національній самосвідомості та влаштувала Грецію. Македонська опозиція наполягала на тому, аби будь-яка досягнута домовленість щодо нової назви країни була винесена на референдум. Це могло поставити під питання будь-який можливий компроміс на переговорах між Македонією та Грецією, які відбувалися за посередництва США. Утім, Вашингтон має потужний важіль впливу на Грецію, який стосується виділення або блокування чергового траншу кредитів Афінам. Тому цього разу наполегливість посередників вивела справу євроатлантичної інтеграції Македонії із глухого кута. Але Росія також використовує Македонію для своїх гібридних впливів на Балканах. Тому цей стратегічно важливий регіон, розташований на перетині транспортних комунікацій між Європою, Середземномор'ям та Близьким Сходом, ще тривалий час залишатиметься зоною напруги і нестабільності.

Головування в першому півріччі 2018 р. в ЄС Болгарії було пов'язано зі спробами актуалізувати процес європейської інтеграції нових незалежних держав, які утворились внаслідок розпаду Югославії. Першою з колишніх югославських республік до ЄС у 2004 р. вступила економічно найбагатша Словенія. У 2013 р. поки що останнім 28-м членом ЄС стала Хорватія. Вступ Хорватії супроводжувався складнощами. По-перше, хорватському суспільству довелося переглянути свої радикальні націоналістичні настрої, які в 1991-1995 рр. дали можливість відстояти незалежність, але стали на перешкоді європейській інтеграції. По-друге, хорватському суспільству довелося по-іншому подивитись на власну історію. Національний герой періоду Другої

світової війни А. Павелич, колишній лідер «усташів», у хорватському історичному дискурсі відійшов на другий план. До речі, так само як і перший президент країни Ф. Тунджман. Загреб був вимушений погодитись на передачу Гаазькому міжнародному трибуналу хорватських військових, які ліквідували у серпні 1995 р. «Сербську Країну». Утім, навіть після вступу до ЄС, Хорватія не належить до «відмінників» європейських оптимістів. Постійну критику з Брюсселю викликають рекомендації легалізації одностатевих шлюбів та інші політично коректні вимоги. По-третє, намагаючись у 2013 р. показати позитивний приклад іншим балканським країнам, ЄС заплющив очі на власні принципи – не приймати країни, які мають територіальні суперечки. На превеликий жаль, Хорватія і Словенія від часів розпаду Югославії сперечаються за належність півострову Плевлака, який є прибутковим курортом на Адріатичному морі. Внаслідок цього залишається неврегульована територіальна суперечка між двома рівноправними країнами-членами ЄС.

Варто зазначити, що хорватський приклад не є найскладнішим із тих, з якими ЄС зіштовхується на Балканах. Ще більш суперечливим є сербське, косовське, македонське питання. Зокрема, Сербія досі категорично виступає проти поєднання порядку денного своїх переговорів про вступ до ЄС із визнанням незалежності Косово. Натомість Косово невдоволене тим, що досі ЄС офіційно не розпочав із ним переговорів про вступ. Правда, це поки що в принципі неможливо, адже незалежність Косово досі не визнала низка країн-членів ЄС, зокрема, Греція (через кіпрську проблему з турками), Румунія (через претензії до «возз'єднання» з Молдовою і придністровське питання), Угорщина (через статус угорців у Словаччині та на Закарпатті), Іспанія (через свої проблемні провінції Басконію і Каталонію).

У лютому 2018 р. нових барв балканській політиці Австрії додав віцеканцлер від право популістської «Австрійської партії Свободи» К.-Х. Штрахе, який заявив, що «Косово – це частина Сербії» [13, s. 19]. Тобто цією заявою він поставив під сумнів визнання Австрією незалежності Косово, що відбулось ще 2008 р. Зрештою, європейські скептики наголошують, що балканське розширення ЄС не на часі з суто фінансових причин. Адже у разі завершення процедури виходу Великої Британії з ЄС, останній втратить надійного спонсора свого бюджету, натомість у разі вступу п'яти-шести балканських країн, навпаки, отримає нових претендентів на субсидії.

Крім того, є ще один сумний приклад переговорів про вступ до ЄС. Туреччина розпочала такі переговори у лютому 2005 р. Але після провалу спроби військового перевороту в Туреччині у липні 2016 р. ці переговори офіційно припинились без реальної часової перспективи відновлення.

Доки Європейська комісія розглянула питання стану справ з переговорами про вступ до ЄС країн Західних Балкан: Албанії, Боснії і Герцеговини, Косово, Македонії, Чорногорії. Голова Європейської Комісії Ж.-К. Юнкер зазначив, що

жодна з цих країн до 2025 р. не вступить до ЄС, якщо нинішні члени ЄС Хорватія і Словенія не погодять територіальні суперечки [14, s. 20].

На початку квітня 2018 р. «заіскрилася» пожежа косовського конфлікту. Тоді у косовському місті Косовська Митровиця відбулися масштабні зіткнення між сербами та албанцями. Сербська партійна коаліція на знак протесту залишила парламент Косово. Але турків безпосередньо стосувалася реакція прем'єр-міністра Косово Р. Карадіная, який звільнив керівників спецслужб Косово. Приводом стало їхнє лояльне ставлення до турецької вимоги видати Анкарі громадян Туреччини, які були звинувачені у причетності до спроби здійснення у липні 2016 р. воєнного державного перевороту в Туреччині. Видача із Косово цих шістьох турецьких громадян засвідчила, що Р. Карадіная більше орієнтується на ЄС. Адже, наприклад, Німеччина, попри дипломатичний скандал із Туреччиною, надала політичний притулок майже тисячі турецьких громадян, також звинувачених турецькими органами юстиції у причетності до спроби перевороту. Зрозуміло, що турецький президент Р. Ердоган «покарати» ЄС не може, але він оголосив про скорочення спонсорської допомоги властям Косово. Цей крок міг посилити вплив у Косово радикальних ісламістів, що могло створити ЄС додаткові проблеми. Навіть таке гіпотетичне розгортання подій може зіграти на руку Туреччині, яка знову доведе ЄС свою незамінність та матиме нагоду вкотре поцікавитись, чому так повільно усуваються перешкоди на переговорах щодо можливого членства Туреччини в ЄС. Але причина цього в тому, що Туреччина не та країна, яку у ЄС хотіли б бачити замість Великої Британії. І цю ситуацію не може змінити на користь Туреччини навіть її значний вплив на Балканах. Тому Р. Ердоган розраховує спочатку максимально убезпечити Туреччину від курдського фактору, а потім з позицій сили вести переговори з ЄС.

Важливою подією для балканських країн стала стабілізація демократії у Чорногорії. 15 квітня 2018 р. всьоме, починаючи з 1990 р., відбулися вибори президента Чорногорії. У далекому 1990 р. у Чорногорії була введена багатопартійна політична система. Відтоді не лише розпалася Югославія, а й Чорногорія вступила до НАТО, попри спроби Росії запобігти цьому навіть шляхом невдалої спроби здійснення державного перевороту у Чорногорії. Виборча кампанія 2018 р. у Чорногорії відбулася досить спокійно. Позитивно громадська думка Чорногорії зустріла ратифікацію парламентом Косово договору про демаркацію чорногорсько-косовського державного кордону. На посаду президента цієї балканської країни претендували сім кандидатів. Чорногорські політологи нагадували виборцям, що держава є парламентсько-президентською республікою, тому президентська посада дає їй володарю повноваження виконувати роль політичного арбітра та презентувати Чорногорію на міжнародній арені. Зрештою, опозиції так і не вдалося висунути єдиного кандидата, здатного вийти до другого туру. На цю роль претендував соціаліст М. Боянич. Але він так і не зміг скласти належну конкуренцію

фавориту М. Джукановичу. Його політичний імідж був сформований не лише проголошенням незалежності Чорногорії, а й чітким вибором європейського та євроатлантичного інтеграційного шляхів. Чорногорія стала своєрідним прикладом реформ для сусідньої Сербії. Чимало орієнтованих на Європу сербів вважають успіх Чорногорії на цьому шляху вирішальним для майбутнього Сербії. Президентська виборча кампанія М. Джукановича орієнтувалася на підготовку Чорногорії до вступу в ЄС орієнтовно до 2025 р. Натомість кандидати чорногорської опозиції не могли заперечувати цю мету, зважаючи на її суспільну популярність, але й рівнозначну альтернативу також висунути не змогли. Така чорногорська внутрішньополітична стабільність є принципово важливою для європейського майбутнього усіх балканських країн.

17 травня 2018 р. відбувся саміт ЄС, Албанії, Чорногорії, Сербії, Косово, Боснії і Герцеговини, Македонії. Вікно можливостей для їхнього вступу до ЄС може відкритися після 2020 р., коли завершиться процедура виходу Великої Британії із ЄС та буде сформовано проект бюджету ЄС на період до 2025 р. Правда, оптимістичні прогнози зіштовхуються із розбіжностями між нинішніми країнами-членами ЄС щодо перерозподілу фінансового навантаження, необхідного для компенсації бюджетних збитків від очікуваного виходу Британії. Пропозиція Європейської комісії до Німеччини майже на чверть збільшити німецький внесок до спільного бюджету ЄС наштовхнулася на небажання Німеччини «платити за все». Тому економічно ЄС поки що не готовий до фінансування адаптації до членства балканських країн.

Окреме питання – це ступінь готовності до вступу самих балканських країн. Албанія, Сербія, Косово розділені «косовським питанням». Відкритим залишається питання спроможності ЄС переконати сербів у потребі заради європейської перспективи визнати факт незалежності Косово. Але з цього питання сербське суспільство залишається глибоко розколотим. Не менш заплутаною є ситуація у Боснії і Герцеговині. Попри титанічні зусилля ЄС домогтися об'єднання боснійських сербів, боснійських хорватів і боснійських мусульман у єдиній державі за останні двадцять років особливих успіхів не мають. Кожне етнополітичне державне утворення на території Боснії і Герцеговини фактично продовжує «холодну» громадянську війну, яка у формально-правовому сенсі завершилася у 1995 р. Дейтонськими мирними угодами. ЄС наголошує, що без врегулювання суперечностей на Балканах неможливо вести мову про європейську перспективу.

Зрештою, прем'єр-міністр Македонії З. Заєв і прем'єр-міністр Греції А. Ципрас наприкінці червня 2018 р. оголосили, що вони домовилися про зміну назви Македонії на «Республіка Північна Македонія». Також було вирішено питання про назву Македонської православної церкви. Церква поверне історичну назву «Охридська архієпископія». Наприкінці вересня 2018 р. нову назву «Республіка Північна Македонія» мали затвердити македонські громадяни на референдумі, аби ця країна вступила в НАТО. На думку

А. Ципраса, підписана угода – це велика дипломатична перемога Греції та історичний шанс для Балкан. Зокрема, нова назва мала бути закріплена у Конституції «Республіки Північна Македонія». Натомість лідер грецької опозиційної партії «Нова демократія» К. Міцотакіс заявив, що А. Ципрас не має морального права підписувати угоду про визнання назви, у якій використовується слово «Македонія». Президент Македонії Г. Іванов звинуватив З. Заєва у тому, що «Греція отримала все, чого хотіла, а Македонія нічого не отримала» [15, s. 13].

Росія намагалася мобілізувати усі свої можливості, аби перешкодити Македонії вступити в НАТО за прикладом Чорногорії. У Чорногорії здійснити державний переворот не вдалося, тож Кремль намагався взяти реванш у Македонії. По гарячих слідах відбулися масові заворушення у столицях обох зацікавлених держав – Афінах і Скоп'є. Розслідування причин цих протестів швидко привело грецькі і македонські власті до російського сліду у фінансуванні вуличних заворушень. На основі цих фактів Греція вислала кількох російських дипломатів, які, користуючись своїм статусом, фінансували протести. Внаслідок цього інциденту помітно погіршилися російсько-грецькі відносини. Досі Греція вважалася послідовно проросійською країною-членом ЄС, але нахабство російських дипломатів неможливо було залишити без відповіді. Тим паче, що об'єктивно націоналістично налаштована частина грецького суспільства вважає, що лівоцентристський уряд А. Ципраса пішов на неприйнятні для грецької національної ідентичності поступки у питанні назви Македонії. Натомість ліберальна частина грецького суспільства переконана, що перспектива членства Македонії в НАТО як необхідна передумова безпеки і стабільності на Балканах виправдовує досягнутий компроміс щодо збереження слова «Македонія» у новій редакції назви цієї проблемної держави.

Ще більш нестабільною, аніж у Греції, була ситуація у Македонії. Владна коаліція лібералів і македонських албанських політичних партій, яка взяла на озброєння послідовний курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, стикалася із потужним опором націоналістичної македонської опозиції. Представлення її представників як агентів Росії було потужним політичним аргументом на користь голосування на референдумі за нову редакцію назви Македонії.

Мінливість зміни політичної ситуації на Балканах залишається типовою ознакою для країн регіону навіть після вступу до ЄС і НАТО. Влітку 2018 р. ЄС був стурбований розбалансуванням політичної ситуації у Румунії. Там соціал-демократичний уряд «дотиснув» президента К. Йоганнеса, який не зміг запобігти відставці керівника антикорупційних органів країни Л. Кавеші. Попри спеку, на вулиці Бухареста з акцією протесту вийшли десятки тисяч громадян Румунії, які зажадали дострокових парламентських виборів. Але між президентом і парламентом у Румунії встановилася рівновага політичних сил, а

ЄС не поспішав кинути на ваги свій авторитет, аби домогтися продовження антикорупційного курсу Румунії.

Проте найбільші балканські проблеми для ЄС зосередилися навколо албансько-сербських відносин. Чергове загострення політичного протистояння відбулося після заяви уряду Албанії про скасування з 1 січня 2019 р. прикордонного контролю на кордоні Албанії і Косово. Внаслідок цього особливо напруженими стали відносини обох албанських держав із Сербією. Уряд Сербії терміново зібрався на надзвичайне засідання, реагуючи на висунення косовськими албанцями територіальних претензій вже власне до Сербії. Цього разу дипломатії ЄС довелося негайно реагувати аби вгамувати бурхливі пристрасті. Зокрема, користуючись інструментом фінансової допомоги, ЄС переконливо аргументував косовським албанцям потребу пошуку компромісів. Внаслідок цього гра албанців на підвищення ставок у протистоянні із Сербією поки що себе не виправдала. Але події навколо зміни назви Македонії, корупційний скандал у Румунії, загострення прикордонних проблем між Албанією і Сербією вкотре доводили, що Балкани залишаються «Ахіллесовою п'ятою» для ЄС.

Цікаво, що на цьому фоні була висунута футуристична ідея побудови додаткового чорноморського каналу. Негарязди зі станом турецької економіки спонукають керівництво країни у пошуках нових інвестицій та стимулів для зростання національної економіки ініціювати великий інфраструктурний проект. Президент Туреччини Р. Ердоган у серпні 2018 р. анонсував проект побудови «Стамбульського каналу», який має з'єднати Мармурове море напряму із Чорним морем в обхід існуючих природних проток Босфор і Дарданелли.

Зазначений проект має сприяти збільшенню робочих місць і доходів турецького бюджету. Але поки що важко знайти для нього інвесторів. Адже російські й турецькі капітали вже задіяні у побудові газопроводу дном Чорного моря. Певні надії турецьке керівництво плекає щодо катарських інвесторів, але вони зараз більше заклопотані підготовкою власної інфраструктури до чемпіонату світу з футболу 2022 р. Крім того, Катар знервовано реагує на проект Саудівської Аравії, яка вздовж сухопутної ділянки саудівсько-катарського кордону буде канал, який фактично перетворює Катар на острів. Звичайно, можна пошукати інвесторів ще далі на Сході, зокрема, в Китаї. Але Китай вже вклався в поки що збитковий проект побудови на території Нікарагуа альтернативи Панамському каналу. Крім того, Пекін повністю задіяв вільні капітали у розбудові декількох гілок комунікацій торговельного «Великого Шовкового шляху».

Оскільки «Стамбульський канал» є іміджевим проектом для Р. Ердогана, на початку реалізації цього проекту він розраховує на внутрішні фінансові ресурси. Звичайно, якщо такий проект коли-небудь буде реалізований, він змінить міжнародно-правовий статус чорноморських проток Босфор і

Дарданелли. Протоки вже понад два століття залишаються в центрі регіональних дипломатичних суперечностей. Російська імперія намагалася пробити собі шлях до Константинополя та встановити свій контроль над чорноморськими протоками. Але кожного разу західні демократії, підтримуючи Туреччину, перешкоджали реалізації цього плану. Нинішній міжнародно-правовий статус Босфору і Дарданелл регулюється Конвенцією, яка у 1936 р. була підписана в швейцарському місті Монтрьо. Цей документ визнає турецький суверенітет над протоками, зберігає право проходу іноземних торговельних суден протоками, обмежує чотирма тижнями час перебування в Чорному морі військових суден країн, які не належать до цього регіону.

Після Другої світової війни Й. Сталін ультимативно вимагав від Туреччини згоди на радянський контроль над протоками. Але такі зусилля радянської дипломатії лише підштовхнули Туреччину до вступу в НАТО у 1952 р. Після завершення «холодної війни» інтенсивність міжнародного торговельного морського сполучення чорноморськими протоками суттєво збільшилась. Це мотивувало владу Туреччини встановити жорсткіший контроль та лімітувати проходження суден протоками. Але показово, що навіть у часи жорсткої російсько-турецької конфронтації в Сирії турецька сторона не перекривала протоки для проходження російських військових кораблів. Крім інвестиційної невизначеності, «Ахіллесовою п'ятою» цього проекту є його екологічна складова, яка викликала стурбованість низки європейських екологічних неурядових організацій. Тому в перспективі декількох років майже неможливо приступити до фактичної реалізації проекту, який попри це став не лише приводом для розмов, а й для стратегічних роздумів.

Натомість ЄС, США і НАТО переконливо продемонстрували спільне бажання врегулювати грецько-македонські суперечності. Напередодні плебісциту Македонію відвідали генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг, канцлер Австрії С. Курц, канцлер Німеччини А. Меркель, тодішній міністр оборони США Дж. Меттіс та міністр оборони Німеччини У. фон дер Ляєн. Ніколи від часу проголошення незалежності Македонії у 1992 р. у столиці країни Скоп'є не приймали з такою інтенсивністю настільки високоповажних гостей. Кожен з них переконував у необхідності підтримати позитивну відповідь на плебісциті не стільки владу, яка й без того «за», скільки македонську опозицію. Остання намагалася перетворити плебісцит на голосування щодо вотуму недовіри до уряду З. Засва. Натомість македонська влада закликали поставити питання національної безпеки та європейської перспективи країни вище за поточні внутрішньополітичні розбіжності. Зрештою, зважаючи на аргументи з боку європейських делегацій та небажання отримати стигму «російських агентів» македонська опозиція погодилася визнати волевиявлення народу щодо питання зміни назви держави, якщо плебісцит буде визнано таким, що відбувся, а підрахунок голосів проходитиме без підтасувань. Звичайно, це дуже важливо з погляду чистоти демократичних

процедур, утім, правовий статус плебісциту не зобов'язував уряд враховувати його результат, якщо він буде негативним. Але це серйозно могло підірвати легітимність європейського та євроатлантичного вибору Македонії. Підтримка на македонському плебісциті зміни назви країни заради перспективи інтеграції до ЄС і НАТО стала черговою поразкою Росії на Балканах. Зміна назви Македонії є лише проміжною, але важливою перемогою у битві за європеїзацію і стабілізацію Балкан.

7 жовтня 2018 р. у Боснії і Герцеговині відбулися загальні вибори. Ця балканська держава є унікальним випадком навіть для регіону. Відповідно до Дейтонських мирних домовленостей 1995 р. Боснія і Герцеговина фактично є конфедерацією двох державних утворень: федерації боснійських мусульман, боснійських хорватів і Республіки Сербської (боснійських сербів). Хоча у країні з 1995 р. ці вибори вже були шостими, досі Боснія і Герцеговина не має офіційної конституції, а політичне життя у складових конфедерації відбувається на жорстких національно-політичних принципах. Попри зусилля ЄС, навіть у федерації боснійських мусульман і хорватів не погоджено принципи формування верхньої палати парламенту. Причому розв'язати ці внутрішньополітичні проблеми Боснії і Герцеговині не вдається, незважаючи на обіцянки європейської та євроатлантичної інтеграції. Показово, що на цих виборах суттєвий вплив на політичний процес у Республіці Сербській вже традиційно мала Росія. Кремль намагається підтримувати напруження у боснійському конфлікті, аби роздмухати його за першої ліпшої можливості. Фактично громадянська війна, яка розпочалася у Боснії і Герцеговині навесні 1992 р. і тривала до листопада 1995 р., лише «заморожена». Чимало боснійських сербів досі орієнтовані на возз'єднання із Сербією, а боснійські хорвати особливо після вступу Хорватії до ЄС 2013 р. взагалі вважають несправедливим те, що вони вимушені волею світового співтовариства перебувати у складі федерації із боснійськими мусульманами, а не бути разом із Хорватією у ЄС. Але найбільшу стурбованість викликає анклав боснійських мусульман, який розвідки багатьох країн НАТО вважають «балканським халіфатом». Чимало боснійських мусульман воювали на боці «Ісламської держави» у Сирії і тепер із бойовим досвідом повернулися додому. Вони вважають себе форпостом радикального ісламізму у Європі. За умов такого внутрішньополітичного розколу, не дивно, що за рекордно низької активності виборців, традиційну перемогу святкували націоналістичні політичні сили у обох складових конфедерації Боснії і Герцеговини. Боснійський вибір і цього разу виглядає скоріше як відкладений «гарячий» конфлікт, а не як усвідомлений європейський вибір. Звичайно, цей виклик усвідомлює ЄС. Адже на фоні напруження у сербсько-косовських відносинах Балкани знову виглядають як пороховий льох Європи. Найгірше, що нестабільність у балканських країнах залишає регіон найкоротшим маршрутом для нелегальної міграції до ЄС. Політичні і ресурсні можливості ЄС у процесі демократизації і

розбудови багатокультурних суспільств у балканських країнах ще не вичерпані. Реалісти вважають, що для логічного завершення цього процесу потрібна зміна поколінь, але відкритим є лише питання, чи відпустила історія достатньо часу для такої європеїзації Балкан.

Впродовж літа 2018 р. здавалося, що ЄС вдалося налаштувати Сербію і Косово на конструктивний діалог. Брюссель розпочав офіційні переговори про вступ Сербії до ЄС. На порядку денному цих переговорів є й питання визнання Сербією незалежності Косово. Але це питання залишається принципово важливим для внутрішньополітичного порядку денного сербської політики. Націоналістичний табір сербської політики категорично проти будь-яких компромісів щодо питання статусу Косово. Правлячі центристи на чолі з О. Вучичем залишаються у політичному «шпагаті» між Брюсселем і Москвою. На переговорах у Брюсселі сербський уряд натякає на можливість прагматичного компромісу, натомість під тиском із Кремля скочується на непримиренні позиції. Політичний тиск Брюсселю відчувають також косовські албанці. Зокрема, вимоги домовитися із Сербією про врегулювання двосторонніх відносин на основі визнання прав сербської меншості у Косово, на думку албанських націоналістів, перекреслює проект створення «Великої Албанії». Президент Косово Х. Тачі, аби показати свою непоступливість, вчиняє провокації. Реагуючи на це, ЄС засудив намір Албанії і Косово з 1 січня 2019 р. скасувати державний кордон між цими державами, які визнаються ЄС.

На цьому фоні на початку 2019 р. відбулися масштабні російсько-сербські військові навчання. Основною метою навчань декларувався захист повітряного простору Сербії. Навчання збіглися із загостренням сербсько-косовського протистояння, яке було спровоковано заявами косовської сторони про швидке створення власної армії та боротьби за контроль над прикордонною електростанцією. Географічно цей стратегічний об'єкт розташований на території Косово, але керується сербським менеджментом. Росія звинуватила миротворців із «Сил стабілізації для Косово» (КФОР) у фактичному підіграванні албанцям. У підсумку командування КФОР знайшло аргументи, аби переконати Х. Тачі не збільшувати напругу. З аналогічною місією Белград відвідав генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг. Опосередковано він засвідчив, що Росія намагається проводити свою контр-наступальну геополітичну гру проти Заходу на Балканах. ЄС і НАТО закликають Сербію, Албанію і Косово не підігравати Кремлю у цих спробах.

Водночас почала загострюватися ситуація на Півночі Косово. Перші ознаки цього з'явилися наприкінці грудня 2018 р., коли президент Косово Х. Тачі на чолі із албанськими загонами спеціального призначення спробував захопити головну гідроелектростанцію, яка постачає електрику на більшу частину території Косово, але фактично належить Сербії і розташовується на косовсько-сербському прикордонні. Тоді за посередництва ЄС вдалося нейтралізувати

загрозу масштабного збройного конфлікту. У відповідь влада Косово оголосила про запровадження стовідсоткових митних зборів на сербські товари. ЄС не домігся їхнього негайного скасування. Внаслідок цього суттєво погіршилося повсякденне матеріальне становище сербських громад на Півночі Косово. Республіка Косово запровадила митні обмеження також проти Чорногорії, Боснії і Герцеговини, Македонії. У відповідь у чорногорському місті Будва зустрілися міністри закордонних справ балканських країн. Але аргументи на користь зміни косовської позиції вони так і не знайшли. Торговельно-митні проблеми доповнилися ризиками загострення військово-політичного протистояння. Косовська влада за підтримки адміністрації США оголосила про створення власних збройних сил. Якщо цей проект у стислі терміни буде реалізований, під питання буде поставлено законність перебування на території Косово миротворчого контингенту НАТО. Ризики «розмороження» косовського конфлікту можуть спровокувати за ефектом доміно дестабілізацію у сусідній балканській країні Боснії і Герцеговині. Тому ЄС шукає нові аргументи аби переконати балканські країни у недоречності дестабілізації становища на Балканах. Повільний темп переговорів про вступ балканських країн до ЄС вже не є стимулом для підтримки хиткого балансу сил у регіоні. Трагізму ситуації додає той факт, що ЄС об'єктивно не може прискорити інтеграцію усіх без винятку балканських країн. На заваді цьому як внутрішня регіональна нестабільність, так і проблеми власне ЄС. Зокрема, ЄС, крім балканських проблем, вимушений займатися питаннями легалізації виходу Великої Британії з організації та докладати зусиль для стабілізації ситуації за межами Балкан. Але ЄС реально може забезпечити свій вплив на Косово, адже ця напіввизнана держава користується спільною європейською грошовою одиницею євро. Недопущення справжньої митної війни – єдина можливість запобігти серйозній дестабілізації Балкан.

На початку січня 2019 р. парламент Македонії проголосував за внесення поправок до конституції країни, на яких наполягала Греція. Для їх прийняття були потрібні голоси двох третин депутатів. До останнього моменту правляча коаліція не мала певності, що зможе долучити на свій бік голоси частини опозиції. Тим паче, що президент Македонії Г. Іванов у передноворічному зверненні до парламенту висловився проти договору з Грецією щодо перейменування Македонії. Але у підсумку голосування були розвіяні сумніви усіх скептиків. Політично розколота опозиція у македонському парламенті не знайшла активної тактики протидії ратифікації та взагалі утрималася від голосування. У підсумку до Конституції Македонії внесено поправку, відповідно до якої країна тепер офіційно називається не «Колишня югославська республіка Македонія», а «Республіка Північна Македонія». Це було політичною ціною для успішності переговорів про вступ Македонії до НАТО.

Проти цього договору не вщухали пристрасті у грецькому парламенті. Більшість населення Греції висловилося проти цієї угоди. Аби закликати

грецький парламент підтримати угоду з Македонією, Афіни особисто відвідала бундесканцлер А. Меркель. Зрештою грецький парламент проголосував з цього приводу. Демонструючи політичну послідовність із коаліції з лівоцентристською партією «Сіріза» вийшла популістська партія «Незалежні греки», яка залишається на крайніх націоналістичних позиціях. На цих емоціях намагалася грати основна опозиційна партія «Нова демократія», яка ініціювала вотум недовіри уряду А. Ципраса. Але, як і у червні 2018 р., цей вотум через парламент не пройшов. Такий результат голосування означав ратифікацію й грецьким парламентом угоди про зміну назви Македонії. Отже, «Республіка Північна Македонія» тепер офіційно відрізняється за назвою від північної грецької провінції із назвою «грецька Македонія». Наприкінці січня 2019 р. посли 29 країн-членів НАТО розпочали офіційний процес прийняття «Північної Республіки Македонія» до свого складу. Ця процедура стала можливою після ратифікації парламентами Македонії і Греції двосторонньої угоди про перейменування цієї колишньої югославської республіки. Це дійсно подія історичного масштабу, адже підведена риска під історією міжнародних воєн, які зруйнували колишню Югославію та перетворили Балкани на «гарячу точку» у передпокої об'єднаної Європи. Показово, що прийняття Македонії в НАТО стало другою поспіль поразкою Росії на Балканах, якщо за першу поразку вважати приєднання до НАТО у 2017 р. Чорногорії. Фактично за межами Альянсу із балканських країн залишаються лише Боснія і Герцеговина, Косово та Сербія. Тому не дивно, що Кремль продовжує докладати зусиль для роздмухування протиріч між боснійськими хорватами, сербами та мусульманами.

З метою остаточного врегулювання сербсько-косовських відносин неформально обговорюється пропозиція компромісного врегулювання статусу сербської меншини Косово. Зокрема, пропонується здійснити обмін територіями, тобто передати Сербії північ Косово з головним сербським анклавом містом Косовська Митровиця. Натомість до Косово в такому випадку має відійти сербська Пряшевська долина, де більшість становить мусульманське населення. Але території, які «виставлені на обмін» є критично важливими для Сербії і Косово. Долина Пряшево є сербською головною житницею, а північ Косово багата на корисні копалини та є для Косово єдиним джерелом отримання електроенергії. Напруження між сербами та албанцями знову нейтралізується силами миротворців НАТО. Крім того, НАТО терміново довелося стримувати свою країну-члена Албанію, яка анонсувала намір поетапного аншлюсу Косово. ЄС також натякнув Албанії, що створення «Великої Албанії» не на часі, якщо країна збирається вступати до ЄС. Зважаючи на незавершеність складного та суперечливого процесу стабілізації Балкан, бази НАТО в Македонії можуть стати додатковим військово-політичним аргументом, який сприятиме замиренню націоналістичних

пристрастей та поетапному досягненню країнами регіону стану готовності до повноцінної участі у процесі європейської інтеграції.

Отже, Словенія стала членом Євросоюзу 1 травня 2004 р. Хорватія увійшла до ЄС тільки у 2013 р. Але досі остаточно не врегульовані територіальні суперечності між Словенією і Хорватією, зокрема, щодо статусу півострову Плевлака. Існує федерація боснійських мусульман і хорватів. Але боснійська Республіка Сербська залишається на позиціях відтворення «Великої Сербії». Час від часу Хорватія блокує переговори про вступ Сербії до ЄС. Поза межами ЄС залишаються Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово, Сербія, Македонія, Чорногорія. Членами ЄС є лише Словенія, Хорватія, Болгарія та Румунія.

Підписана угода про умови виходу Великої Британії з ЄС прискорила консолідацію країн-членів, які залишаються у складі ЄС. Принаймні конкретних обрисів набирає процес поглиблення анонсованої ще у Маастрихтському договорі 1992 р. спільної оборонної політики. Наразі здається, що у провідних країн ЄС – Німеччини і Франції – з'явилася політична воля закликати себе та інші країни-члени ЄС самостійно та більш відповідально вирішувати проблеми європейської безпеки заради створення сприятливих умов для забезпечення високого рівня економічного розвитку.

У форматі створення Збройних сил ЄС розпочався поділ ролей. Зазначений поділ функцій затверджено у межах прийнятої ще 13 листопада 2017 р. 23 країнами ЄС угоди про постійне структуроване співробітництво в галузі оборони. Тоді Велика Британія, Данія і Мальта оголосили цей проект дорогим і непотрібним. Нині позиція члена НАТО Данії, так само як і нейтральної Мальти, не змінилася. Конструктивніше щодо спільної оборонної політики ЄС тепер ставляться нейтральні Австрія, Швеція та Фінляндія. Певним успіхом ЄС можна вважати згоду Польщі, яка позиціонує себе як найстійкіший союзник США в ЄС, на участь у спільних програмах ЄС, спрямованих на боротьбу з кібернетичними загрозами. Щодо інших спільних оборонних програм стало відомо, що Греції запропоновано керувати академією розвідки та загонами спеціального призначення. Франція і Швеція мають взяти на себе створення сучасного аналітичного центру. Німеччина зобов'язана до 2025 р. завершити створення невидимих безпілотних повітряних апаратів та модернізацію гелікоптерів «Тигр». Італія керуватиме проектом з протидії ворожим безпілотним повітряним апаратам. Естонія плануватиме створення модульної системи для різних місій. Франція керуватиме проектом створення нового покоління ракет середньої дальності та формуватиме сили швидкого реагування. Чехія разом із Польщею розроблятимуть проект протидії кібернетичним війнам. Отже, вперше проект спільної оборони ЄС стартував насправді і серйозно. Це сприятиме більш ефективній європейській та євроатлантичній інтеграції усіх балканських країн.

Список використаних джерел та літератури

1. Fukuyama Fr. State Building. Governance and World Order in the Twenty First Century. – Cornell University Press, 2004. – 340 p.
2. Sundhaussen H. Geschichte Serbiens. 19-21. Jahrhundert. – Wien: Böhlau Verlag, 2007. – 514 s.
3. Rahtfelder E. Kosovo. Geschichte eines Konflikts. – Berlin: Suhrkamp Verlag, 2010. – 400 s.
4. Simic Predrag. From Yugoslavia to «Euroslavia» // Review of International Affairs. – 2002. – January-March. – P. 18-21.
5. Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса (1990-2000). – М.: Русское право, 2001. – 720 с.
6. Задохин А.Г., Низовский А.Ю. Пороховой погреб Европы. Балканские войны XX века. – М.: Вече, 2000. – 416 с.
7. Искендеров П.А. История Косово в прицеле дискуссий // Вопросы истории. – 2010. – № 3. – С. 38-54.
8. Пономарёва Е.Г. Политическое развитие постъюгославского пространства (внешние и внутренние факторы). – М.: МГИМО-Университет, 2007. – 236 с.
9. Павленко О. Політика США щодо проблеми визначення статусу Косово (1990-2015 роки) // Україна-Європа-Світ. – 2016. – № 17. – С. 127-133.
10. Павленко О. Політика балканських країн щодо визначення статусу Косово (1990-2016 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2016. – Вип. 25. – С. 295-306.
11. Павленко О. Політика Російської Федерації щодо проблеми Косово (1991-2015 рр.) // Емінак. Науковий щоквартальник. – 2016. – № 1 (13). – С. 105-112. [Електронний ресерс]. – Режим доступу: www.eminak.mksat.net/pages/archive.html
12. Павленко О. Проблема статусу Косово в політиці Європейського союзу (1998-2016) // Східноєвропейський історичний вісник. – 2017. – Вип. 3. – С. 107-113. [Електронний ресерс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eehb_2017_3_16
13. Profil. – 2018. – № 8. – С. 19-20.
14. Neue Zürcher Zeitung. – 2018. – 23 Februar. – S. 20.
15. Neue Zürcher Zeitung. – 2018. – 30 September. – S. 13.

Мартынов А.Ю. Балканы в современной европейской системе международных отношений.

Исторический период, наступивший после начала мирового экономического кризиса, ускорил процесс трансформации балканской подсистемы европейской системы международных отношений. В стратегическом смысле Европейский Союз оказался перед сложной дилеммой: европеизировать Балканы или рисковать балканизацией Европы. ЕС вместе с США преодолел сценарий балканизации Европы. Символами завершения этого процесса стало вступление Албании, Черногории и Македонии в НАТО. Критически важным остается преодоление конфликта между Сербией и Косово. Россия пытается сохранить свое влияние на Сербию, остающуюся последним российским форпостом на Балканах. Сербское общество разделено на либеральный проевропейский сегмент, ориентированный на европейскую и евроатлантическую интеграцию, и националистический, надеющийся на возрождение погибшего на рубеже XXI в. проекта «Великой Сербии». Мир на Балканы может принести только включение этого региона в систему европейской и евроатлантической интеграции.

Ключевые слова: *Албания, Македония, Сербия, Словения, Хорватия, Черногория, США, Россия, Балканы, ЕС, НАТО.*

Martynov A. Balkan in the Current European System of International Relationship.

The historical period after the beginning of the global economic crisis has accelerated the transformation of the Balkan subsystem of the European system of international relations. In a strategic sense, the European Union faces a complex dilemma: to Europeanize the Balkans, or to risk the balkanization of Europe. The European Union, together with the United States, has overcome the scenario of European balkanization. Symbols for this were the completion of the process of joining NATO Albania, Montenegro, and Macedonia. It is critically important to overcome the conflict between Serbia and Kosovo. Russia is trying to maintain its influence in Serbia, which remains the last Russian outpost in the Balkans. Serbian society remains divided into a liberal pro-European segment focused on European and Euro-Atlantic integration, and a nationalist segment that hopes to re-establish the "Great Serbia" project on the verge of the 21st century. The peace in the Balkans can only bring the completion of the process of including this region into the system of European and Euro-Atlantic integration.

Keywords: *Albania, Macedonia, Serbia, Slovenia, Croatia, Montenegro, the USA, Russia, the Balkans, EU, NATO.*

УДК 327(73)

Толстов С.В.

УКРАЇНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ США

Після обрання Д. Трампа президентом США в українсько-американських відносинах спостерігалися суттєві зміни, зокрема скасування ембарго на поставки летальних озброєнь і відновлення засідань Комісії стратегічного партнерства Україна-США. Всупереч висловлюваній Д. Трампом готовності до укладення «Великої угоди» між Росією і США, республіканці і демократи в Конгресі дотримувалися двопартійної позиції по Україні, підтримуючи розширення санкцій з різних приводів – від триваючого конфлікту в Донбасі і спроб російського втручання у виборчу кампанію 2016 року до створення перешкод для поставок російських озброєнь у треті країни.

Утім, аналіз оцінок у дослідженнях американських академічних фахівців і коментарях політичних експертів не дає підстав вважати, що політичні кола США готові перейти від дистанційної підтримки України в дусі довгострокової доктрини стримування до більш інтенсивних форм військової та військово-політичної участі. Констатуючи неприйняття російським керівництвом євроатлантичної системи безпеки, що склалася після закінчення холодної війни, американські дослідники висловлюють сумніви в можливості остаточного врегулювання конфлікту в Донбасі. В разі його заморожування, ситуація в Донбасі становитиме потенційну та реальну загрозу для економіки і безпеки України. За такого перебігу подій Україна відіграватиме роль одного з важливих джерел напруженості і розбіжностей в економічних і військових відносинах між Росією і Заходом.

Ключові слова: зовнішня політика, двосторонні відносини, конфлікт в Донбасі, військова допомога, стримування, криза, європейська система безпеки.

Відносини зі США традиційно вважаються одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики України. У прагненні досягти високого рівня двосторонніх взаємин зі США українські посадовці намагалися піднести статус держави, зміцнити легітимність влади, продемонструвати високий рівень відносин з глобальним лідером.

Загалом двосторонні взаємини розвивалися вкрай нерівномірно, зазначаючи періодів піднесення та охолодження. Причини цього пояснюються не лише періодичним переглядом ситуативних акцентів, пов'язаних зі змінами вищого державного керівництва, але й залежать від визначення та спрямування зовнішньополітичних пріоритетів сторін. Така тенденція простежувалася як за часів демократичної адміністрації Б. Обами, так і в період каденції республіканської адміністрації Д. Трампа.

У працях сучасних американських і британських дослідників звернення до української проблематики та ставлення політичних кіл США до російсько-українського конфлікту здебільшого розглядалися в ширшому контексті, пов'язаному з американсько-російськими відносинами.

За президентства В. Путіна в дослідженнях американських авторів Росія здебільшого подається як ревізійністська держава, яка проводить неоімперську політику. Відтак для Заходу загалом і для США зокрема головна проблема полягає у проведенні політики, яка може ефективно перешкоджати ревізійністським намірам Кремля та зберегти вплив на процеси у східноєвропейській периферії, яку в Москві вважають за природну сферу впливу. Принциповим питанням у розробках багатьох авторів постає вибір між різними засобами, який зрештою зводиться до визначення стану міжнародного клімату як «холодного миру» чи «холодної війни» та відповідного окреслення типу політики США щодо Росії [1].

Серед пропонованих форм реалізації політики в регіоні Східної Європи американські експерти пропонували застосування різних компонентів, таких як розширення політичної присутності, діалог, геополітичний торг [2; 3] та широкий набір методів з арсеналу політичного і військового стримування [4]. Такий підхід простежувався у численних дослідженнях і публікаціях, які з'являлися упродовж 2000 – 2010-х рр.

Після анексії Криму та початку військового конфлікту в Донбасі в статтях американських політологів домінували тези про руйнування міжнародного порядку [5; 6] та спроби з'ясувати вплив «обмеженої війни» на сході України на стан європейської безпеки [7; 8].

Коментуючи підписання перших мінських домовленостей (5 вересня 2014 р.), М. Кофман (співробітник Центру В. Вільсона в Інституті Дж. Кеннана) зазначав, що НАТО посилює підтримку своїх східних членів, на вторгнення до яких Росія навряд чи наважиться, проте «альянс не виявив схильності втрутитися на боці України, до якої Росія вже вдерлася». Відтак, на його думку, «Захід, можливо, успішно втягнув Україну на свою орбіту, але Росія забезпечила можливість контролювати стан справ» [9].

В цьому контексті доцільно нагадати коментар колишнього посла США в Україні С. Пайфера до 20-ї річниці підписання Будапештського меморандуму 1994 р., який обіцяв Україні гарантії безпеки. Констатуючи їх неефективність, С. Пайфер стверджував, що оскільки В. Путін може поставити на карту більше, ніж Захід, «Вашингтон не може скасувати порушення з боку Росії. Однак він може й має робити більше для виконання своїх зобов'язань ..., для підтримки України та покарання Росії, допоки Москва не змінить своєї політики» [10].

Британський дослідник Е. Монахан, колишній співробітник програми з дослідження Росії та Євразії в Королівському інституті міжнародних відносин, запропонував цілком переконливе й безпечейційне бачення російсько-українського конфлікту як ознаки «нової ери конкуренції між Заходом і Росією» [11]. Згідно його моделі, фундаментальні розбіжності в розумінні європейської безпеки позначені зіткненням «різних Європ», адже відмінні цінності сприяють протиставленню відносно ліберальної концепції Заходу і консервативнішої «російської Європи». Водночас Е. Монахан спростував

доцільність застосування наративів «нової холодної війни», навіть попри підозри, що російський президент В. Путін прагне відновити СРСР. Адже, на його думку, це лише ускладнить розробку реалістичної політики щодо «української кризи» та Росії загалом.

Враховуючи тривалий характер військового конфлікту на сході України, американські експерти все частіше порушують питання про його вплив на внутрішнє становище України, її спроможність до подальшого спротиву та можливість активнішої політики країн ЄС. З цього приводу П. Дікінсон (співробітник Атлантичної Ради та видавець журналу «Business Ukraine») зазначав, що повільне виснаження України внаслідок російської агресії триває, а реагування з боку Заходу залишається слабким. Це переконливо засвідчила млява міжнародна реакція на військово-морський інцидент у Керченській протоці 25 листопада 2018 р. Відтак, відсутність жорсткого реагування лише підкреслює неефективність «усієї західної відповіді на гібридну війну Росії в Україні» [12].

Принагідно зазначимо, що після військового інциденту 25 листопада 2018 р. адміністрація США пропонувала уряду ФРН надіслати військові кораблі до Чорного моря для забезпечення свободи судноплавства у Керченській протоці, однак наразилася на відмову.

В книзі «Всі втрачають: українська криза і руйнівне змагання в пострадянській Євразії» С. Чарап (співробітник вашингтонського відділення Міжнародного інституту стратегічних досліджень) і Т. Колтон (професор Гарвардського університету) пропонують розглядати російсько-український конфлікт як частину ширшої й глибшої суперечки про роль Росії та Заходу в просторі колишньої радянської імперії [13]. За їх логікою, обидві сторони розглядали цей конфлікт як гру з нульовою сумою. З часом ситуація скотилася до гри з «від'ємними результатами» для обох сторін, позначеними розширенням НАТО, війною в Косово 1998-1999 рр., кольоровими революціями в колишніх радянських республіках і провалом «перезавантаження» відносин з Росією за часів адміністрації Б. Обама. У підсумку українська криза виявила модель взаємної руйнівної поведінки, яка перевищує значення окремих поточних подій. С. Чарап і Т. Колтон пропонують визнати марність політики, спрямованої на досягнення односторонніх переваг і шукати «взаємоприйнятні альтернативи». Вони не пропонують варіантів розв'язання конфлікту між Росією та Україною, однак висловлюють аргументи на користь кропітких переговорів як шляху до побудови «інклюзивного» – спільного й узгодженого європейсько-євразійського порядку, який Росія і західні держави донедавна підтримували у своїх публічних деклараціях.

Співробітник зовнішньополітичної програми Інституту Брукінгса М. О'Хенлон присвятив свою книгу моделюванню нових сценаріїв з урахуванням змін у середовищі європейської безпеки [14]. Заперечуючи доцільність подальшого розширення НАТО, М. О'Хенлон пропонує західним

державам докласти зусиль для створення нової архітектури безпеки для Східної Європи, здатної стабілізувати регіон і скоротити ризик війни з Росією. Новий підхід у сфері безпеки має обернутися довкола статусу постійного нейтралітету Фінляндії та Швеції. До кола нейтральних держав потенційно можуть бути включені такі групи країн, як Україна, Молдова і Білорусь, Грузія, Вірменія та Азербайджан, а також Кіпр, Сербія й, можливо, деякі інші балканські країни. Натомість Росія в межах схеми врегулювання має взяти на себе зобов'язання розв'язати «заморожені» й «киплячі» конфлікти. В якості почергових фаз просування цієї схеми пропонується провести обговорення нової рамкової угоди всередині НАТО, потім – з нейтральними країнами «проміжної зони», а на завершення – офіційні переговори з Росією.

Розглядаючи ситуацію в українсько-російських відносинах як регіональний прояв глобального суперництва, професор Американського університету в Парижі Х. Гарднер [15; 16] пропонував адміністрації США розробити новий підхід, який мав бути частиною загального врегулювання відносин з Москвою, частиною якого мало бути визнання України формально нейтральною державою. Аргументи та мотивації Х. Гарднера включають: (1) запобігання новому поділу України, якщо не Європи в цілому; (2) запобігання розпаду НАТО і постійно зростаючій напруженості в Європі; (3) поступове відведення Росії від жорсткого військового союзу з Китаєм та іншими державами; (4) запобігання реальній можливості великої війни між провідними державами, оскільки невідомо, чи обов'язково ядерна зброя слугуватиме стримуючим фактором у добу гібридної війни, як це начебто було під час «холодної війни» за застарілої за нинішніх обставин теорії гарантованого взаємного знищення [16, р. 174-175].

Важливо зазначити, що ідея пошуку компромісних схем врегулювання суперечностей з Росією доволі широко представлена в американській політичній і науковій літературі. Водночас в них переважає аргументація на користь стриманого реагування США на російський експансіонізм й відсутні навіть помірковані припущення про можливість членства України в НАТО.

Коментуючи вищезгадану опцію, відомий американський вчений, колишній радник президента Р. Рейгана та професор Гарвардського університету Р. Пайпс стверджував, що Україна не зможе об'єднатися із Заходом ані політично, ані економічно. «Росія цього не допустить. ... Захід не може зробити занадто багато. ... Санкції, коштовні для Росії, але вони і так не дають більшого результату. Справа не в тому, що Захід не хоче. Він не може. Активніші дії можуть призвести до війни. ... З погляду США неприпустимим є, аби Росія використовувала своїх солдатів, щоб від'єднати частину України. Допоки це не відбувається – Штати не будуть діяти активніше» [17].

Полемізуючи з американським дослідником О. Мотилем [18], український американіст О. Потехін вказував на відсутність фактів, «які б підтверджували бажання Заходу перебрати в Росії контроль над Україною у будь-який момент з

часів проголошення її незалежності у серпні 1991 року» [19, с. 493]. На думку О. Потехіна, вдавшись до досить символічного покарання Москви за агресію проти України, Захід свідомо уникав кроків, спроможних реально послабити Росію, спровокувати в ній внутрішній безлад та посилити небезпеку виникнення великої війни. Водночас такий підхід не давав змоги запропонувати реальний план політичного врегулювання, спроможний поєднати суперечливі й несумісні інтереси сторін.

Оскільки локальний конфлікт у Донбасі – це лише частина масштабнішого російсько-українського конфлікту, після 2014 р. політичні лідери в Європі та США вочевидь прагнули запобігти його розростанню до масштабів великої війни. Цим значною мірою пояснювалися стриманість і поступливість західних лідерів, в яких проглядалися сподівання на часткову нормалізацію відносин з Росією, як це свого часу сталося після російсько-грузинської війни 2008 р. Водночас за адміністрації Б. Обами і після приходу до влади Д. Трампа в європейській політиці США принциповою вимогою було й залишається узгодження найважливіших рішень з провідними державами ЄС, включно зі зміцненням східного флангу НАТО, продовженням діалогу з Росією та підтвердженням чинності Основоположного акту Росія-НАТО.

Огляд новітніх досліджень і коментарів, присвячених перебігу українсько-американських відносин, свідчить про усвідомлення американськими дослідниками складності ситуації, пов'язаної з російсько-українським конфліктом і процесами у пострадянському просторі. З одного боку, вплив США і ЄС виявився цілком достатнім для зміни політичних конфігурацій у низці країн Східної Європи включно з приходом до влади прозахідних урядів. З іншого боку, США, НАТО і ЄС неспроможні гарантувати цим країнам ані військовий захист, ані перспективу членства в західних інтеграційних і безпекових інституціях. Відтак, питання про нову конфігурацію європейської безпеки та політичні кордони євроатлантичного комплексу безпеки залишається відкритим. Принаймні, оскільки США і НАТО не вважають за можливе перетинати «червоні лінії», які відділяють стан «холодного миру» від межі прямого воєнного зіткнення з Росією.

Мета статті полягає в окресленні й змістовному аналізі новітніх тенденцій в українсько-американських відносинах, насамперед після приходу до влади адміністрації Д. Трампа.

Російсько-український конфлікт, відлік якого починається з анексії Криму у 2014 р., відкрив нову сторінку в українсько-американських двосторонніх відносинах, які напередодні перебували в стадії чергового етапу охолодження. Попри наявність Будапештського меморандуму 1994 р., який у Києві звикли вважати гарантією безпеки держави, адміністрація Б. Обами відмовилася від демонстрації сили та заходів, спроможних забезпечити пряме гарантування територіальної цілісності України.

Засуджуючи дії російського керівництва, адміністрація США використовувала такі форми реагування, як висловлювання Києву політичної підтримки, попередження російського керівництва проти вторгнення військ, зосереджених поблизу українських кордонів, запровадження санкцій проти РФ як спосіб «примусу до миру», надання фінансової та військово-технічної допомоги, призупинення та згортання прямих контактів з Москвою, координація позицій та спільних заходів з союзниками – у формі консультацій з провідними державами ЄС, а також у межах G7 та НАТО.

Наприкінці 2014 р. Конгрес США висловив своє ставлення до російсько-українського конфлікту в «Акті на підтримку свободи в Україні», схваленому Сенатом і Палатою представників 11 грудня 2014 р. Сенатська версія законопроекту пропонувала надати Україні, Молдові та Грузії статус «основних союзників» США поза членством у НАТО й передбачала поставки озброєнь. Утім, остаточний, консолідований текст закону містив пом'якшені формулювання, висловлені суто в дозвільній чи рекомендаційній формі. Те ж саме стосувалося й запровадження санкцій проти іноземних громадян і компаній, які інвестують у проекти російського паливно-енергетичного комплексу з нетрадиційних способів видобутку нафти та встановлення обмежень на експорт відповідного обладнання.

Коментуючи урядову позицію, речник Білого дому Дж. Ернест (12 грудня) стверджував, що в питаннях розширення санкцій проти Москви та надання допомоги Україні адміністрація Б. Обама хоче гарантувати, що європейські союзники будуть діяти у даному питанні в унісон зі США. Це пояснювалося необхідністю забезпечення більшого ефекту обмежувальних заходів та мінімізації шкоди для американських і європейських компаній. Адже мета адміністрації «полягає в тому, аби зберігати єдиний фронт з нашими союзниками і партнерами. Як ми багато разів пояснювали стосовно Ірану, ключ до успіху при застосуванні таких санкцій полягає в тому, аби переконати інші країни в їх дотриманні. Це особливо має рацію у випадку з Росією, котра набагато більше займається бізнесом з нашими партнерами у Європі, ніж зі США. Й ми хочемо потурбуватися про те, аби при застосуванні санкцій проти Росії в нашій коаліції зберігалася єдність» [20].

Позиція адміністрації Б. Обама щодо постачання Україні зброї залишалася загалом негативною. Представник Держдепартаменту США на брифінгу 13 грудня 2014 р. стверджувала, що акт Конгресу не вплине на політику США в цьому контексті, оскільки від самого початку кризи адміністрація була налаштована на сприяння її розв'язанню дипломатичними методами. Водночас було висловлено намір уряду США сприяти зміцненню безпеки України у формі надання допомоги на суму 118 млн. дол. [21].

Впродовж останніх п'яти років державні секретарі США послідовно висловлювалися на користь розв'язання конфлікту на підставі Мінських угод, які вважалися відправним пунктом політичного врегулювання конфлікту в

Донбасі. За словами Дж. Керрі (листопад 2015 р.), хоча «Україна не є питанням компромісу», поступки з боку кожної зі сторін могли б стати у нагоді. Адже «Мінська угода укладена. Вона потребує певних дій усіх сторін: сепаратистів, Росії та Києва, і це вкрай важливо, аби сторони дотримувалися досягнутих домовленостей». За словами Дж. Керрі, виконання усіх пунктів Мінських угод (відведення важких озброєнь, непорушність кордонів, допуск спостерігачів ОБСЄ, присутність міжнародних спостерігачів на виборах, проведення виборів за українськими законами, надання Донбасу особливого статусу) дасть можливість скасувати санкції проти РФ і тоді «ми зможемо повернутися до відносин, які, я сподіваюсь, підуть на користь народу України і зменшать напругу, яка існує впродовж останніх років» [22].

Наступник Дж. Керрі на посаді Державного секретаря, Р. Тіллерсон, припускав можливість, що Україна та Росія дійдуть згоди щодо розв'язання конфлікту на двосторонньому рівні й за таких обставин США не будуть вимагати, аби врегулювання ситуації в Україні вимірювалося суто рамками Мінських угод. Ці зауваження не були спричинені випадковими обставинами чи ситуативним реагуванням на поточні події, адже були висловлені під час тематичних слухань у комітеті в закордонних справах Палати представників Конгресу США. Коли член Палати представників від Демократичної партії Е. Енджел запитав Р. Тіллерсона, чи відповідає інтересам США ослаблення санкцій проти РФ до того, як Росія повністю виконає Мінські угоди і до того, як піде з Криму, Р. Тіллерсон зауважив, що США мають «зберігати достатню гнучкість, аби реалізувати завдання Мінська. Цілком імовірно, що уряд України і уряд Росії зможуть дійти до задовільного рішення завдяки певній структурі, відмінній від Мінська, але для реалізації цілей Мінська» [23]. Водночас Р. Тіллерсон запевняв, що американська адміністрація не має наміру пом'якшувати санкції щодо Росії до виконання нею цілей, закладених у мінських домовленостях.

Подібна вибіркова гнучкість характерна не тільки для посадових осіб, а й для зовнішньополітичних експертів. Через два дні після виступу президента П. Порошенка на сесії Генеральної Асамблеї ООН, де він вимагав комплексної реформи Ради Безпеки ООН заради підтримки миру і безпеки на основі принципів поваги до суверенітету й цілісності кордонів, в Атлантичній раді США було організовано дискусію «Чи повинні США озброювати Україну». Під час обговорення цього питання його учасники (колишній посол США в Україні Дж. Хербст, колишній заступник генерального секретаря НАТО А. Вершбоу, колишній радник Б. Обами і посол при НАТО І. Даалдер, політичні експерти та науковці В. Ругер, М. О'Хенлон і Р. Менон) стверджували, що Будапештський меморандум 1994 р., відповідно до якого Україна відмовилась від ядерної зброї, «насправді не надавав Україні гарантій захисту її територіального суверенітету з боку підписантів». В. Ругер (віце-президент дослідницького центру Charles Koch Institute) цитував свідчення сучасника підписання меморандуму –

тодішнього заступника Держсекретаря США С. Телбота, який заявив: «Це (підписання меморандуму) не означає, що США готові прийти на допомогу Україні, якщо на неї буде здійснено військовий напад». Тож, В. Ругер робить висновок, «будь-якої гарантії надання будь-якого захисту у меморандумі немає». Своєю чергою І. Даалдер та М. О'Хенлон висловили вельми ризиковане припущення, що навіть стаття 5 Північноатлантичного договору «нічого конкретно не гарантує», а В. Ругер розмірковував, що у відповідь на напад на одну з країн-членів НАТО «можна хоч жорстку заяву зробити», і це вже могло би вважатися «належним реагуванням» [24].

А. Вершбоу поспівчував українцям з приводу того, що Будапештський меморандум не містив механізму його реалізації, й тому «на жаль, ... не був гарантією безпеки», хоча й обумовив принаймні моральне зобов'язання допомогти Україні відновити суверенітет та територіальну цілісність. Натомість экс-посол США в Україні Дж. Хербст виявився менш сентиментальним, зауваживши, що поза сумнівом, «Будапештський меморандум не гарантує Україні безпеку», адже США «надали Україні не гарантії, а запевнення». З огляду на це, як стверджував професор нью-йоркського City College Р. Менон, Будапештський меморандум був грубо порушений Росією, але «цей документ абсолютно не зобов'язує» США «озброювати Україну» [24].

Огляд подій і фактів останніх років переконливо свідчить, що попри двічі заявлений статус двосторонніх відносин у форматі стратегічного партнерства і наполегливе заохочення прозахідної орієнтації України, насамперед у 2004-2005 та 2013-2014 рр., адміністрації США не визнавали наявності перед Україною будь-яких союзницьких зобов'язань і коригували свою політику в Східній Європі переважно з огляду на характер відносин з Росією.

Прихід до влади адміністрації Д. Трампа знаменував початок доволі суперечливого етапу в українсько-американських відносинах. З погляду ідеології політична концепція Д. Трампа побудована на принципах національного егоїзму та економічного націоналізму. Д. Трамп втілює свої програмні обіцянки про перегляд економічних угод з провідними торговельними партнерами та подекуди висловлює зневажливе ставлення до таких атрибутів, як трансатлантична солідарність та історичні зобов'язання часів «холодної війни». Заперечуючи ідеологію глобалізму, в своєму виступі на 73-й сесії Генеральної Асамблеї ООН Д. Трамп висловив відверту зневіру в «глобальному управлінні» й наполегливо апелював до прагматичного патріотизму, побудованого на «захисті суверенітету і незалежності» Америки [25].

Закидаючи традиційним партнерам використання нечесних методів конкуренції, Д. Трамп наполегливо вимагає перегляду торговельних угод, що має сприяти відновленню виробничого потенціалу американської економіки. Утім курс «безкомпромісного реалізму» чинної адміністрації не можна

ототожнювати з ізоляціонізмом. Адже як стверджує директор дослідницької програми у галузі безпеки Массачусетського технологічного інституту Б. Позен, позиціонування Д. Трампа в міжнародних відносинах залишається послідовно гегемоністським і радше відповідає визначенню як «неліберальна гегемонія» [26].

Заяви Д. Трампа просякнуті скепсисом щодо таких базових понять, як глобальна відповідальність США. Втім, позиція його адміністрації щодо кризових чинників світової політики, таких як ядерна програма Північної Кореї, конфлікти в Сирії та Афганістані чи внутрішні заворушення у Венесуелі видається набагато жорсткішою, аніж за президентства Б. Обами.

Зважаючи на бурхливу реакцію ліберально-глобалістської еліти на прихід Д. Трампа до влади, доцільно спробувати сформулювати виважену оцінку курсу його адміністрації. Адже, з одного боку, політика США продовжує докорінним чином впливати на міжнародно-політичні процеси, а з другого, – саме від позиції США значною мірою залежать зовнішньополітичні перспективи України та перебіг російсько-українського конфлікту в цілому.

В оборонній сфері адміністрація Д. Трампа дотримується збільшення військових витрат включно з модернізацією військової техніки та оновленням ядерного потенціалу. Вважається, що США навіть дещо відстали від РФ у розробці новітніх видів озброєнь. Тому на додаток до розробки нової крилатої ракети великої дальності та авіаційної атомної бомби з боєзарядом зменшеної потужності нова програма з ядерного планування (Nuclear Posture Review-2018) передбачає будівництво нових стратегічних підводних човнів класу Columbia, нових МБР замість застарілих Minuteman-III й нового стратегічного бомбардувальника B-21 [27]. Ці довгострокові амбітні програми мають відновити й зберегти військові переваги США на тривалу перспективу.

Домагаючись перегляду умов зовнішньої торгівлі, Д. Трамп відкликав підпис Б. Обами під угодою про Транстихоокеанське партнерство, припинив переговори про Трансатлантичний торговельно-інвестиційний простір, ініціював зміну правил, що діяли в межах Північноамериканської зони вільної торгівлі (НАФТА), запровадив мита на імпорт продукції металургії та розпочав масштабну торговельну війну з Китаєм. Однак, попри низку погроз та взаємних закидів, голові Єврокомісії Ж.-К. Юнкеру все ж вдалося запобігти повномасштабній торговельній війні між США та ЄС, хоча атмосферу довіри й доброзичливості у відносинах між союзниками було вочевидь втрачено.

Політика адміністрації США, яка сприяла внесенню елементів гострої конкуренції в традиційні союзницькі відносини, призводить до формування ситуативних коаліцій за інтересами й скорочує можливості координації підходів країн євроатлантичного співтовариства, зокрема у відносинах з Росією та КНР. Тому президентство Д. Трампа в Європі здебільшого вважать проблемою і викликом традиційному ліберальному міжнародному порядку, який ототожнюється з періодом благополуччя, обумовленого усуненням

загрози з боку СРСР та минулою «добродійною» американською гегемонією, яка дозволяла країнам ЄС і НАТО покладатися на безпекові гарантії заокеанського союзника, скорочувати оборонні видатки й підтримувати високі стандарти споживання в своїх країнах.

Україну напевно не варто зараховувати до переліку країн, які отримали однозначний вигреш від умов та реалій постбіполярної доби. Адже перехід до ринкової економіки супроводжувався болісним скороченням ВВП, деформацією структури економіки та незахищеністю від міжнародних фінансово-економічних криз. Гарантії безпеки, окреслені в Будапештському меморандумі 1994 р., виявилися примарними. Наприкінці 2008 р. провідні європейські країни-члени НАТО заблокували спробу адміністрації Дж. Буша-молодшого розпочати практичну підготовку вступу України до альянсу. Натомість, публічно визнаючи Україну спонсором європейської безпеки, керівництво НАТО та європейських країн-членів поблажливо розмірковувало про безстрокове «наближення» України, що не накладало на них жодних конкретних зобов'язань. Угода про асоціацію з ЄС не відкрила Україні широкого доступу до європейського ринку й не позначила пряму перспективу членства.

Російсько-грузинський конфлікт у серпні 2008 р. певною мірою налякав і здивував Захід. Уникаючи прямих критичних оцінок, тодішній генеральний секретар НАТО Я. де Хооп Схеффер ухилився від прямої відповіді на питання, чи означає війна на Кавказі принципову зміну в ставленні Росії до міжнародного права, суверенних кордонів і прихильність до «непропорційного» застосування сили. Зрештою у НАТО визнали за краще повернутися до спроб залучення Росії, аби переконати Москву відмовитися від встановлення сфер впливу й запобігти загостренню конфронтації. Адже, як стверджував Я. де Хооп Схеффер (3 грудня 2008 р.), важливо докласти нагальних зусиль, аби війна в Грузії не стала межею у відносинах європейської безпеки [28].

Подібні заяви робить і нинішній генеральний секретар НАТО Й. Столтенберг, який, реагуючи на «все напористіше поведінку» Росії, оминає оціночні судження й висловлює стурбованість з приводу «недостатньої поваги» Москви до її міжнародних зобов'язань.

Російсько-український конфлікт 2014 р. суттєво змінив розстановку сил у Європі, змусивши офіційний Київ шукати підтримки й захисту в США і НАТО без огляду на те, що анексія Криму і конфлікт у Донбасі фактично перекреслили осяжні перспективи членства у європейських і трансатлантичних структурах. Доцільно нагадати, що за другого терміну президентства Б. Обами його адміністрація утримувалася від згадки про статус України як стратегічного партнера США й відкладала рішення про постачання летальних озброєнь – і у формі військової допомоги, і навіть, за дуже незначними винятками, на комерційних засадах.

Від часу Карибської кризи 1962 р. уникнення прямого воєнного конфлікту з Росією розглядається американським керівництвом як категоричне застереження, яке не можна переступати без наявності критичної загрози безпеці території чи власне існуванню США. Адже, як заявляв Дж. Кеннеді, «тотальна війна не має жодного сенсу» у добу, коли великі держави мають значні й відносно невразливі ядерні сили та можуть уникати капітуляції, вдаючись до загрози їх застосування [29].

Позиція адміністрації Д. Трампа щодо Росії безпосередньо впливає на перспективи українсько-американських відносин. У цьому контексті доцільно зазначити низку протиріч між положеннями офіційних документів американської адміністрації, в яких Росія позначена як держава-ревізіоніст, що підриває міжнародний порядок і загрожує міжнародній безпеці (Стратегія національної безпеки США від 12 грудня 2017 р.) і заявами президента США, в яких неодноразово висловлювалися сподівання на досягнення компромісу з Москвою. Під тиском Конгресу адміністрація Д. Трампа була змушена відкинути можливість «геополітичної змови» з РФ, проте апарат Білого дому і Державний департамент не полишали намірів шукати порозуміння з РФ щодо ситуації в Сирії, скорочення ядерних озброєнь та низки інших гострих питань. Адже, як стверджував колишній Держсекретар США Р. Тіллерсон (7 липня 2017 р.), головна мета Д. Трампа в переговорах з В. Путіним націлена на запобігання стану «непереборних розбіжностей» [30].

Однак, якщо лідерів Демократичної партії США такий підхід Д. Трампа не влаштовував через висловлену ним недовіру до висновків американських спецслужб про втручання РФ в американську президентську кампанію, то з боку офіційного Києва занепокоєння викликали переважно зволікання із запровадженням ефективних санкцій проти російської економіки та наданням Києву летальних оборонних озброєнь.

До пріоритетних проблем, які безпосередньо зачіпають інтереси безпеки США, належать ракетно-ядерний потенціал КНДР, розвиток військових програм Росії, Китаю та конфлікти в Сирії та Афганістані, в яких війська США беруть безпосередню участь. Як свідчить розсекречена в березні 2018 р. доповідь «Про законодавчі та політичні критерії, пов'язані з проведенням воєнних і суміжних операцій з національної безпеки» від 6 грудня 2017 р., згідно розділу 1264 Акту про повноваження в сфері національної оборони військові контингенти США вели воєнні дії або виконували інші завдання у сімох країнах, включно з Афганістаном, Іраком, Сирією, Єменом, Лівією, Сомалі та Нігером [31].

Адміністрація Д. Трампа гостро зацікавлена в досягненні хоча б якогось прийняттого результату в конфліктах з прямим військовим залученням США, на кшталт нейтралізації «Талібану» та «створення умов для підтримки політичного процесу, спрямованого на встановлення миру» в Афганістані, завершення воєнних дій проти «Ісламської держави» та «місцевих наземних

сил» у Сирії, а також терористичних організацій в інших країнах Близького Сходу, Північної та Східної Африки. В згаданому звіті про закордонні воєнні та суміжні операції зазначалося, що в Сирії та Іраку американські війська за сприяння місцевих союзників та очолюваної США «багатонаціональної коаліції» звільнили від ІДІЛ 98% контрольованої терористами території з населенням у 4,5 млн. осіб [31, р. 1, 5].

З огляду на витратний характер зарубіжної воєнної присутності, адміністрація Д. Трампа не полишає наміру знайти прийнятний спосіб згортання воєнних операцій в Сирії та Афганістані.

З суб'єктивних міркувань, насамперед через вплив проізраїльського лобі, до переліку пріоритетних для адміністрації Д. Трампа питань віднесено й силове стримування Ірану в близькосхідному регіоні. Окрім цього, палітру доповнює протидія впливу КНР в Південно-Східній Азії та перешкоджання острівному будівництву, яке китайські військові здійснюють в акваторії прибережних морів.

Решта проблем, включно з конфліктами в пострадянському просторі, вважаються відносно другорядними, хоча у ставленні до них різних урядових відомств США помітні суттєві відмінності. Хоча посольство США в Києві наполегливо нагадує про необхідність продовження реформ, адміністрація Д. Трампа навряд чи схильна перейматися ідеями перетворення України на зразок успішного розвитку для решти пострадянських країн, який через демонстрацію позитивних перетворень в економіці та зміцнення демократичних інститутів сприяв би змінам у свідомості російського суспільства. Про новий «план Маршалла» для України, який попри втрату контролю над частиною території мав би зробити Україну вітриною успіху, європейські політики теж уже майже не згадують. Натомість А. Меркель виступила з ініціативою аналогу «плану Маршалла» для Африки.

У квітні 2017 р. Держсекретар Р. Тіллерсон пропонував міністрам закордонних справ провідних країн ЄС перебрати українське питання на себе, однак наразився на гостру критику з їхнього боку. Витік інформації, організований міністром закордонних справ Франції Ж.-М. Ейро (Reuters, 11 квітня 2017 р.), лише засвідчив, що адміністрація США та уряди європейських країн не хочуть брати на себе відповідальність за гострі соціальні й економічні проблеми України попри те, що західні політики були тією чи іншою мірою причетні до їх виникнення.

Так само, чітка позиція США і НАТО відносно російсько-українського конфлікту простежується далеко не завжди. Якщо підсумувати весь досвід відносин між Україною та США з 2014 р., можна зробити висновок, що впродовж перших 2-3 років адміністрація Б. Обама намагалася згуртувати НАТО й провести рішення щодо зміцнення східного флангу альянсу. Головна мета полягала в підтвердженні гарантій безпеки для країн Балтії та західного Причорномор'я, а також наданні Україні обмеженої військової допомоги, за

спрямування якої враховувалися певні перестороги. Адже їх мета полягала в тому, аби уникнути закидів, що США безпосередньо втягуються до протистояння з РФ чи провокують Москву до ескалації бойових дій.

З 2014 р. до середини 2017 р. об'єм наданої США військової техніки та обладнання оцінювався у 247 млн. дол. із бл. 1 млрд. дол. загальної суми допомоги, наданої в межах різних двосторонніх програм сприяння безпеці. В інтерв'ю виданню «Урядовий кур'єр» (31 січня 2018 р.) заступник міністра оборони України О. Шевчук підтвердив цю цифру як загальний показник технічної й гуманітарної допомоги, яку за чотири роки отримали Збройні сили України [32].

Поставки військового спорядження містили 130 легкоброньованих машин Humvee, 72 безпілотники Raven, 150 тепловізорів, 585 пристроїв нічного бачення, понад 300 захищених станцій радіозв'язку Harris Falcon-III, 20 контрмінометних радарів AN/TPQ-48 та AN/TPQ-49 (з радіусом дії бл. 10 км.), 6 контрартилерійських радарів AN/TPQ-36 Firefinder (з радіусом дії до 24 км.), 100 автомобілів Toyota Land Cruiser, роботи, призначені для розмінування, GPS навігатори, медичне обладнання та іншу амуніцію [33, р. 38].

З того часу Києву були передані 37 пускових установок ПТРК FGM-148 Javelin загальною вартістю 47 млн. дол., 5 контрартилерійських радарів AN/TPQ-36, декілька контрмінометних радарів, 2500 тепловізорів, прилади нічного бачення та 2 катери берегової охорони. Загалом американські військові інструктори спільно з військовими з інших країн НАТО провели тренінги майже для восьми тисяч українських військовослужбовців. Міністерство оборони України одержало дозволи на комерційне придбання в США гранатометів (модернізованої версії радянського РПГ-7) і снайперських гвинтівок Barrett M107A1.

22 грудня 2017 р. адміністрація Д. Трамп оголосила про скасування ембарго на постачання Україні летальної зброї оборонного призначення, проте обсяги наданої військової техніки не вирішують проблему суттєвого поліпшення обороноздатності країни. Адже Києву й досі передаються обмежені партії озброєнь, які не завжди належать до сучасних зразків чи відповідають бойовим потребам. Попри те, що міністерство оборони України подавало запит на 80 пускових установок Javelin і 420 протитанкових ракет, Київ одержав їх удвічі меншу кількість (37 пускових установок застарілого зразка, зокрема два ПТРК для запчастин, і 210 ракет). Водночас українська сторона ймовірно не зможе використовувати ці ПТРК на власний розсуд, принаймні без нагальної потреби відсічі масованому наступу в зоні конфлікту в Донбасі. Окрім засобів, спроможних збільшити ураження супротивника, збройні сили України відчувають дефіцит систем закритого зв'язку і засобів радіоелектронної боротьби.

Доцільно зазначити, що передані Україні урядом США розвідувальні безпілотники (БПЛА Raven) виявилися беззахисними перед російськими системами РЕБ. Можливо, ця поставка пояснювалася некоректно сформульованим запитом українського міністерства оборони й тим, що в переважній більшості конфліктів останніх років США не зіштовхувались із супротивниками, оснащеними технікою боротьби з їхніми безпілотними апаратами. Потребу в сучасних безпілотних апаратах українська сторона задовольняє переважно шляхом їх закупівлі в Туреччині.

Також, як з'ясувалося, у переданих Україні контрартилерійських радарів AN/TPQ-36 була відключена функція коригування вогню у відповідь на артилерійські атаки супротивника. За задумом функціонерів адміністрації Б. Обама таке свідоме обмеження параметрів контрартилерійських радарів мало продемонструвати, що США не хочуть ескалації воєнних дій у Донбасі, а також що поставка радарів Україні не має на меті завдання втрат російським військам, однак призначена суто для «фіксації порушень» [34]. Судячи із заяви посла США в Україні М. Йованович (17 серпня 2018 р.) про те, що надані українській армії нові радары AN/TPQ-36 «дозволяють чітко визначити і надати необхідну інформацію для артилерійських підрозділів Збройних сил України для того, щоб вони вражали позиції і ворожі сили, уникаючи супутнього руйнування», ці обмеження наразі вже усунуто [35].

США виступають співорганізатором багатонаціональних військових навчань, які проводяться на території України. До таких регулярних заходів належать військово-морські навчання «Сі Бриз» (Sea Breeze), які з 1997 р. регулярно проводяться на підставі «Меморандуму про взаєморозуміння та співробітництво з питань оборони та військових відносин» між міністерствами оборони США та України (1993 р.). Щорічні сухопутні українсько-американські навчання «Репід Трайдент» (Rapid Trident) проводяться в межах програми «Партнерство заради миру» з 2006 р. з метою відпрацювання спільних дій у складі багатонаціональних сил під час коаліційних операцій. Участь у цих навчаннях беруть військовослужбовці Збройних сил України, країн-членів і країн-партнерів НАТО. У жовтні 2018 р. в Україні уперше проводилися авіаційні навчання «Чисте небо-2018» за участю військовослужбовців України, США та семи інших країн-членів НАТО.

Загалом, за свідченням посла США в Україні М. Йованович (29 січня 2019 р.), починаючи з 2014 р. обсяг безпекової допомоги Україні з боку уряду США становив понад 2,8 млрд. дол. [36].

Таблиця 1. Види допомоги США Україні (за статтями фінансування)¹.

Види допомоги (по різних рахунках)	2016 фін. рік	2017 фін. рік	2018 фін. рік
Допомога Європі, Євразії та Центральній Азії	245,041*	305,000	250,000
Військове фінансування на користь іноземних держав	85,000	99,000	95,000
Міжнародна військова освіта та навчання	2,809	2,150	2,900
Міжнародний контроль за наркотиками та правозастосування**	–	–	30,000
Нерозповсюдження, антитероризм, розмінування та пов'язані програми	3,670	10,950	10,000
Глобальні програми охорони здоров'я (за урядовими програмами та через USAID)	35,440	37,215	32,800
Фонд непередбачуваних витрат у сфері глобальної безпеки	4,680	–	–
Разом (у тис. доларів США)	377,140	454,315	420,700

Утім, попри розширення її обсягів, загалом військова допомога США і країн НАТО виявилася набагато меншою від реальних потреб української сторони в сенсі успішного забезпечення оборони і військового стримування. Самі ж підходи до організації військової допомоги та планування поставок не відповідали ситуації в зоні конфлікту, оскільки керівництво США і НАТО не сформулювало чітку мету і конкретні завдання, що їх мало б вирішувати надання військової допомоги Україні [34].

Некваліфікованість у реагуванні на зміни ситуації та бюрократична тяганина роблять пряму військову допомогу переважно політичним чинником. В зв'язку з загостренням небезпеки в районі Азовського моря С. Бланк (співробітник вашингтонського дослідницького Інституту зовнішньої політики та Американської ради зовнішньої політики) зазначав, що нова ситуація потребує термінового надання Україні озброєнь, здатних забезпечити захист узбережжя –

¹ Foreign Operations Assistance: Ukraine // U.S. Department of State; Bureau of European and Eurasian Affairs Fact Sheets. 2018 – April 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.state.gov/documents/organization/284978.pdf>

* Не включає вартість дотації на суму 289,959 млн. дол. у формі суверенних гарантій третього траншу кредиту з боку Казначейства США на 1 млрд. дол., наданого Україні у 2016 р.

** У 2016 та 2017 фінансових роках програми двостороннього міжнародного контролю за наркотиками та забезпеченням правопорядку (INCLE) були профінансовані з рахунку програми «Допомога Європі, Євразії та Центральній Азії» (AEECA). У США фінансовий рік триває з 1 жовтня по 30 вересня.

протикорабельних ракет, пускових платформ, систем прицілювання та радарів. За оцінкою С. Бланка, наразі нема жодних ознак того, що переговори К. Волкера з В. Сурковим відновляться найближчим часом або, що Москва прагне закінчити війну в Донбасі. Водночас участь усіх російських повітрянодесантних військ у навчаннях «Восток-2018» можна вважати демонстрацією готовності російського уряду застосувати їх у майбутній десантній операції на чорноморському узбережжі України, яка зазвичай є першою фазою атаки змішаних сил. На думку військових аналітиків, морська блокада азовського узбережжя України може бути поширена й на чорноморську ділянку, аби взяти під контроль шельфові родовища енергоносіїв, які ще залишаються під контролем Києва. Адже мотивація анексії Криму в 2014 р. включала поміж іншим наміри російського уряду захопити чорноморські енергетичні активи України [37].

З цього випливає низка принципових концептуальних висновків та узагальнень, які, на думку С. Бланка, має враховувати європейська політика США:

- українська безпека – принципово важливий елемент європейської безпеки. Оскільки Москва не хоче вести переговори або виконувати Мінські угоди, США та ключові європейські союзники мають поєднувати «додаткові» воєнні заходи для підвищення спроможності України до самооборони з більшою згуртованістю та спільним тиском на Москву;

- вторгнення до Криму та Донбасу символізує загрозу не лише Україні, але й більшій частині Європи. Це вторгнення пробудило Європу від її «догматичних» мрій про еру миру з Росією, яка визнаватиме статус-кво. Проте згуртованості союзників загрожує не тільки Москва, а й Білий дім. Заяви Д. Трампа про міжнародні відносини змушують французів і німців спиратися винятково на європейську військову силу та політику безпеки, що лише послаблює НАТО та змушує шукати альтернативу американському лідерству в Європі. Адже жоден європейський уряд не буде витратити мільярди на дві паралельні військові структури;

- нечіткість позиціонування адміністрації США дозволяє В. Путіну утримуватися від поступок, які б сприяли відновленню миру в Європі та торговельних і політичних зв'язків Росії із Заходом. В. Путін діє так, ніби невдовзі очікує на розпад європейської коаліції, а США цьому не протидіють;

- кінець «холодної війни» символізував «неподільність» європейської безпеки, а російські вторгнення до Грузії та України стали випробуванням цього принципу. Без твердої підтримки США найбільші дипломатичні перемоги, здобуті у «холодній війні», зберегти не вдасться. «Ризик війни зростає», і виграє від цього лише В. Путін;

- для відновлення безпеки, незалежності й територіальної цілісності України недостатньо лише зброї. Війна за відсутності політичного розуміння того, що є

справжнім і тривалим миром у Європі, веде лише до нових конфліктів, від яких нікому не буде користі [37].

Попри відносно нечітку артикуляцію офіційного курсу США щодо України було б помилкою вважати, що американські урядові функціонери та політичні експерти не розуміють справжнього стану справ чи не передбачають імовірних ситуацій в українсько-російських відносинах.

П. Дікінсон з Атлантичної ради США констатував, що становище України обумовлюють такі суперечливі обставини, як «геополітичне розлучення» з Росією та нереалістичність членства в ЄС і НАТО впродовж осяжного періоду. Хоча війна в Донбасі вийшла з-під контролю Кремля, російське керівництво навряд чи колись погодиться з членством України в євроатлантичному співтоваристві. Проте й способів розв'язання цієї проблеми на разі не видно. Відмовившись залишити Україну в спокої, Кремль продемонстрував готовність заплатити надзвичайно високу ціну. Росія зруйнувала свої відносини із Заходом й пішла на конфлікт з Константинопольським патріархатом. Однак небажання Заходу вступати в пряму конфронтацію з Росією поставило Україну в надзвичайно нестабільне й скрутне становище. Україна, хоча й «отримує певну міжнародну підтримку, зрештою залишається на самоті в конфлікті з однією з наймогутніших і найнерозважливіших країн світу». Тому, продовжуючи зближення з Заходом, українці «повинні призвичаїтися до усвідомлення того, що Росія ще багато років буде становити для них екзистенціальну загрозу». Це означає, що «доведеться невизначено довго тримати широкий фронт», котрий охоплює комплекс чинників – від територіального протистояння, зокрема в Азовському морі, до кіберпростору. «Аби завершити розлучення з Росією, іншого шляху не існує» [38].

Певні роз'яснення з приводу ставлення США до України висловлював і спецпредставник Держдепартаменту США К. Волкер. На його думку, в сенсі протидії участі Росії в конфлікті на Донбасі, головним є поєднання скоординованих між США і ЄС санкцій та постачання Україні озброєнь оборонного призначення. Утім, на різкі зміни в політиці Заходу щодо України розраховувати не варто, й тим більше – на перспективу членства України в НАТО.

К. Волкер вбачає зміст політики США в українському питанні в тому, аби переконати Москву, що вона вже не зможе здійснювати подальші територіальні завоювання в Україні без суттєвих втрат: «Росія не завоює більше жодних територій в Україні. Всі залишаться на своїх місцях», а США та ЄС потенційно можуть запровадити проти Росії жорсткіші санкції, пов'язані з окупацією Донбасу.

На думку К. Волкера, «своїми діями Росія хотіла домогтися зміни київського уряду чи відновлення проросійських настроїв в Україні». Проте війна в Донбасі спричинила протилежну тенденцію. В такій ситуації США мають переконувати український уряд в доцільності поступок російськомовним територіям Донбасу,

наданні їм особливого статусу і сприяти розміщенню миротворців ООН, котрі на період реінтеграції регіону взяли б його під свій контроль. Своєю чергою Москві США можуть запропонувати поступки у вигляді ослаблення санкцій, що становитиме «простір можливої угоди» між США та Росією [39].

Загалом політика США відносно України залишається вкрай обережною. Навіть з огляду на те, що за головування Дж. Меттіса Пентагон враховував потенціал України у сценаріях захисту східного флангу НАТО, наявні обсяги військової допомоги в сумі 200-250 млн. дол. на рік суттєвого поліпшення обороноздатності держави забезпечити не можуть. Однак і теза про те, що постачання Україні зброї дасть Москві аргументи для виправдання своєї агресії, жодної критики теж не витримує, адже російське керівництво, яке тлумачить конфлікт у Донбасі як проекцію протиріч між РФ і США, не потребує додаткових приводів для силового втручання. Але й спроби Києва переконати Захід, що східний кордон України – це нова межа «вільного світу», суттєвого успіху не мають.

Коментарі американських, не кажучи вже про європейських експертів, переконливо свідчать, що уряд США не заохочує Київ до силової операції в Донбасі, оскільки бере до уваги неспівмірність військових потенціалів України та Росії. Можливі дії з боку Києва, які б могли спровокувати загострення бойових дій, вважаються хибними. Однак таке розуміння ситуації не заперечує необхідності розбудови обороноздатності, поліпшення вишколу військ, реформування сектору оборони та безпеки.

Водночас формально декларована позиція США і провідних держав ЄС, які наполягають на політичному врегулюванні конфлікту, потребує чіткіших роз'яснень, принаймні в тому сенсі, наскільки зовнішня підтримка може сприяти встановленню миру, і яким чином можна виокремити окрему складову (збройний конфлікт у Донбасі) з ширшого комплексу питань, які формують структуру російсько-українського конфлікту включно з анексією Криму, захопленням шельфу, переділом морських кордонів, перешкоджанням судноплавству, енергетичною суперечкою, торгівельно-транзитним ембарго тощо.

Скидається на те, що нинішній контекст відносин між Україною та США, а також, у ширшому вимірі – між Україною та державами євроатлантичної спільноти, не дає чіткої відповіді про перспективи відновлення української економіки та сталого розвитку принаймні доти, доки не буде усунуто теперішні нагальні загрози включно з загрозою військової ескалації конфлікту в Донбасі.

Комплексне бачення російсько-українського конфлікту обумовлює очевидну пересторогу, враховуючи яку політичні кола США, ФРН, Франції та багатьох інших країн всіляко уникають ситуацій, які можуть вимагати від їхніх представників прямої присутності в зоні конфлікту (окрім моніторингової місії ОБСЄ) чи обумовлюватимуть будь-які зобов'язання гарантійного чи союзницького характеру щодо України. Таким чином, пряма участь у конфлікті

Росії, яка не гребує загрозами застосування ядерної зброї, не тільки ускладнює пошук шляхів врегулювання кризи в Донбасі та відсуває на периферію проблему Криму, але й залишає за Москвою політичну ініціативу. Адже врегулювання конфлікту в Донбасі потребує згоди Москви, яка продовжує блокувати ухвалення рішень з цього питання на рівні міжнародних організацій. Порівнюючи ситуацію в Україні з прецедентом Кіпру, який попри окупацію 40% його території турецькими військами став членом ЄС (2004 р.), не можна ігнорувати суттєві відмінності, адже Туреччина сама вважалася претендентом на членство в Євросоюзі й не зазіхала на грецьку частину острова.

Стосовно санкцій США, запроваджених проти Росії, доцільно констатувати їх загалом попереджувальний характер. Адже у багатьох випадках застосуванню економічних і правових обмежень передують оголошення певних вимог і окреслення сфер господарської діяльності, на які вони можуть бути поширені. До того ж санкційна політика стала предметом конкуренції та перерозподілу повноважень між президентом і Конгресом.

Попри очевидне погіршення відносин з РФ, адміністрація США не схильна проголошувати стан нової «холодної війни», залишаючи для себе певну свободу маневру. Для розуміння зовнішньополітичного курсу США важливо враховувати таку специфічну рису, як поєднання погроз з можливістю досягнення часткових компромісів у формі домовленостей з Китаєм щодо ядерного роззброєння КНДР, запобігання утворенню військового союзу між Росією та Китаєм й уникнення прямої конфронтації з РФ у Сирії.

Характеризуючи цілі США в Україні К. Волкер описує їх у таких формулюваннях, як прагнення відновити суверенітет і територіальну цілісність України та забезпечити безпеку і захист для всіх мешканців незалежно від етнічної приналежності, громадянства чи віросповідання. Декларуючи готовність сприяти досягненню цих цілей, адміністрація США вдалася до уточнення термінології, що застосовується для описання конфлікту в Україні. Тепер Вашингтон «прямо визначає території під контролем сепаратистів як окуповані Росією», а також спрямовує санкції таким чином, аби вони зачіпали кремлівські «внутрішні кола» [39].

З точки зору політичної теорії такий підхід відповідає критеріям довгострокового стримування, яке не передбачає швидких результатів, однак спрямоване на реалізацію стратегічних цілей. Проте не варто залишати поза увагою й низку факторів, які послаблюють ефективність такого курсу. Серед них – загострення економічних проблем у відносинах США із союзниками і провідними партнерами, спричинене переглядом торговельних угод, одностороннє тлумачення режиму нерозповсюдження ядерної зброї, нехтування інтересами європейських партнерів при ухваленні зовнішньополітичних рішень, й нарешті відсутність чіткої глобальної стратегії, адекватної умовам багатополлярної міжнародної системи.

Як зазначає Г. Еллісон (директор Наукового центру Белфер при Гарвардській школі ім. Дж. Кеннеді), важливу роль у політичному плануванні відіграє ресурсне забезпечення зовнішньої політики. Адже після Другої світової війни за паритетом купівельної спроможності американська економіка становила половину світового ВВП, після закінчення «холодної війни» – ледь менше чверті, а зараз – лише одну сьому. Таке відносне скорочення могутності держави, стратегія якої завжди ґрунтувалася на залученні величезних ресурсів для відповіді на будь-які виклики, ставить під сумнів умови її лідерства [40].

Серед новітніх тенденцій суттєве значення має відновлення геополітичної конкуренції між провідними воєнними державами світу. Окремі американські експерти все частіше застерігають, що попри силові переваги і статус найпотужнішої держави, США не зможуть виконувати роль глобального «хранителя балансу», перешкоджаючи поширенню регіонального впливу конкурентів. США навряд чи спроможні контролювати вузли протиріч у віддалених регіонах й уникатимуть втягування у локальні війни та конфлікти, як це було за Дж. Буша-молодшого. Натомість Росія, що за потенціалом значно поступається США, спроможна концентрувати військову силу в прямій близькості до своїх кордонів та спрямовує ресурси від продажу енергоносіїв на підтримку гібридних методів впливу.

Вдосконалення військового потенціалу супротивників та опонентів спричиняє нові загрози в ракетно-ядерній та військово-космічній сферах, такі як розробка протисупутникових засобів Росією та КНР. З цього погляду переоцінка зовнішньополітичних пріоритетів видається не примхою, а логічно обумовленим процесом. Адже, як розмірковує професор міжнародного права з Університету Тафта М. Гленнон, питання нині не в тому, «чи хочемо ми багатополарності», а в тому, «чи можна їй якось запобігти» [41].

Обґрунтовуючи потребу адаптації США до нових реалій, Г. Еллісон зазначає, що відносну епоху «довгого миру» після Другої світової війни недоцільно вважати наслідком ліберального світового порядку, оскільки порядок чотирьох з половиною десятиліть «холодної війни» був супутнім продуктом небезпечного пошуку балансу сил між СРСР і США, після чого настав короткий період домінування Америки. Так само активне залучення США до світових проблем здебільшого пояснювалося не абстрактним бажанням поширювати ліберальні цінності за кордоном, а потребою у захисті ліберальної демократії в самій Америці. Хоча Д. Трамп «підриває ключові елементи чинного світового порядку», він вочевидь «не головна загроза стабільності у світі» [40, р. 132-133].

Відтак, стверджує Г. Еллісон, хибні уявлення про причини і наслідки спонукають прибічників ліберального порядку звертатися до США із закликом зміцнювати його, нагадувати про необхідність дотримуватись колишніх настанов та протидіяти авторитаризму у світі. Але замість повернення до уявного минулого, політичним колам США варто було б обмежитися

спрямуванням зусиль на забезпечення такого прийняттого порядку за кордоном, який дозволив би зосередитися на реконструкції життєздатної ліберальної демократії у своїй власній країні [40, р. 131-133].

Огляд сучасної політичної дискусії у США та країнах Європи свідчить, що «глобальна стабільність», побудована на очолюваних США альянсах і партнерствах, поступово втрачає підґрунтя через розмивання традиційного співвідношення сил, впливів і взаємозалежностей. З погляду США усвідомлення нових реалій потребує переосмислення глобальної стратегії і визначення засобів, придатних для її реалізації. Водночас варто враховувати велику вагу суб'єктивних чинників, які присутні в поглядах Д. Трампа та його близького оточення. Адже уподобання команди Д. Трампа надто часто не вписуються у двопартійний консенсус з основних питань зовнішньої політики, який за певними винятками поки що зберігається поміж лідерами республіканців і демократів у Конгресі США, принаймні з таких питань, як важливість НАТО та необхідність стримування Росії.

В контексті подій після 2014 р. можна загалом відзначити вагоме місце української проблематики в політичних дебатах довкола кризи системи європейської безпеки. Експертно-аналітичні структури США вважають Україну важливим проміжним компонентом у «чутливому просторі» між Росією та країнами східного флангу НАТО, такими як Польща, Словаччина, Угорщина і Румунія. Принагідно визнається провідна роль України, яку вона відігравала в «геополітичному змаганні між Заходом і Росією» [33, р. 1]. Проте чітке розуміння політичних ситуацій у новій європейській конфігурації зустрічається доволі нечасто. Це не в останню чергу обумовлено відмінностями в оцінках тенденцій і тлумаченні політичних завдань з боку американського істеблішменту та політичних еліт у столицях провідних європейських країн.

Останні кроки адміністрації США, зокрема проголошений Д. Трампом вихід з Договору про знищення ракет середньої та меншої дальності (ДРСМД), свідчать про подальше загострення відносин з Росією та перехід від спорадичних спроб порозуміння до системного стримування, як це, до речі, й передбачає Стратегія національної безпеки США в редакції від 18 грудня 2017 р.

Вагомим кроком назустріч прагненню української влади до зближення зі США стало рішення адміністрації Д. Трампа відновити засідання Комісії стратегічного партнерства Україна-США, перервані у 2011 р. Цьому суттєво сприяли збіг позицій України та США в таких питаннях, як спільна протидія будівництву російського газопроводу «Північний потік-2», підтримка Києвом позиції США в ООН, відновлення консультацій в енергетичній сфері, вигідні для американських компаній контакти по закупівлі вугілля та електровозів, а також перспектива постачання американського скрапленого газу через польський термінал у Свиноуйсьце [22].

Варто також зазначити, що впродовж 2018 р. адміністрація США суттєво розширила обсяг санкцій проти російських економічних суб'єктів і фізичних осіб, до того ж приводи для їх запровадження здебільшого не були пов'язані з російсько-українським конфліктом [43].

У реагуванні на конфлікт на сході України, попри принципові розбіжності з низки інших питань, адміністрація США з прагматичних міркувань надає перевагу синхронізації режиму санкцій з рішеннями ЄС. Проте цей режим видається доволі хитким через посилення політичних протиріч і загострення економічної конкуренції. Серед розбіжностей у підходах між США та ЄС доцільно згадати суперечки з приводу умов торгівлі, вихід США з Паризької кліматичної угоди, заперечення колективних домовленостей щодо іранської ядерної програми та претензії з приводу обсягів фінансування оборонних видатків у межах НАТО. Наявні протиріччя ускладнюють узгодження консолідованої позиції Заходу щодо відносин з Росією та Китаєм, і тим більше – відтворення єдності періоду «холодної війни», ознакою якої було протистояння між згуртованими військово-політичними блоками. Водночас виглядає нереалістичним виникнення локальних ситуацій, у яких «холодна війна» могла б поширюватися суто на двосторонні відносини між окремими великими державами, що мають глобальні інтереси та розгалужені міжнародні зв'язки, як то між США та Росією чи США та Китаєм або ж між США та обома вказаними супротивниками.

В такому ракурсі ситуація в українсько-російських відносинах виглядає унікальною (як системний конфлікт у двосторонніх відносинах і як локальне вогнище «холодної війни»), а з другого боку, – залежить від перебігу відносин між Заходом і Росією. В цьому контексті цілком очевидно, що продовження санкцій ЄС щодо Росії чималою мірою залежить від позиції Вашингтона, а інтенсивність бойових дій у Донбасі хоча й непрямо, але тісно пов'язана з ситуацією в Сирії та на Близькому Сході.

Односторонні домовленості чи часткові поступки з боку США та ЄС на користь Росії потенційно загрожують міцності трансатлантичних відносин, адже посилюють розбіжності в комплексі трансатлантичних взаємин і можуть сприйматися як пряме заохочення російського геополітичного ревізйонізму. Так само нечіткість або й відсутність спільного підходу США, ЄС та України ускладнює перспективу врегулювання конфлікту в Донбасі, прив'язаного до Мінських угод, навіть за умов, коли проблема Криму вважатиметься винесеним за дужки дискусії окремим питанням, як це фактично обумовлено в декларації М. Помпео від 25 липня 2018 р. Хоча американський політикум здебільшого свідомо не бажає перетворення України на російський протекторат, ані обсяги воєнної допомоги, ані загальне спрямування політики США щодо України не задовольняють вимоги забезпечення її економічної стабільності та достатнього рівня обороноздатності.

Серед нинішніх пріоритетів політики США провідне значення відводиться політичному і економічному стримуванню Китаю. Важливу роль відіграє й довгострокове стримування Росії, пов'язане насамперед з військовими програмами, протидією російському впливу в Європі та країнах пострадянського простору. Принципове значення приділяється завершенню прямої участі США у воєнних конфліктах у Сирії та Афганістані, де мовиться про передоручення контрольних функцій союзникам, на кшталт Туреччини в Сирії, або спробами укладення домовленостей з керівництвом ворогуючої сторони (таємні переговори з «Галібаном» про мирне врегулювання в Афганістані). Водночас Ірак має залишатися опорною базою американської регіональної присутності.

Щодо України, за будь-якої форми політичного врегулювання, чи не найгострішим проблемним питанням залишається реалістичність дво- чи багатосторонніх гарантій безпеки. Така ситуація загалом відображає не тільки кризовий стан європейської безпеки, але й крихкість мирного співіснування навіть за умов «холодного миру». За нової глобальної мультиполярності демонтаж договірно-правових механізмів контролю над озброєннями виглядає не як випадковий чинник, а як цілком закономірний наслідок системи міжнародних відносин, в якій домінуючими чинниками виступають не баланс сил та пов'язане з ним дотримання узгоджених правил, а загострення конкуренції та заперечення гегемонії з боку окремих країн чи їх стабільних військово-політичних угруповань.

За такої ситуації крайніми альтернативами для України виступають хитке становище локального агента політики США, що слугує зняттям і плацдармом стримування Росії, або болісне примирення з Москвою на російських умовах, що виглядатиме суцільною капітуляцією після численних втрат і принижень. Імовірний «третій стан» має передбачати колективні домовленості між США, ЄС та Росією на засадах припинення воєнної фази конфлікту в Донбасі та сприяння політичному врегулюванню із залученням миротворчої місії ООН.

З урахуванням цих обставин поява різних планів та пропозицій, пов'язаних з розробкою моделі миротворчої місії ООН або спільної місії ООН та ОБСЄ в Донбасі, видається корисною й доцільною, навіть без огляду на те, чи їх втілення ситуативно можливе за наявних політичних обставин. Адже лише широке загальне обговорення різних проектів і планів врегулювання надає шанс наблизитися до узгодження механізму вирішення конфлікту на засадах його деескалації та відвернення нових воєнних зіткнень. Проте навіть у разі узгодження компромісної моделі врегулювання конфлікту в Донбасі, російсько-український конфлікт у широкому розумінні залишатиметься гострою проблемою європейської безпеки, яка навряд чи може бути розв'язана на підставі традиційних підходів, які інерційно впливають з концепції суперництва між США та Росією.

Список використаних джерел та літератури

1. Bugajski J. Cold Peace: Russia's New Imperialism. – Washington, DC: Praeger, 2004. – 312 p.
2. Berryman J. Geopolitics and Russian Foreign Policy // International Politics. – 2012. – Vol. 49. – No. 4. – P. 530-544.
3. Bugajski J. Russia's Pragmatic Reimperialization // Caucasian Review of International Affairs. – 2010. – Vol. 4. – No. 1. – P. 3-19.
4. Kramer D.J. Back to Containment: Dealing with Putin's Regime. – Washington, D.C.: The McCain Institute for International Leadership, 2017. – 189 p.
5. Allison R. Russian "deniable" Intervention in Ukraine: How and Why Russia Broke the Rules // International Affairs. – 2014. – Vol. 90. – No. 6. – P. 1255-1297.
6. Haass R.N. Where to Go From Here: Rebooting American Foreign Policy // Foreign Affairs. – 2017. – July/August. – Vol. 96. – No. 4. – P. 2-9.
7. Dunn E.C., Bobick M.S. The Empire Strikes Back: War without War and Occupation without Occupation in the Russian Sphere of Influence // American Ethnologist. – 2014. – Vol. 41. – No. 3. – P. 405-413.
8. Freedman L. Ukraine and the Art of Limited War // Survival. – 2014. – Vol. 56. – No. 6. – P. 7-38.
9. Kofman M. Ukraine's Battle for the East is Over // The National Interest. – 2014. – September 8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nationalinterest.org/blog/the-buzz/ukraine's-battle-the-east-over-11227>
10. Pifer S. The Budapest Memorandum and U.S. Obligations / Brookings Institution. – 2014. – December 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.brookings.edu/blogs/up-front/posts/2014/12/04-budapest-memorandum-us-obligations-pifer>
11. Monaghan A. A "New Cold War"? Abusing History, Misunderstanding Russia. [Research Paper]. London: The Royal Institute of International Affairs, May 2015. 14 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/field/field_document/20150522ColdWarRussiaMonaghan.pdf
12. Dickinson P. Can the West Prevent the Slow Strangulation of Ukraine? Creeping Russian Aggression Cannot Go Unchecked // Foreign Affairs. 2018. – December 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2018-12-05/can-west-prevent-slow-strangulation-ukraine>
13. Charap S., Colton T.J. Everyone Loses. The Ukraine Crisis and the Ruinous Contest for Post-Soviet Eurasia, 1st ed. – Abingdon, London: Routledge, 2017. – 212 p.
14. O'Hanlon M.E. Beyond NATO. A New Security Architecture for Eastern Europe. – Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2017. – 155 p.
15. Gardner H. Crimea, Global Rivalry, and the Vengeance of History. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015. – 184 p.
16. Gardner H. Ukraine: A New Plan // American Affairs. – 2017. – Summer. – Vol. I. – No. 2. – P. 166-183.
17. Річард Пайпс: Україна може стати частиною Заходу за 50 років, а не за 10 чи 20 / Polskie Radio S.A. 30.10.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/39/Artykul/185929,Річард-Пайпс-Україна-може-стати-частиною-Заходу-за-50-років-а-не-за-10-чи-20>
18. Мотиль О. Сюрреалізм реалізму / Zbruc.eu 14.01.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/31528>
19. Потехін О.В. «Політичний реалізм» як теоретичне підґрунтя «виправдання» Заходом агресії Росії проти України // Україна: контекст світових подій. Аналітичні записки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України (2014-2017 рр.). / За заг. ред. Кудряченка А.І. – К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. – С. 490-496.
20. Белый дом: Обама еще не решил, подпишет ли новый законопроект о санкциях против РФ / ТАСС. 12 декабря 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1644154>

21. Акт Конгресу не вплине на політику США щодо постачання зброї Україні – Держдеп / Європейська правда. 13 грудня 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2014/12/13/7028719/>
22. Джон Керри об Україні, угрозі ІГ і ЕАЭС / ТВ «Мир». 03.11.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mir24.tv/news/13466526/dzhon-kerri-ob-ukraine-ugroze-ig-i-eaes>
23. Тиллерсон полагает, что США не должны быть «прикованы» к Минским соглашениям / Русская служба «Голоса Америки». 15 июня 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.golos-ameriki.ru/a/tillerson-minsk-agreements/3901381.html>
24. Кузьменко О. Жодних гарантій безпеки для України Будапештський меморандум не містить – експерти у Вашингтоні одностайні / Голос Америки. 22 вересня 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukrainian.voanews.com/amp/budapeshtskiyi-memorandum/4040460.html>
25. Remarks by President Trump to the 73rd Session of the United Nations General Assembly / The White House. September 25, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-73rd-session-united-nations-general-assembly-new-york-ny/>
26. Posen B.R. The Rise of Illiberal Hegemony: Trump’s Surprising Grand Strategy // Foreign Affairs. – 2018. – March/April. – Vol. 97. – No. 2. – P. 20-27.
27. Nuclear posture review. February 2018 / Office of the Secretary of Defense. – Washington, 2018. – XVII, 75 p.
28. Россия является настолько важным фактором в геополитике, что у НАТО нет другого выбора, кроме как иметь отношения с ней – генсек НАТО / Regnum. 4 декабря 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://regnum.ru/news/1093484.html>
29. Kennedy J.F. Commencement Address at American University, Washington, D.C., June 10, 1963 / The American Presidency Project. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=9266>
30. Rampton R., Mason J. Trump and Putin find chemistry, draw criticism in first meeting / Reuters. July 7, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.reuters.com/article/us-g20-germany-trump-putin-talks-idUSKBN19S24E>
31. Report on the Legal and Policy Frameworks Guiding the United States’ Military Force and Related National Security Operations. (Unclassified). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.justsecurity.org/wp-content/uploads/2018/03/Legal-and-Policy-Frameworks-on-US-Use-of-Force.pdf>
32. Карпюк Г. Заступник міністра оборони України генерал-майор Олег Шевчук: «У нас буде не гірше, ніж в Альянсі» // Урядовий кур’єр. – 2018. – 31 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/zastupnik-ministra-oboroni-ukrayini-general-major-/>
33. Morelli V.L. Ukraine: Current Issues and U.S. Policy / Congressional Research Service. January 3, 2017. 46 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fas.org/sgp/crs/row/RL33460.pdf>
34. Бутусов Ю. Військова техніка США для України: політичний символізм і цілепокладання // Дзеркало тижня. – 2017. – № 17. – 13-19 травня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/internal/viyskova-tehnika-ssha-dlya-ukrayini-politichniy-simvolizm-i-cilepokladannya-242254_.html
35. США передали Україні нову партію артилерійських радарів // Сьогодні. – 2018. – 17 серпня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/ssha-peredali-ukraine-novu-partiyu-artilleriyskih-radarov-1163721.html>
36. Посол США в Україні розповіла, кого Сполучені Штати підтримають на виборах 2019 / УНІАН. 29 січня 2019 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/elections/10425261-posol-ssha-v-ukrajini-rozpovila-kogo-spolucheni-shtati-pidtrimayut-na-viborah-2019.html>

37. Blank S. Forget Javelins. What Ukraine Needs to Get Putin's Attention / Atlantic Council. September 7, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/forget-javelins-what-ukraine-needs-to-get-putin-s-attention>
38. Dickinson P. The Geopolitical Divorce of the Century: Why Putin Cannot Afford to Let Ukraine Go / Atlantic Council. 21.09.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/the-geopolitical-divorce-of-the-century-why-putin-cannot-afford-to-let-ukraine-go>
39. Majumdar D. Ambassador Volker spoke on Monday at the Center for the National Interest about defusing the Ukraine crisis // The National Interest. February 27, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nationalinterest.org/print/feature/amb-kurt-volker-how-achieve-peace-ukraine-24668>
40. Allison G. The Myth of the Liberal Order: From Historical Accident to Conventional Wisdom // Foreign Affairs. – 2018. – July/August. – Vol. 97. – No. 4. – P. 124-133.
41. Коалсон Р. У пошуках нової ролі США в новому світі / Радіо «Свобода». 29 грудня 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28946316.html>
42. Спільна заява Комісії стратегічного партнерства Україна – США / МЗС України. 16.11.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://usa.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/68610-spilyna-zajava-komisiji-strategichnogo-partnerstva-ukrajina--ssha>
43. Eremenko A. The 'Who, What, When' of Russia Sanctions: A Cheat Sheet for Laymen / Russia Matters. [The Belfer Center for Science and International Affairs, Harvard Kennedy School]. September 26, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.russiamatters.org/analysis/who-what-when-russia-sanctions-cheat-sheet-laymen>

Толстов С.В. Українсько-американські відносини в контексті зовнішньополітичних пріоритетів США.

Після виборів Д. Трампа президентом США в українсько-американських відносинах відбулися суттєві зміни, включаючи скасування ембарго на поставки летального озброєння та відновлення засідань Комісії стратегічного партнерства Україна-США. Незважаючи на заяву Д. Трампа про готовність до «Большой сделки» між Росією та США, республіканці та демократи в Конгресі підтримували двупартійну позицію по Україні, підтримуючи розширення санкцій по різних поводах – від продовження конфлікту в Донбасі до спроб російського втручання в виборчу кампанію 2016 року до створення перешкодок для поставок російської зброї в треті країни.

Аналіз думок та оцінок в дослідженнях американських академічних фахівців та коментарях політичних експертів не дає підстав вважати, що політичні кола США готові перейти від дистанційної підтримки України до більш активної участі в конфлікті. Констатувавши несприятелі російським керівництвом євроатлантичної системи безпеки, що виникла після закінчення холодної війни, американські дослідники схильні до думки, що конфлікт в Донбасі не повинен бути остаточно врегульований. В разі заморожування конфлікту, ситуація в Донбасі буде представляти потенційну та реальну загрозу для економіки та безпеки України. При такому розвитку подій Україна буде грати роль одного з принципових джерел напруженості та розбіжностей в економічних та військових відносинах між Росією та Заходом.

Ключові слова: зовнішня політика, двосторонні відносини, конфлікт в Донбасі, військова допомога, сдерживание, криза, європейська система безпеки.

Tolstov S. Ukrainian-US Relations in the Context of U.S. Foreign Policy Priorities.

After Donald Trump was elected as the American president, significant changes were observed in the Ukrainian-American relations. These especially included the lifting of embargo on lethal arms supply and the resumption of meetings of the Ukraine-US Strategic Partnership Commission. Contrary to D. Trump's desire to conclude a U.S. - Russia "Big Deal", Republicans and Democrats in the U.S. Congress held a bipartisan position on Ukraine supporting the expansion of sanctions on various occasions – from the on-going conflict in Donbas and Russian attempts to influence the 2016 election campaign to imposing obstacles for the supply of Russian weapons to the third countries.

Assessments of American academic and political experts do not give reason to believe that the U.S. political circles are ready to move from remote support of Ukraine in the mood of long-term deterrence doctrine to intensive forms of military and military-political participation. Acknowledging Russia's rejection of the post-Cold War Euro-Atlantic security order, American observers are inclined to suppose that the conflict in Donbas is unlikely to be finally settled. In case of its freezing, this conflict will pose potential or acute threats to the economy and security of Ukraine. Within such a trend Ukraine will play the role of one of the major subjects of long-term tensions and discord in economic and military relations between Russia and the West.

Keywords: *foreign policy, bilateral relations, conflict in Donbas, military assistance, deterrence, crisis, European security.*

УДК 94(100)

Пількевич В.О.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ З ПИТАНЬ ОСВІТИ, НАУКИ І КУЛЬТУРИ (ЮНЕСКО)

У статті розглянуто основні напрямки діяльності Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Висвітлені головні документи (конвенції, рекомендації, декларації), на яких базується робота Організації. Визначено, що культурна складова роботи ЮНЕСКО складається з актуальних питань: діалог культур, збереження культурної спадщини, охорона нематеріальної культурної спадщини тощо. З'ясовано, що освіті належить пріоритетне місце у діяльності Організації, особлива увага була приділена основним цілям «Освіти для всіх». Охарактеризовані важливі програми у науковій сфері: «Людина і біосфера», Міжнародна гідрологічна програма та ін. Підкреслено роль у сучасному світі таких складових діяльності ЮНЕСКО, як комунікація та інформація. Визначено перспективи діяльності ЮНЕСКО та вказано на важливість активної співпраці міжнародної спільноти для збереження миру у світі.

Ключові слова: ЮНЕСКО, освіта, культура, наука, збереження миру.

Організація Об'єднаних Націй була створена після Другої світової війни для збереження миру у світі. Ліга Націй не виконала своєї історичної місії, тому на порядку денному ще у часи воєнних дій стояло питання утворення міжнародної організації, яка все ж таки зможе вберегти людство від наступних небезпечних подій. В межах діяльності ООН почали створюватися спеціалізовані установи для досягнення спільної мети – запобігання війни і підтримка мирного життя. У ст. 57 Статуту ООН зазначається: «Різні спеціалізовані установи, створені міжурядовими угодами й наділені широкою міжнародною, визначеною в їхніх установчих актах, відповідальністю в галузі економічній, соціальній, культури, освіти, охорони здоров'я та інших подібних, будуть поставлені у зв'язок з Організацією» [1, с. 37].

Відповідно до вищезазначеної статті виникла Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Дана Організація мала своїх попередників у системі Ліги Націй. Зокрема, це Спеціальний комітет Ліги Націй з питань інтелектуального співробітництва, його виконавча установа – Міжнародний інститут інтелектуального співробітництва тощо.

Ще під час Другої світової війни країни-учасниці почали актуалізувати питання вирішення післявоєнного стану системи освіти, виробляти шляхи відродження цієї сфери. Голова Британської ради М. Робертсон і спеціаліст у справах освіти Р.А. Батлер стають ініціаторами скликання Конференції міністрів освіти союзних держав у 1942 р. Таким чином, була розпочата робота щодо створення Організації. 16 листопада 1945 р. був підписаний Статут ЮНЕСКО, а 4 листопада 1946 р. – ратифікований. З того часу Організація займає важливе місце в системі ООН, ставлячи перед собою завдання –

зберегти мир у світі шляхом поширення освітніх, наукових і культурних зв'язків.

У Статуті ЮНЕСКО чітко визначено мету її діяльності: «...Думки про війну виникають в розумах людей, тому у свідомості людей потрібно укорінювати ідею захисту миру» [2, с. 5].

ЮНЕСКО має 3 основні органи: Генеральну конференцію, Виконавчу раду і Секретаріат. Секретаріатом керує генеральний директор. З 1946 р. цю посаду обіймали:

Джуліан Хакслі (1946-1948 рр., Велика Британія);

Джейм Торрес Бодє (1948-1952 рр., Мексика);

Джон В. Тейлор (тимчасово виконуючий обов'язки 1952-1953 рр., США);

Лютер Х. Еванс (1953-1958 рр., США);

Вікторіно Веронезе (1958-1961 рр., Італія);

Рене Майо (1962-1974 рр., Франція);

Амаду-Махтар М'Боу (1974-1987 рр., Сенегал);

Федеріко Майор Сарагоса (1987-1999 рр., Іспанія);

Коїтіро Мацуура (1999-2009 рр., Японія);

Ірина Бокова (2009-2017 рр., Болгарія) [3].

Нині генеральним директором є Одрі Азуле (з 2017 р., Франція). Зазначимо, згідно даного списку можна визначити, що в різний час на посаді перебували представники від різних країн, континентів. Обрання останніх двох директорів (жінок) свідчить, що питання гендерної рівності є дійсно вагомим у діяльності Організації.

Кожен напрямок діяльності ЮНЕСКО є важливим у системі міжнародних відносин, адже покликаний нести мир у світ. Тому варто детальніше розглянути дані вектори.

Культурна складова роботи Організації містить в собі збереження культурної спадщини людства (матеріальної і нематеріальної), охорону підводної спадщини, захист культурних цінностей під час збройних конфліктів, заохочення до діалогу культур тощо. В даному напрямку діяльність ЮНЕСКО базується на наступних документах: Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.), Конвенція про засоби, спрямовані на заборону і попередження незаконного ввозу, вивозу і передачі права власності на культурні цінності (1970 р.), Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.), Конвенція про охорону підводної культурної спадщини (2001 р.), Конвенція про збереження нематеріальної культурної спадщини (2003 р.) тощо.

У 1954 р. ЮНЕСКО прийняла Конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Дана конвенція була першим документом ЮНЕСКО в галузі збереження культурної спадщини, оскільки після Другої світової війни, це було досить актуальним питанням. Людство прийшло до розуміння незахищеності пам'яток культури і необхідності запобігти значним

втратам. Зокрема, в ст. 3 «Охорона культурних цінностей» зазначається: «Високі Договірні сторони зобов'язуються підготувати ще в мирний час охорону культурних цінностей, розташованих на їх власній території, від можливих наслідків збройного конфлікту, вживаючи заходи, які вважають необхідними» [4, с. 270].

Особливе значення, на наш погляд, має Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, прийнята у 1972 р. За словами колишнього генерального директора ЮНЕСКО Ф. Майора: «Мета даної конвенції – забезпечити колективний захист тієї культурної і природної спадщини у світі, яка становить значний інтерес...» [5, р. 93]. Відповідно до даного документу «культурна спадщина» це – «пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури і живопису, елементи або структури археологічного характеру, написи, печери і групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва чи науки; ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних побудов, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з погляду історії, мистецтва чи науки; визначні місця: твори людини або спільні творіння людини і природи, а також зони, включно з археологічними визначними місцями з погляду історії, естетики, етнології чи антропології» [6].

Важливим стало створення Комітету всесвітньої спадщини, який складає та оновлює Список всесвітньої спадщини людства. Пам'ятки для внесення у даний Список мають відповідати хоча б одному зазначеному критерію:

- культурні: (i) Об'єкт є шедевром людського творчого генія; (ii) Об'єкт свідчить про значний взаємовплив людських цінностей в даний період часу або в певному культурному просторі, в архітектурі або в технологіях, в монументальному мистецтві, в плануванні міст або створенні ландшафтів; (iii) Об'єкт є унікальним або принаймні винятковим для культурної традиції або цивілізації, яка існує до нині або вже зникла; (iv) Об'єкт є видатним прикладом конструкції, архітектурного або технологічного ансамблю або ландшафту, що ілюструє значущий період людської історії; (v) Об'єкт є видатним прикладом людської традиційної споруди, з традиційним використанням землі або моря, який є зразком культури (або культур) або людської взаємодії з навколишнім середовищем, особливо, якщо вона стає вразливою через значний вплив незворотних змін; (vi) Об'єкт безпосередньо або матеріально пов'язаний з подіями або існуючими традиціями, з ідеями, віруваннями, з художніми або літературними творами і має виняткову світову важливість (на думку комітету ЮНЕСКО цей критерій повинен переважно використовуватися разом з яким-небудь ще критерієм або критеріями);

- природні: (vii) Об'єкт є природним феноменом або простором виняткової природної краси і естетичної важливості; (viii) Об'єкт є видатним зразком головних етапів історії Землі, зокрема пам'яткою минулого, символом геологічних процесів, що відбуваються, розвитку рельєфу або символом

геоморфічних або фізіографічних особливостей; (ix) Об'єкт є видатним зразком екологічних або біологічних процесів, що відбуваються, в еволюції і розвитку земних, прісноводних, берегових і морських екосистем, рослинних і тваринних спільнот; (x) Об'єкт містить найважливіше або найзначніше природне місце існування для збереження в ньому біологічного різноманіття, зокрема зникаючих видів виняткової світової цінності з погляду науки і охорони [7].

Країни мають постійно звітувати про стан пам'яток та заходи щодо їхнього збереження. В разі невиконання країною своїх зобов'язань, записаних у Конвенції, існує загроза вилучення пам'яток цієї держави зі Списку всесвітньої спадщини.

У 2001 р. ЮНЕСКО прийняла Конвенцію про охорону підводної культурної спадщини. Підводна культурна спадщина означає всі сліди людського існування, що мають культурний, історичний або археологічний характер, які частково або повністю, періодично або постійно знаходяться під водою протягом не менше 100 років, такі як: 1) об'єкти, споруди, артефакти і людські залишки разом з їхніми археологічним і природним оточенням; 2) судна, літаючі апарати, інші транспортні засоби або будь-які частини, їхній вантаж або інше начиння, разом з їхнім археологічним і природним оточенням; 3) предмети доісторичного періоду [8, р. 3].

Вагомим аспектом діяльності ЮНЕСКО є охорона нематеріальної (духовної) культурної спадщини. У зв'язку з процесами глобалізації різні форми нематеріальної культури опинилися на межі зникнення. Людське співтовариство повинне займатися охороною, популяризацією, захистом цих цінностей, адже, якщо зникає традиційна культура, народ втрачає свою самобутність.

Нематеріальна культурна спадщина означає звичаї, форми уявлення і вираження, знання і навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти і культурні простори, визнані співтовариствами, групами і, в деяких випадках, окремими особами в якості частини їх культурної спадщини [9, с. 60].

В проблемі збереження нематеріальної культурної спадщини важливе місце посідає мова, адже це – не тільки засіб комунікації, а й спосіб передачі системи цінностей і соціальної ідентифікації. ЮНЕСКО надає величезне значення збереженню мовного різноманіття, що є невідкладним завданням, враховуючи зникнення мов. Щорічно ЮНЕСКО відзначає Міжнародний день рідної мови.

Освіта є одним з найважливіших напрямків діяльності ЮНЕСКО. Колишній генеральний директор Організації К. Мацуура зазначав: «...право на освіту є одним з основних прав людини і це має бути доступно всім, без всякого виключення, незважаючи на економічні, соціальні, культурні або географічні ознаки» [10, с. 28].

Людство розуміє, що саме за освітою – майбутнє, вона є тим стартовим майданчиком, на якому формується інтелектуальна складова для подальшої роботи в різних сферах життя.

ЮНЕСКО прийняла низку документів в даній сфері, зокрема, Конвенцію про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти (1960 р.), Рекомендацію щодо розвитку освіти дорослих (1976 р.), Конвенцію про технічну і професійну освіту (1989 р.), Саламанську декларацію і Рамки дій осіб з особливими потребами (1994 р.) тощо.

Політика ЮНЕСКО в галузі дає можливість інтегрувати освітні процеси на національному та міжнародному рівнях. ЮНЕСКО в своїй політиці і діяльності виходить з принципу важливості партнерських відносин країн в підвищення її ефективності, але головна відповідальність покладена на державні органи країн, оскільки саме вони, в першу чергу, повинні бути зацікавленими в розвитку освіти населення. Варто зазначити, що у сфері освіти ЮНЕСКО співпрацює з спеціалізованими установами системи ООН.

ЮНЕСКО відіграє провідну роль у розвитку вищої освіти у світі, допомагаючи країнам з низки питань, зокрема: академічної гнучкості, міжнародного обміну передовим досвідом, вивчення систем освіти й формування знань, нововведення у навчальному плані, лідерство для жінок-педагогів, вдосконалення знань та навичок викладачів і визнання якості дипломів у вищій освіті.

Освіта на всіх ступенях і у всіх формах завжди була пріоритетним для ЮНЕСКО шляхом залучення пильної уваги до проблем підтримки і укріплення миру. Пов'язана з розвитком діалогу діяльність Сектора освіти включає в себе розширення якісної освіти, яке базується на орієнтованих на діалог цінностях, і підтримку держав-учасниць в перегляді змісту підручників, учбових матеріалів і програм [11, с. 7].

Базова освіта – є отримання мінімальних знань і навичок, необхідних для кожної людини. ЮНЕСКО звертає особливу увагу на розвиток саме базової освіти, яка була б доступна для всіх, включно з найбільш вразливими прошарками суспільства, неграмотними дорослими, а також дітьми, які не відвідують школу, розробляє стратегії для вирішення даного питання.

Всесвітній форум з питань освіти для всіх, що відбувся в Дакарі, ще раз підтвердив ті великі сподівання, про які мріє міжнародна спільнота. Ключовою подією в даній сфері було прийняття Дакарських рамок дій «Освіта для всіх» (ОДВ) у 2000 р., які включили в себе розширення і вдосконалення комплексних заходів з виховання дітей молодшого віку, доступ до безкоштовної освіти всіх дітей, особливо дівчаток, рівноправний доступ молоді і дорослих до освітніх програм тощо. Ще у 1990 р. делегати з 155 країн і представники 150 організацій домовилися на Міжнародній Конференції з «Освіти Для Всіх», що проходила в Джомтьєні (Таїланд) універсалізувати систему початкової освіти і скоротити неписьменність до кінця десятиліття. Концепція, що була вироблена в Джомтьєні дала бачення освіти і її вирішальної ролі в розширенні можливостей кожної людини і перетворенні суспільства. До її ключових аспектів і принципів відносяться: загальний доступ до навчання; акцент на рівноправ'я, надання

особливої уваги учбовим результатам; розширення засобів і масштабів базової освіти; збагачення середовища навчання і укріплення партнерських зв'язків [12, с. 12]. Через шість років після цієї конференції в Аммані (Йорданія) у 1996 р. відбулася проміжна зустріч у межах Міжнародного Консультативного Форуму з «Освіти для всіх». Головною метою даної зустрічі було оцінити роботу, виконану після конференції в Джомтьєні. Міжнародний Освітній Форум, який проходив в Дакарі (Сенегал) у квітні 2000 р. був вагомим подією у сфері освіти на початку нового століття. Приймаючи план дій, запропонований в Дакарі, 1100 учасників підтвердили намір досягти реалізації стратегії «Освіти Для Всіх» до 2015 р. На Форумі були сформульовані наступні завдання «ОДВ»:

1. розширення і вдосконалення комплексних заходів з догляду за дітьми молодшого віку і їх вихованню, особливо відносно найуразливіших і знедоленіших дітей;

2. забезпечення того, щоб до 2015 р. всі діти, особливо дівчатка, діти з неблагополучного середовища і з етнічних меншин могли вільно здобувати безкоштовну і обов'язкову високоякісну початкову освіту;

3. забезпечення того, щоб освітні потреби всіх молодих людей і дорослих задовольнялися на основі рівного доступу до відповідних програм навчання і придбання життєвих навиків;

4. підвищення на 50% рівня письменності дорослих до 2015 р., особливо жінок, і надання всім дорослим рівного доступу до базової і безперервної освіти;

5. ліквідація гендерних відмінностей в початковій і середній освіті до 2005 р. і досягнення гендерної рівності у сфері освіти до 2015 р. з приділенням особливої уваги надання дівчаткам повного і рівного доступу і забезпеченню їхньої гарної успішності в межах високоякісної базової освіти;

6. всебічне підвищення якості освіти і забезпечення гарної успішності для всіх, з тим, щоб кожен міг досягати визнаних і таких, що піддаються оцінці, показників навчання, особливо відносно письменності, лічби і найважливіших життєвих навиків [13, с. 8].

Що ж до результатів виконання даної програми, то згідно Всесвітньої доповіді з моніторингу «ОДВ» завдання, що були поставлені на 2000-2015 рр., досягнуті лише у третини держав. Також було зазначено, що лише половина країн досягла найголовнішої цілі – забезпечення загальної початкової освіти, що потребує значних коштів.

ЮНЕСКО була підготовлена і оприлюднена доповідь «Освіта Для Всіх, 2000-2015 рр.: досягнення і невирішені проблеми», у якій представлений аналіз досягнень цілей ОДВ за 15 років. За словами тодішнього генерального директора ЮНЕСКО І. Бокової: «Світове товариство досягло значних успіхів на шляху до Освіти для всіх. Не дивлячись на те, що цілі ОДВ не були повністю досягнуті до 2015 р., нині кількість дітей, які відвідують школу, збільшилось на декілька мільйонів, у порівнянні з тією кількістю, яке спостерігалось б у

випадку збереження тенденцій 90-х рр. Але дуже багато ще необхідно зробити. Нам потрібні конкретні, гарно фінансовані стратегії, які приділяють першочергову увагу найбільш вразливим прошаркам суспільства, особливо дівчаткам, і які здатні підвищити якість навчання, скоротити розрив в рівні грамотності і зробити освіту актуальною і всезагальною» [14].

19-25 травня 2015 р. в Інчхоні відбувся Всесвітній форум з питань освіти 2015 р. На зустрічі були присутні більше 1600 учасників, зокрема більше 120 міністрів, голови і члени делегацій, голови установ і посадові особи різних організацій, представники громадянського суспільства, педагогічної професії, молоді і приватного сектора. Під час роботи форуму була прийнята наступна декларація щодо подальшої реалізації даних цілей «Інчхонська декларація Освіта 2030», у якій викладена нова концепція у вирішенні даних актуальних питань: доступу до освіти, гендерної рівності, справедливості, можливостей навчатися протягом всього життя тощо [15].

ЮНЕСКО, як вже зазначалося має низку документів, які регулюють її діяльність в галузі освіти. Таким чином, варто звернути увагу на Конвенцію про боротьбу з дискримінацією, яка була прийнята у 1962 р. На нашу думку, роль ЮНЕСКО є надзвичайно важлива в сучасному світі, коли йде боротьба за рівноправність у сфері освіти для будь-якої людини, незалежно від її матеріального положення, кольору шкіри, мови, релігії тощо.

Наступним напрямком діяльності ЮНЕСКО, який вартий уваги, є наука (природничі, соціальні та гуманітарні науки). ЮНЕСКО ставить завданням поліпшити якість життя людини на основі раціонального керування навколишнім середовищем, інтеграції екологічного фактора в національні стратегії розвитку, підвищення ролі асоціацій і державних організацій.

Серед проектів ЮНЕСКО в даній сфері варто відзначити «Людина і біосфера», Міжурядова океанографічна комісія (МОК), Програма у сфері керування соціальними перетвореннями, Міжнародна гідрологічна програма (МГП), Міжнародна програма фундаментальних наук, Міжнародна програма геологічних наук тощо. В напрямку соціальних і гуманітарних наук ЮНЕСКО акцентує увагу на сприянні науковим дослідженням у сфері філософії, соціальних наук, дотриманню й пропаганді прав людини і демократії, боротьбі проти всіх форм дискримінації, поліпшенні становища жінок тощо.

Організацією було прийнято низку документів, створено проекти для ефективної роботи в даній сфері: «Декларація про науку і використання наукових знань», Севільська стратегія біосферних резерватів, Всезагальна декларація про біоетику і права людини, Міжнародна декларація про генетичні дані людини, Проект стратегії ЮНЕСКО з прав людини, Проект комплексної стратегії ЮНЕСКО у сфері боротьби проти расизму і дискримінації, Програма ЮНЕСКО з біоетики: пріоритети і перспективи, Всезагальна декларація про геном людини і права людини тощо.

На наш погляд, варто зупинитися на розгляді деяких програм ЮНЕСКО в цій сфері. «Людина і біосфера» пропонує використання міждисциплінарних досліджень і створення потенціалу для поліпшення взаємодії людини з навколишнім середовищем у глобальному масштабі. Програма використовує Всесвітню мережу біосферних заповідників як модельних ділянок сталого розвитку, що є опорними майданчиками для поширення знань, досліджень і моніторингу, освіти й підготовки кадрів. Об'єднання біосферних резерватів у межах однієї мережі сприяє обміну результатами досліджень, методами керування й досвідом вирішення конкретних проблем.

У даному випадку доцільно згадати про Севільську стратегію і її роль в науковому і екологічному житті. Концепція біосферного резервату була розроблена у 1974 р. робочою групою програми «Людина і біосфера» ЮНЕСКО. Біосферними резерватами є території наземних і прибережних морських екосистем або сполучення таких екосистем, міжнародно визнані в межах програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера».

Головним завданням МОК є поглиблення наукових знань і розуміння океанічних і прибережних процесів, сприяння державам в розробці і здійсненні політики щодо океану і прибережних вод тощо. Міжурядова океанографічна комісія координує наукові дослідження різних агентств і інститутів ООН, веде постійне спостереження за океаном з метою підвищити якість метеорологічних прогнозів, вчасно сповіщати населення про цунамі або урагани. Комісія також бере участь у створенні Глобальної системи спостереження за океаном, яка допомагає краще зрозуміти вплив морських течій на зміни клімату. Для цього використовуються дані, одержувані з кораблів і супутників.

МГП забезпечує одержання наукових даних, професійну технічну підготовку й консультування з стратегічних напрямків для того, щоб використовувати воду ефективно, справедливо й без шкоди для навколишнього середовища. Діяльність програми також спрямована на пошуки форм і методів запобігання конфліктам, що виникають через нестачу води на національному й міжнародному рівнях. Вода – найважливіший пріоритет ЮНЕСКО. Актуальність даної теми важко перебільшити в сучасному світі.

Важливим заходом ЮНЕСКО в сфері науки було прийняття Проекту всезагальної декларації про біоетику і права людини. Декларація торкається етичних питань, що стосуються медицини, наук про життя й пов'язаних з ними технологій стосовно людини, з урахуванням їх соціальних, правових і екологічних аспектів.

Боротьба з дискримінацією є однією з провідних тем у діяльності ЮНЕСКО. Терпимість означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження й способів проявів людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування й свобода думки, совісті й переконань. Терпимість – це гармонія в різноманітті. Це не тільки моральний борг, але й політична й правова потреба. Терпимість –

це чеснота, яка уможлиблює досягнення миру й сприяє заміні культури війни культурою миру [16].

Зазначимо ще дві складові у діяльності ЮНЕСКО – комунікація та інформація. Хоча у назві Організації вони не зафіксовані, але їхня роль у сучасному світі є незамінною. Розвиток інформаційно-комунікативних засобів є важливим у будь-якій країні для покращення рівня і якості життя, створення новітніх технологій дає більші можливості для розвитку. Особливо це стосується країн, що розвиваються, які елементарно не мають доступу до інформації.

Концепція суспільства знань заснована на принципах свободи слова, розширення доступу до інформації і знань, рівний доступ до якісної освіти. Ключову роль в цій галузі відіграє Міжнародна програма розвитку комунікації, оскільки її діяльність спрямована на посилення інформаційних обмінів на основі вільного доступу до інформації. Дана програма сприяє укріпленню потенціалу засобів комунікації у країнах, що розвиваються, на основі новаторських проектів та інших інновацій, які дозволяють найбільш ефективно реалізувати національні потенціали. Головні орієнтири у цій діяльності – свобода думки і забезпечення плюралізму засобів інформації [17].

Основна робота ЮНЕСКО у даних галузях направлена на скорочення розриву між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються. Організація робить акцент на людський фактор: культурну та мовну різноманітність інформації, доступ до неї і її використання суспільством.

ЮНЕСКО – це міжнародна організація системи ООН, яка здійснює свій внесок у збереження миру у світі шляхом поширення освітніх, культурних та наукових зв'язків між країнами. Діалог культур, збереження культурної спадщини, «Освіта для всіх», розвиток наукових знань заохочує людство до мирного життя, до побудови цивілізованого суспільства без конфліктів, до постійного розвитку та вдосконалення. Комунікація та інформація дають серйозний поштовх для більшого об'єднання людей, до залучення завдяки новим інформаційним можливостям країн, які знаходяться у складному становищі. Активна діяльність ЮНЕСКО, спільні зусилля світової спільноти та окремо кожної країни – це основа для створення мирного суспільства.

Список використаних джерел та літератури

1. Статут Організації Об'єднаних Націй. – 67 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/UN_Charter_Ukrainian.pdf
2. Устав Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры / Основные документы. Издание 2014 года, включающее тексты документов и изменения, принятые Генеральной конференцией на 37-й сессии (Париж, 5-10 ноября 2013 г.) – Париж, 2014. – 237 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002269/226924r.pdf#page=>
3. UNESCO's former Directors-General. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://en.unesco.org/director-general/former-dgs>

4. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту // Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: Зб. офіц. док. – К., 2002. – С. 269-285.
5. Mayor F. Memory of the future. – Paris: UNESCO, 1995. – 204 p.
6. Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://whc.unesco.org/archive/convention-ru.pdf>
7. The Criteria for selection. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://whc.unesco.org/en/criteria/>
8. Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage. – 2001. – 26 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000126065>
9. ЮНЕСКО. Генеральная конференция. Сессия (32; 2003; Париж). Акты Генеральной конференции: 32-я сессия: 29 сентября – 17 октября 2003 г., Париж. – 2004. – Т. 1: Резолюции, VIII. – 214 с.
10. Мацуура К. Глобализация – это также культурный процесс // Международная жизнь. – 2000. – № 8-9. – С. 27-32.
11. ЮНЕСКО. Исполнительный Совет. Сессия (171; 2005; Париж). Доклад Генерального директора о содействии развитию диалога между народами. – Париж: ЮНЕСКО, 2005. – 21 с.
12. Расширенные комментарии к Дакарским рамкам действий: ОДВ: выполнение наших коллективных обязательств // Всемирный форум по образованию (2000; Дакар). Дакарские рамки действий: Образование для всех: выполнения наших коллективных обязательств: Приняты Всемирным форумом по образованию: 26-28 апреля 2000 г., Дакар, Сенегал, включая шесть региональных рамок действий. – Париж: ЮНЕСКО, 2000.
13. Текст, принятый Всемирным форумом по образованию Дакар, Сенегал, 26-28 апреля 2006 г. // Всемирный форум по образованию (2000; Дакар). Дакарские рамки действий: Образование для всех: выполнения наших коллективных обязательств: Приняты Всемирным форумом по образованию: 26-28 апреля 2000 г., Дакар, Сенегал, включая шесть региональных рамок действий. – Париж: ЮНЕСКО, 2000.
14. Всемирный доклад по мониторингу Образования Для Всех. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.unesco.org/gem-report/sites/gem-report/files/Global_PR_ru.pdf
15. Инчхонская декларация. Образование 2030. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002338/233813M.pdf>
16. Декларация принципов терпимости. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml
17. Коммуникация и информация. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unesco.org/new/ru/communication-and-information/>

Пилькевич В.А. Основные направления деятельности Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО).

В статье рассмотрены основные направления деятельности Организации Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО). Освещены главные документы (конвенции, рекомендации, декларации), на которых базируется работа Организации. Определено, что культурная составляющая работы ЮНЕСКО состоит с актуальных вопросов: диалог культур, сохранения культурного наследия, охрана нематериального культурного наследия. Было выяснено, что образованию принадлежит приоритетное место в деятельности Организации, особое внимание было уделено основным целям «Образования для всех». Охарактеризованы важные программы в научной сфере: «Человек и биосфера», Международная гидрологическая программа и др. Подчеркнута роль в современном мире таких составных деятельности ЮНЕСКО, как коммуникация и информация. Определены

перспективи діяльності ЮНЕСКО і указано на важність активного співробітництва міжнародного суспільства для збереження миру.

Ключевые слова: ЮНЕСКО, образование, культура, наука, сохранение мира.

Pilkevych V. The Main Activities of United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO).

The article describes the main activities of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). The main documents (conventions, recommendations, declarations) on which the work of the Organization is based are covered. It is determined that the cultural component of the work of UNESCO consists of topical issues: the dialogue of cultures, the preservation of cultural heritage, the protection of intangible cultural heritage. It was found that education has a priority place in the activities of the Organization, special attention was paid to the main goals of Education for All. The important programs in the scientific sphere were characterized: “Man and the Biosphere”, the International Hydrological Program, etc. The role of such composite activities of UNESCO as communication and information in the modern world is emphasized. The outlook for the activities of UNESCO has been identified and the importance of the active cooperation of the international community in preserving peace has been pointed out.

Keywords: UNESCO, education, culture, science, peace keeping.

УДК 94(477)

Венгер А.Г.

СЕКЦІЯ ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ УКРАЇНОЗНАВСТВА: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті розглянуто організацію та діяльність секції загальної історії, що діяла у 1920-х рр. у м. Дніпропетровськ при науково-дослідній кафедрі українознавства. Визначено роль М. Бречкевича в організації секції та формуванні наукових напрямків. Ця секція займалася вивченням історії західних слов'ян, слов'янських правд, питаннями слов'янської колонізації Південної України, міжнародних зв'язків України й теоретичними проблемами середньовічної та всесвітньої історії. Для забезпечення результатів діяльності секції закуповувалася спеціальна література, виписувалися вітчизняні та зарубіжні історичні журнали. Неодноразово порушувалося питання про закордонне відрядження М. Бречкевича, яке так і не було позитивно вирішене. За підсумками роботи М. Бречкевич надрукував серію статей у дніпропетровських та київських наукових виданнях. Крім наукових досліджень співробітники секції повинні були виступати з лекціями перед робітниками та вчителями міста.

Ключові слова: загальна історія, Дніпропетровськ, науково-дослідна кафедра, М. Бречкевич.

У 2018 р. виповнилося 100 років відтоді, як у середовищі катеринославських істориків виокремився цех, що спеціалізувався на дослідженні та викладанні у вищих навчальних закладах загальної (всесвітньої) історії. Ця дата пов'язана з відкриттям у межах новоствореного Катеринославського університету спеціальної кафедри всесвітньої та російської історії. Нестабільність структур вищої освіти у кінці 1910-х – початку 1920-х рр. зумовлювала постійну плінність кадрів та інституціональну мінливість. Знаковим етапом інституціонального оформлення колективу фахівців з всесвітньої історії стало створення секції загальної історії при катеринославській науково-дослідній кафедрі (далі – НДК) українознавства.

Кафедра українознавства неодноразово опинялася в полі зору дослідників, інтерес до неї почали виявляти в радянські часи. Однією з перших праць, де було розглянуто діяльність кафедри, є монографія Н.В. Комаренко «Установи історичної науки в Українській РСР (1917-1937 рр.)», у якій дослідниця наголошує, що метою відкриття таких кафедр була підготовка національних наукових кадрів [1]. Вона перелічує основні напрямки досліджень та їх виконавців, щоправда, не згадує членів кафедри репресованих у справі Спілки визволення України. Серед причин ліквідації кафедри Н. Комаренко називає неорганізованість, паралелізм у роботі та ін. Дніпровська дослідниця С. Волкова приділяє увагу проблемам становлення кафедри та тематичним жанрам у 1921-1924 рр., в основному за матеріалами планів та звітів кафедри [2], одна з її розвідок присвячена долі співробітників кафедри після її

ліквідації [3]. У монографії С. Водотики «Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування» [4] розглянуто причини утворення НДК та труднощі їх функціонування, водночас автор нічого не говорить про причини їх ліквідації, а Катеринославській/дніпропетровській кафедрі приділено незначну увагу. Біографії перших катеринославських/дніпропетровських «всесвітників» розглядав А. Венгер [5; 6].

Отже, діяльність НДК українознавства фрагментарно досліджено в історіографії, робота ж секції загальної історії жодного разу не була предметом спеціального вивчення. Наша розвідка має заповнити цю історіографічну лаку.

Джерелами дослідження стали матеріали фонду 166 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), які складаються з особових справ М. Бречкевича [7] та В. Євстафієва [8], у них міститься біографічна інформація і список їх наукових праць. Справа «План роботи та звіти про науково-дослідну діяльність кафедри українознавства при Катеринославському ІНО 1922, 1924, 1925 календарних років та листування цим інститутом про надання командировки проф. М. Злотнікову у Петроград для роботи в центральних архівах» [9] містить заяву професора М. Бречкевича до професора Д. Яворницького із проханням та обґрунтуванням необхідності відкрити у межах кафедри секцію всесвітньої історії. Також наявні звіти кафедри та кошторис її витрат за 1925 р.

В архіві Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького зберігається звіт 1928 р. проф. Д. Яворницького про роботу кафедри [10]. У ньому названо співробітників кафедри, перераховано розроблені ними наукові теми, вказано друковану продукцію, яка вийшла за час роботи кафедри, розглянуті проблеми, що виникли під час роботи.

У цілому джерельну базу роботи вважаємо такою, що дозволить виконати поставлені завдання.

На думку С. Водотики у 1921-1928 рр. другим після Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) осередком історичної науки стали НДК. Вони поєднували науково-дослідну роботу з підготовкою наукових кадрів. Їх поява, статус, характер діяльності були обумовлені особливостями тогочасного стану науки й вищої школи. Після створення інституту народної освіти (далі – ІНО) навчальне навантаження викладачів значно підвищили, ліквідували аспірантуру. Тому в межах викладацької діяльності займатися наукою стало важко. Відтак було прийнято рішення створити НДК як центри координації наукових досліджень [4, с. 131-132]. Одним із завдань кафедр було студіювання марксизму і здійснення історичних досліджень на його основі.

НДК українознавства в Катеринославі була утворена у 1921 р. Спочатку вона діяла при Катеринославському ІНО, але, не маючи власних приміщень в інституті, розташовувалася в приміщенні краєзнавчого музею. Уже з 1925 р.

вона була в складі Краєзнавчого музею. Керівником кафедри було призначено проф. Д. Яворницького. Спочатку при кафедрі діяли дві секції: археології та етнографії (керівник – Д. Яворницький); економічної та соціальної історії України (керівник – М. Злотніков). Для співробітників кафедри це було не основне місце роботи, більшість із них викладала в Дніпропетровському ІНО. У 1924 р. Наркомат освіти УРСР затвердив «Положення про науково-дослідні кафедри», де значну увагу було приділено не тільки організації наукової роботи, а й популяризації результатів досліджень. Співробітники кафедр повинні були виступати перед робітниками, солдатами та селянами [2, с. 6].

Станом на 1928 р. на кафедрі налічувалося 13 осіб, із них п'ять професорів – Д. Яворницький, М. Бречкевич, В. Пархоменко, М. Злотніков, П. Єфремов, один науковий співробітник – В. Євстафійєв, решта – аспіранти. Діяли такі секції: загальної історії (у звіті проф. Д. Яворницького за 1928 р. фігурує назва «західноєвропейської історії»); історії робітничого і селянського рухів, української історії, історії української літератури і мови [11]. Варто додати, що назви секцій за час роботи кафедри варіювались та змінювались. Д. Яворницький так визначав основні пріоритети у роботі кафедри: «... розробка питань соціологічного характеру по робітничих та селянських рухах на Дніпропетровщині, вивчення революції 1905-1917 рр., науково-археологічне, етнографічне і історичне вивчення території Дніпрельстану, вивчення творчості сучасних українських письменників, популяризація українознавства через пресу й лекціями серед трудящих мас Дніпропетровщини, вивчення економіки краю в марксівсько-історичному освітленні з доби Запоріжжя й ін. Робота науково-дослід.[ної] кафедри ув'язана з соціалістичним будівництвом України» [9, арк. 7].

1929 р. виявився трагічним для частини членів кафедри, почалися арешти у справі СВУ. 3-поміж заарештованих були: В. Пархоменко, П. Єфремов, В. Чапленко. У 1930 р. НДК розформували, її секції відійшли до інших наукових установ, розташованих за межами Дніпропетровська [3, с. 288].

Наявність НДК українознавства дозволила на певний час інституціоналізувати головні наукові напрями в галузі історії України та української філології. Важливість інституціоналізації полягала в планованому розвитку того чи іншого напрямку.

Ініціатором та ідейним натхненником відкриття секції всесвітньої історії при НДК українознавства був проф. М. Бречкевич. Оскільки кадрові резерви не дозволили б створити окрему дослідну кафедру з вивчення світової історії, то «всесвітникам» доводилося об'єднуватися з дослідниками історії України. 20 лютого 1925 р. М. Бречкевич написав заяву до керівника НДК українознавства Д. Яворницького з проханням відкрити при кафедрі ще одну секцію – загальної історії. У своїй заяві він актуалізував необхідність розвитку цього напрямку досліджень, сформувавши теоретичне підґрунтя загальної історії у межах тогочасного вітчизняного політичного та історіографічного простору.

В масштабах України М. Бречкевич не був оригінальним у бажанні створити центр дослідження всесвітньої історії. Незважаючи на те що вивчення всесвітньої історії у 1920-х рр. в УСРР опинилося в занедбаному стані, все ж було створено окремі академічні осередки. Першість у цьому плані належала Харкову, де існувала НДК історії європейської культури. При ВУАН було засновано комісію «Заходо-Америкознавства», відкрито секцію античної культури у Ніжині.

У заяві на відкриття секції «загальної історії» М. Бречкевич робить акцент на тому, що українці протягом багатьох століть перебували під впливом інших народів. Він зауважив, що ці впливи тривали століттями й були відчутні в їхній час, особливо, коли величезна кількість українців мешкала у складі інших держав і ще не була об'єднана в УСРР. Далі вчений підкреслює: «Вивчення минулого України, котре стає нині завданням українських істориків, повинне супроводжуватися рівнобічним вивченням культурних країн та комплексів, що були у взаємовідносинах з українською культурою й українським народом. Тільки таке вивчення сумежних та близьких історичних епох інших народів зможе з'ясувати внутрішню економічну, класову й культурну історію самої України» [9, арк. 33]. Непрямо він закидає історикам, що вивчають Україну, низький методологічний рівень порівняно із західними істориками і тому стверджує, що «всесвітники» можуть бути тим містком, що проведе українців у світ західної методології: «... може сприяти тому, що рівень їхніх українських творів не буде нижчий від рівня західноєвропейської науки» [9, арк. 33-34].

У наступному пункті М. Бречкевич зазначає завдання, що постають перед всесвітньою історією в УСРР та в цілому в СРСР. Він наголошує на кризі, яка охопила всесвітню історію і пов'язана з тим, що фахівці з всесвітньої історії залишилися без доступу до західних архівів та бібліотек. Протиставляючи західну та радянську історичну науку, він підкреслює те, що найкращі праці західних істориків не прийнятні для радянських, адже вони не «озброєні» марксизмом. «Тому виникає для істориків СРСР величезне й нестримне бажання перетворити в марксистському напрямку те цінне, що мається у західноєвропейській науці. Історики на Україні, звичайно, це завдання не можуть рахувати для себе чужим чи зайвим. Їхній увазі, вивченню та переробленню мусять поступово підлягати не тільки західно-європейські історичні дослідження, а час од часу й самі узагальнення й науково-історичні методи. І до такої праці пристосовані в значній мірі загальні історики» [9, арк. 34]. Заяву М. Бречкевича було задоволено і нова секція розпочала свою роботу. За штатним розписом до неї входило два працівники, обидва викладачі ІНО: проф. М. Бречкевич та викл. В. Євстафів.

Коротко зупинимося на біографіях цих учених. М. Бречкевич народився 1870 р. на Волині, навчався у Юр'ївському університеті, зокрема, займався дослідженням історії західних слов'ян доби середньовіччя. Декілька років перебував у закордонному відрядженні, де мав можливість слухати лекції

найкращих європейських медієвістів, працювати у європейських архівах та бібліотеках. Згодом викладав у Казанському університеті. На момент приїзду до Катеринослава у 1923 р. він був визнаним дослідником у колі славістів та медієвістів, світ побачили його основні праці: «Первые Поморские монастыри. Очерк истории Балтийского Поморья в XII в.», «Введение в социальную историю княжества Славии, или Западного поморья: исследования по истории прибалтийских поморян за первые полтора века со времени принятия ими христианства (1128-1278 г.)», мав досвід адміністративної роботи [5]. Катеринославець В. Євстафійєв народився у 1882 р., навчався у Київському університеті, який закінчив у 1909 р., отримавши диплом 1-го ступеня та золоту медаль за конкурсну працю із всесвітньої історії. У 1909-1913 рр. викладав історію в Катеринославській жіночій гімназії. У 1913-1916 рр. був штатним стипендіатом кафедри всесвітньої історії Київського університету. Його університетським наставником був відомий учений М. Ардашев, який на початку ХХ ст. разом із когортою своїх учнів видав декілька знакових робіт – хрестоматій із всесвітньої історії [8]. Не знайшовши постійного місця роботи у Києві, у 1919 р. В. Євстафійєв, повернувся до Катеринослава і був обраний лектором Катеринославського народного університету ім. Караваєва, де працював до його закриття у 1920 р. До приїзду в Катеринослав проф. М. Бречкевича він викладав в ІНО усі курси із всесвітньої історії. За віком та авторитетом у науці їх тандем нагадував відносини учителя та учня [5].

Зрозуміло, що першочергову роль у секції загальної історії відігравав М. Бречкевич. Тому теми запропонованих напрямів досліджень здебільшого впливали з його інтересів та уявлень про те, що повинна вивчати всесвітня історія. Важливим і корисним моментом в інституціоналізації «всесвітників» стала наявність координованої роботи, основою якої був план секції. Історики ставили перед собою такі завдання: 1. дослідження відносин України з іншими країнами та народами, переважно слов'янськими; 2. вивчення економічного та культурного розвитку слов'янських народів, їх схожості та відмінностей порівняно з Україною; 3. дослідження загальних методологічних питань історії.

Результатом роботи мало стати видання шести праць. У першій з них потрібно було розкрити внутрішній самотутній розвиток слов'янських племен без зовнішніх впливів. Основа її написання – Винодольська правда – збірник законів, складений у 1288 р. у м. Винодол (Хорватія). Ця самотутня слов'янська пам'ятка, на думку М. Бречкевича, розкривала характерні риси класових відносин одного зі слов'янських племен ХІІІ ст. Виконавцем цієї роботи було призначено М. Бречкевича.

У другій праці, навпаки, належало висвітлити історію слов'янського населення, яке потрапило під потужний зовнішній вплив. У цьому випадку мовилось про слов'ян, які займали вихід до Балтійського моря з м. Данциг. Виконавцем також мав стати М. Бречкевич. Третя праця передбачала розгляд обставин добровільного прийняття слов'янами чужоземних звичаїв та норм. У

цьому випадку мовилось про поширення німецького права у його різних варіантах (магдебурзьен, кульмське, любецьке та ін.). Виконавцями повинні були стати В. Євстафійєв та М. Бречкевич. У четвертій праці варто було простежити відносини українців з іншими державами: Швецією, Ватиканом (виконавці – М. Бречкевич та В. Євстафійєв). П'ята й шоста праці мали стосуватися підвалин історичної науки. Передбачався критичний огляд новітніх теорій історії у Західній Європі, огляд успіху історичної науки в межах СРСР з часів революції (виконавець – М. Бречкевич) [9, арк. 42-49].

Для налагодження роботи секції необхідні були фінанси. До нашого часу зберігся кошторис витрат по НДК українознавства за 1925 р. [9, арк. 64]. Всього на кафедрі того року було виділено 6 135 крб., із них на секцію загальної історії:

- 170 крб. – на придбання двох шаф для книг, документів і рукописів;
- 175 крб. – на передплату чотирьох журналів у межах СРСР і п'яти закордонних;
- 480 крб. – придбання книг з історії первісної культури й історії стародавніх народів, із загальної історії з V до XX ст.;
- 130 крб. – на канцелярські й поштові витрати, передрук машинкою рукописів проф. М. Бречкевича.

У звіті про роботу кафедри за 1925-1926 рр. зазначено, що М. Бречкевич керує аспірантом, але його ім'я поки що залишається невідомим.

У звіті перераховано досягнення керівника секції загальної історії М. Бречкевича: «...працював над темами з всесвітньої історії, головним чином з т. зв. середньовіччя, з соціальної історії слов'янських народів, особливо польського і тих слов'ян, що утворили колонії на Дніпропетровщині та на Україні взагалі; з історії первісної культури».

До друку він підготував праці:

- «Революционное движение в области исторической науки»;
- «Переодизация во всеобщей истории». В цій статті, яка була предметом доповіді та обговорення на засіданні Наукового УАН товариства у м. Дніпропетровськ, вказує проф. М. Бречкевич на марні зусилля західно-європейських істориків (Фогля, Шпангенберга та ін.) ділити історію на періоди не на базі економічного розвитку.

Працював проф. Бречкевич над роботою про боротьбу поляків та німців за землі, що лежать в низу Вісли, за т. зв. Данцигський коридор; працював над вивченням чеського революційного руху; писав українською мовою стислий курс Західної Європи від I до XV в; опрацював теж українською мовою стислий курс первісної культури; кафедра порушила була справу – щоб проф. Бречкевичові було дано наукове відрядження за кордон для роботи в тамошніх книгозбірнях.

Зробив доповіді на засіданні Наукового Товариства, присвяченого 200-тю Всесоюзної Академії Наук на тему: «Обозрение достижений Академии Наук в

області історії», на ювілейному засіданні на честь акад. Д.І. Яворницького сказав промову на тему: «Характерні риси діяльності акад. Д.І. Яворницького». Надрукував у місцевій газеті «Звезда» кілька статтів про Дніпрельстан; в стінній газеті Будинку Освіти дав дві замітки «Ленин и наука», «Женщина и наука». Керував роботою аспірантів» [9, арк. 47].

Більшість завдань, поставлених перед секцією, було виконано. М. Бречкевич опублікував низку оглядових та розлогих статей. У 1927 р. у «Записках Дніпропетровського інституту народної освіти» була надрукована його стаття «Доба Західно-європейського феодалізму в новітніх працях радянських істориків» [12]. Це його перша наукова робота, написана українською мовою. Стаття починається з дорікання західним історикам щодо того, що вони не досліджують широкі верстви населення, походження класів, класову боротьбу. Якщо ж такі твори і з'являються у західній історіографії, то укладачі тематичних покажчиків у будь-який спосіб розподіляють їх по інших рубриках, щоб не утворювати окремих підзаголовків «Історія класів». Далі М. Бречкевич зазначає, що радянському історикам дуже важко, майже неможливо, знайти таку тему в студіюванні загальної історії, яку можна було б опрацювати без зарубіжних джерел. Автор натякає на необхідність закордонних відряджень, мотивуючи це тим, що до зарубіжних досліджень (у галузі історії) не можна поставитися з такою довірою, як до закордонних технічних чи медичних розробок.

Для подолання кризи в історичній науці вчений пропонував активізувати співпрацю між істориками і проводити наукові з'їзди. Він висував пропозицію писати альтернативну загальну історію на протигагу західним колегам, оскільки їхня історія не має нічого спільного з марксизмом. Автор вважав за необхідне довести західним історикам, що вони неправдиво інтерпретують джерела, що єдиним правильним компасом у праці історика є марксизм.

У межах роботи секції М. Бречкевич написав своє останнє дослідження, присвячене Помор'ю: «Східно-Поморське князівство та його занепад» [13]. Робота поділена на п'ять частин: 1) джерела; 2) виробництво; 3) землеволодіння; 4) міста і торгівля; 5) політичні події. Як видно зі змісту дослідження, на ньому позначився вплив історичного матеріалізму. У дослідженні М. Бречкевич писав про панівний клас і клас робітників, зазначав обмеженість джерел для висвітлення історії мас виробників, підкреслював основне завдання історика – вивчати техніку виробництва й економічне становище, щоб повніше розкрити суспільний лад.

Травнево-червневий номер журналу «Україна» за 1930 р. починався зі статті М. Бречкевича «Спирні питання раннього середньовіччя» [14]. У ній автор визначив коло дискусійних питань раннього середньовіччя: чи було у давніх германців громадське землеволодіння разом із переділом поля між усіма вільними селянами; коли у них зародилася приватна власність на землю; у чому саме полягала германська «вільність», про яку писали античні письменники та

низка інших. М. Бречкевич підкреслював, що класова та національна належність вплинули на висновки попередніх дослідників цих питань, унаслідок чого вони стали осторонь проблем життя нижчих верств населення та простих трудящих.

Неопублікованим залишилося розлоге дослідження М. Бречкевича, присвячене проблемам викладання історії – «Історична наука та її викладання в німецьких країнах (Пруссія, Баварія, Саксонія, Австрія)». Черговий номер журналу «Україна», куди було подано статтю, так і не побачив світ. На щастя, її рукопис (рукописний оригінал і гранки) зберігся в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [15].

Під час роботи секції виникали певні труднощі, головна – це брак зарубіжної літератури та джерел. Керівництво кафедри не раз порушувало питання про виділення коштів на закордонне відрядження проф. М. Бречкевича, але воно так і не було вирішене. У своєму звіті Д. Яворницький окремих пунктом зазначає те, що М. Бречкевич, так само, як і деякі інші співробітники, за власний кошт їздить у відрядження для роботи у бібліотеках та архівах [10, арк. 9].

Нереалізованими залишилися декілька пунктів наміченого М. Бречкевичем плану. Жодне дослідження, де був співвиконавцем В. Євстафієв, не було виконане. Це зумовлене тим, що він, як і частина інших членів кафедри, перебував у штаті, але заробітну плату не отримував. Як зауважував з цього приводу Д. Яворницький, співробітники «працюють без утримання, що, безумовно, негативно відбивається на їхній праці, бо ж вони мусять працювати на посадах для існування самих та їхніх сімей» [10, б. а.]. Незважаючи на невиконання плану по секції загальної історії, він видає у Дніпропетровську декілька вагомих публікацій: «Шляховий податок і сільські шляхи в Етампському бальяжі в кінці старого ладу. За наказами 1789 року» [16], «Сільське управління у Франції за наказом Етампського бальяжу 1789 р.» [17]. Хоч вони і були виконані поза наміченим планом, їх теж включили до кафедрального звіту.

Відповідно до завдань, які стояли в цілому перед кафедрою, проф. М. Бречкевич, крім науки займався і просвітництвом широких мас населення – був лектором у клубах робітників-металістів (Кайдаки, Чечелівка, Амур-Нижньодніпровськ), союзів: народного харчування, транспортників, будівельників, працівників нарзв'язку та ін.; очолював лекторське бюро, був головою просвітницької комісії [6].

Відкритим залишається питання щодо дати ліквідації секції загальної історії. У звіті про роботу кафедри за 1928 р. серед перелічених секцій вона вже відсутня. Д. Яворницький згадує проф. М. Бречкевича – дійсного члена та В. Євстафієва – наукового співробітника, але без прив'язки до будь-якої секції. Коли у 1930 р. кафедру розформували, підрозділу загальної історії вже не існувало. Фактично секція загальної історії проіснувала декілька років. Після ліквідації кафедри українознавства М. Бречкевич та В. Євстафієв продовжували

викладацьку практику в ІНО. У 1931 р. під час кампанії з викриття реакційних викладачів вони були звільнені. Після цього М. Бречкевич залишив Дніпропетровськ, а доля В. Євстафієва невідома.

Отже, у межах НДК українознавства з 1925 р. існувала секція загальної історії, юридично вона складалася з декількох осіб: керівника М. Бречкевича, наукового співробітника В. Євстафієва, та аспіранта, ім'я якого, на жаль, не вдалося з'ясувати. Керівник секції поставив амбітні плани, значну частину яких було реалізовано. Однак говорити про повноцінну роботу секції не доводиться, адже основна робота лягла на плечі М. Бречкевича – єдиного члена секції, чия робота оплачувалася. В. Євстафієв, працюючи на громадських засадах, не приділяв увагу виконанню наукового плану. Його публікації стосувалися безпосередньо кола наукових інтересів. Незважаючи на короткий період існування секції, вона відіграла важливу роль, як координаційний центр для вчених, які у 20-х рр. ХХ ст. вивчали загальну історію.

Список використаних джерел та літератури

1. Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917-1937 рр.). – К.: Наук. думка, 1973. – 172 с.
2. Падун С. Наукова діяльність вчених кафедри українознавства Катеринославського інституту народної освіти (1921-1924 роки) // Бористен. – 2003. – № 1. – С. 6-8.
3. Волкова С. Доля діячів науково-дослідної кафедри українознавства Катеринославського ІНО в еміграції // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. – Д., 2006. – С. 288-294.
4. Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. – Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2006. – 336 с.
5. Венгер А.Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: Катеринославський / Дніпропетровський період життя М.В. Бречкевича // Питання німецької історії: зб. наук. пр. / гол. ред. Н.В. Венгер. – Д.: РВВ ДНУ, 2017. – С. 86-98.
6. Венгер А.Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: самопрезентація В.М. Євстафієва та Б.А. Сербенто // Питання німецької історії: зб. наук. пр. / гол. ред. Н.В. Венгер. – Д.: РВВ ДНУ, 2017. – С. 98-105.
7. Бречкевич М.В. Особова справа // Центр. держ. арх. вищ. органів влади України (ЦДАВОУ). – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 826.
8. Євстафієв В.М. Особова справа // ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 2443.
9. План роботи та звіти про науково-дослідну діяльність кафедри українознавства при Катеринославському ІНО 1922, 1924, 1925 календарних років та листування цим інститутом про надання командировки проф. М. Злотнікову в м. Петроград для роботи в центральних архівах // ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1/69.
10. Матеріали о работе музея (планы, отчёты, акты проверки) 1926-1932 гг. // Архів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького. Оп. 1 (1918-1967). Арх. №15.
11. Юркова О. Катеринославська (Дніпропетровська) науково-дослідна кафедра українознавства [Текст] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.] НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – 528 с.: іл. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Katerynoslavska_kafedra_ukrainoznavstva
12. Бречкевич М.В. Доба Західно-європейського феодалізму в новітніх працях радянських істориків // Зап. ДІНО. – 1927. – С. 3-12.

13. Бречкевич М.В. Східно-Поморське князівство та його занепад // Наук. зап. іст.-філол. секції / ред. проф. М.В. Бречкевича. – Д., 1929. – С. 3-107.
14. Бречкевич М.В. Спірні питання раннього середньовіччя // Україна. – 1930. – Кн. 41. – С. 3-12.
15. Бречкевич М.В. Історична наука та її викладання в німецьких країнах (Пруссія, Баварія, Саксонія, Австрія) // Ін-т рукоп. Нац. Б-ки України. ім. В.І. Вернадського Ф.-Х, 16899 – 16900.
16. Євстафій М.В. Шляховий податок і сільські шляхи в Етампському бальяжі в кінці старого ладу. За наказами 1789 року // Зап. Дніпропетр. ін-ту нар. освіти / ред. М.Ф. Злотніков, А.В. Рейнгард. – Д., 1927. – Т. 1. – С. 319-342.
17. Євстафій В.М. Сільське управління у Франції за наказом Етампського бальяжу 1789 р. // Зап. Дніпроп. ін-ту нар. освіти / ред. В.М. Євстафій [та ін.]. – Дніпропетровське, 1928. – Т. 2. – С. 321-364.

Венгер А.Г. Секция общей истории Днепропетровской научно-исследовательской кафедры украиноведения: организация и деятельность.

В статье рассмотрены организация и деятельность секции общей истории, действовавшей в 1920-х гг. в г. Днепропетровск при научно-исследовательской кафедре украиноведения. Определена роль М. Бречкевича в организации секции и формировании научных направлений. Эта секция занималась изучением истории западных славян, славянских правд, вопросами славянской колонизации Южной Украины, международных связей Украины и теоретическими проблемами средневековой и всемирной истории. Для обеспечения результативной деятельности секции закупалась специальная литература, выписывались отечественные и зарубежные исторические журналы. Неоднократно поднимался вопрос о заграничной командировке М. Бречкевича, который так и не был положительно решен. По итогам работы М. Бречкевичем была напечатана серия статей в днепропетровских и киевских изданиях. Кроме научных исследований сотрудники секции должны были выступать с лекциями перед рабочими и учителями города.

Ключевые слова: всеобщая история, Днепропетровск, научно-исследовательская кафедра, М. Бречкевич.

Venher A. Section of General History of the Dnipropetrovsk Scientific and Research Department of Ukrainian Studies: Organization and Activity.

The article deals with the organization and activity of the section of general history, which functioned in the 1920s in Dnipropetrovsk attached to the scientific and research department of Ukrainian studies. The role of M. Brechkevych in the organization of the section and formation of scientific directions is determined. This section studied the history of Western Slavs, Slavic laws, Slavic colonization of Southern Ukraine, international relations of Ukraine, and the theoretical problems of medieval and world history. Special literature was purchased, domestic and foreign historical journals were subscribed for the productive section activity. The issue of M. Brechkevych's foreign business trip was raised more than once, but it was not resolved positively. A series of articles was published in Dnipropetrovsk and Kyiv scientific journals by M. Brechkevych on the basis of the work. In addition to the scientific research, the section staff had to deliver lectures to the workers and teachers of the city.

Keywords: general history, Dnipropetrovsk, Scientific and Research Department, M. Brechkevych.

УДК 929:341.71(477)«1918/1923»

Дацків І.Б.

РОЛЬ ПОСТАТІ ВАСИЛЯ ПАНЕЙКА В РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918-1923 рр.)

У статті висвітлено основні напрями та результати дипломатичної діяльності першого міністра закордонних справ Західноукраїнської Народної Республіки Василя Панейка. З'ясовано роль В. Панейка у партійно-політичному житті, та реалізації ідеї соборності українських земель. Всебічно проаналізовано його державотворчу та дипломатичну діяльність у роки національно-визвольних змагань українського народу. Зазначено, що серед галицького політикуму В. Панейко виокремлювався теоретичною та політичною підготовкою, далекоглядністю та переконливою позицією. Наголошено, що за перший місяць роботи у зовнішньополітичному відомстві він вирішив дві важливі справи: організацію Державного секретаріату закордонних справ та закордонних представництв та реалізував ідею злуки Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою.

Ключові слова: дипломатія ЗУНР, Паризька мирна конференція, Антанта, дипломатична місія, переговори.

За роки утвердження української державності наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. розширено тематику досліджень, зокрема історична біографістика стала важливим напрямком української історичної науки. У переважній більшості наукових праць такого характеру розкрито творчу спадщину науковців, політиків, громадських діячів, які своєю діяльністю сприяли утвердженню національної ідеї.

Громадсько-політична та дипломатична діяльність Василя Панейка – відомого українського діяча кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. – цікава для науковців і громадських кіл тим, що вона яскраво віддзеркалює переплетіння соціальних і національних аспектів українського руху в зазначений період. Вона припала саме на період політизації українського національного руху у Східній Галичині, Першої світової війни та Української революції.

Як громадсько-політичний діяч В. Панейко впливав на процес формування світоглядних орієнтацій українців Східної Галичини, захищав національні і соціально-економічні права українців, обстоював ідеї державності і соборності України. У своїй діяльності він зосереджувався на розв'язанні важливих суспільних проблем: формуванні національної самосвідомості, захисті національних інтересів, створенні інституцій громадянського суспільства, які й нині залишаються надзвичайно актуальними.

Виходячи з наукового, теоретичного та практичного значення проблеми, враховуючи недостатній рівень її наукової розробки, спираючись на історіографічний доробок попередників, а також на виявлені джерельні матеріали, автор поставив за мету провести всебічне дослідження громадсько-

політичної та дипломатичної діяльності В. Панейка, визначити його місце і роль в контексті українського національно-державного розвитку.

Праць, присвячених безпосередньо В. Панейкові та його діяльності, вкрай мало. Визначено, що проблема наукового дослідження громадсько-політичної та дипломатичної діяльності В. Панейка практично не вивчена сучасною українською історичною наукою. Відсутність глибоких досліджень можна пояснити замовчуванням особи В. Панейка в радянські часи, обмеженням доступу до архівних джерел.

Важливими для висвітлення діяльності галицького політика В. Панейка є праці написані його сучасниками. Це, передусім, праці К. Левицького [1], М. Лозинського [2; 3], М. Стахіва [4; 5], Л. Цегельського [6] та ін.

Радянська історична наука, зважаючи на ідеологічні перепони, практично не залишила відомостей про діяльність В. Панейка. У роки радянської влади історична наука і публіцистика розглядали його особу переважно в контексті діяльності ЗУНР, вважаючи західноукраїнську державність «плодом політичних комбінацій української контрреволюційної буржуазії», одним із керівників якої був «український буржуазний націоналіст» В. Панейко.

Після здобуття Україною державної незалежності інтерес істориків до процесів національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. й, відповідно, до діяльності українських політичних лідерів того часу, природно посилювався. Із сучасної української історіографії окремі аспекти життя і діяльності В. Панейка знаходимо у наукових працях С. Богданця [7] В. Головченка [8] І. Гриника [9], І. Дацківа [10; 11], М. Литвина, К. Науменка [12], О. Павлюка [13; 14].

Народився Панейко Василь Лукич у 1883 р. у Золочівському повіті Королівства Галичини і Володимирії Австро-Угорщини (нині Львівська область) у заможній селянській родині. Після закінчення Золочівської гімназії вступив на правничий факультет Львівського університету. В. Панейко, ще під час навчання в гімназії брав активну участь в українському національно-визвольному русі. Цю патріотичну діяльність він продовжує під час навчання в університеті [15, с. 241]. Відтак, виступаючи енергійним діячем суспільно-політичного життя краю, належав до товариства «Академічна громада», що відіграло значну роль у житті тогочасного українського студентства.

Уперше публічно заявив про себе промовою на Шевченківському святі 30 березня 1905 р. у Львові. В. Панейко, наголошував, що відзначення пам'ятних дат відомих поетів, громадсько-політичних діячів тільки тоді принесе користь, «коли ті концерти, вечорниці, артистичні продукції справді дадуть нам нагоду відірватися від сует щоденного життя з його конвенціональними брехнями, з його неминучими – а проте так соромними – опортуністичними уступками, – та коли вони відізвуться в нашій душі острим докором, пекучим сльозам, справдешнім жалем за кожду змарновану днину, за кожду хвилю зневір'я до суспільних справ, за кождий момент байдужности до

стон і в мільйонів закованих людей, до їх боротьби за визволене, до великої мети, яка їм присвічує...» [16, с. 2]. У своєму зверненні до молоді він, як голова «Академічної громади», зазначав: «Хто вглядався в наше жите, отже в те, що ми робили, що читали, чим інтересувалися, якими ідеалами захоплювались за останні роки після повороту з університетської сецесії, – той неминучо побачив сей занепад ідейности, знижене полету, слабе заінтересоване громадськими справами, – заінтересоване навіть теоретичне – бо про яку-небудь участь нашу в публічному життю нема що й говорити!» [16, с. 3].

Впродовж 1906-1908 рр. він поступово еволюціонував до прихильника національно-демократичних ідей, вступив до лав Української національно-демократичної партії (УНДП), що була осередком національно-визвольного руху та об'єднувала українську інтелігенцію, духовенство та парламентарів. «Грубо помилявся б той, хто до д-ра В. Панейка підходив би з категоріями «громадського діяча», «державного мужа» чи «провідника», – писала про нього М. Рудницька. – Він не мав провідницьких прикмет і не претендував на них. Засідання, збори, дискусії – все було чуже йому. Однак В. Панейко умів, як мало хто із сучасних його земляків, писати: «кожну статтю, кожну записку випрацьовував основно, різьбив кожне речення, але те, що виходило з-під його пера, – це були високоякісні речі» [17, с. 53]. Співпраця з «Літературно-науковим вісником» і «Ділом» приносила В. Панейку найбільше задоволення. Тематичний спектр його публіцистики був доволі широкий – від науки до огляду останніх політичних подій. Розпочав він свою співпрацю з «Літературно-науковим вісником» статтею «Філософія оптимізму». Назву він запозичив із праці І. Мечникова «Студії над людською природою», яка вийшла у 1903 р. французькою мовою [18, с. 152].

Захоплений філософськими поглядами І. Мечникова, В. Панейко підкреслював: «Наука се провідниця життя! Вона переведе людину від уродження до смерти, вона дасть їй спроможність розвитку всіх сил і здібностей тіла й ума, вона звільнить її від розстрою між її путем і волею, її бажанєм і спроможністю, вона дасть людині спокійну, природну старість, а сварливих і невдоволених старців перемінить на всіми поважаних філософів, яких житевий досвід стане важним чинником у суспільному життю людства» [19, с. 82].

Окрім того, не оминав В. Панейко проблеми виховання молоді. Він загострив увагу громадськості над завданнями школи й суспільства, зокрема «Просвіти», щодо реагування на такого роду дії гімназистів, зауваживши, що «кожда одиниця з-поміж учительства, котра бачить лихо і хоче йому зарадити, знайде вихід той, коли візьметься за працю. Коли ввійде серед молодіж, зацікавиться тими питаннями, котрі цікавлять молодіж, коли над питаннями сили поважно попрацює. Ніколи не запізно. Робота є для кожного в своїй області має тисячу нагод кермувати національно-суспільним вихованнем молодіжи» [20, с. 17-18].

Загалом його публікації мали просвітницький характер, яскраво виказували одну з визначальних рис його пера – політичний погляд на українське питання, його ідеологію, практичні впливи й виходи на людей, здатність скерувати передові думки, сили на майбутній розвиток нації, розбудову держави.

У рубриці «За границею» В. Панейко аналізував останні міжнародні події, зокрема прусський експропріаційний закон, пруссько-польські відносини, англійський аграрний закон, політичні події в Португалії, Угорщині, справи в католицькій церкві. Наприкінці Першої світової війни Є. Петрушевич як голова Української парламентської репрезентації (УПР) направив В. Панейка до Швейцарії з метою встановлення контактів з урядами Антанти. Виник навіть план утворення з українських полонених в Італії військової частини для боротьби на боці Антанти. Проте на такий рішучий крок Є. Петрушевич не наважився [21, с. 225].

У 1918 р. В. Панейко як один із засновників Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) опікується формуванням органів її державного управління. Ключовою подією в державотворчій діяльності В. Панейка стало його призначення 11 листопада 1918 р. на посаду Державного Секретаря закордонних справ ЗУНР. Цю посаду він обійняв, найвірогідніше, за допомоги однопартійця по УНДП Л. Цегельського, з яким у нього були спільні погляди на майбутній зовнішньополітичний курс ЗУНР [22, с. 109]. На його переконання, ключовими мали стати два елементи: об'єднання з Наддніпрянською Україною і встановлення офіційних відносин із країнами Антанти.

Утворення міністерства закордонних справ ЗУНР та розбудови його структур і установ вимагала нагальна потреба запровадження і здійснення активної зовнішньополітичної діяльності новоствореної української держави. Це було пов'язане, перш за все, з геополітичним становищем ЗУНР. Вона опинилася на перехресті інтересів великих амбітних держав, що після світової війни взяли на себе роль архітекторів післявоєнної Європи й радикально перекроювали її карту. Це стосувалося, насамперед, терен колишньої Російської та Австро-Угорської імперій.

Від перших днів розбудови держави президент Є. Петрушевич і В. Панейко musiли вирішувати два головні зовнішньополітичні завдання: по-перше, забезпечити протидію полякам на міжнародній арені й довести світові, передусім державам-переможцям у війні, легітимність і правомірність своїх кроків, спрямованих на утворення Західноукраїнської держави; по-друге, знайти союзників і допомогу в боротьбі проти Польщі [23, с. 387].

Відтак, як керівник зовнішньополітичного відомства ЗУНР В. Панейко намагався залучити до врегулювання конфлікту з Польщею американського президента В. Вільсона, що було безперечно правильним дипломатичним кроком. За Польщею стояла Франція, і Вашингтон не хотів, аби французький союзник став абсолютним гегемоном у Східній Європі. В. Панейко обрав для

реалізації згаданого дипломатичного плану посилення на висунуті американським президентом В. Вільсоном принципи щодо права націй на самовизначення, й це теж мало відіграти сприятливу роль. Також Уряд ЗУНР намагався використати суперечки, що існували між Великою Британією і США, з одного боку, та Францією, з іншого.

Керівник галицької дипломатії розраховував, що США втрутяться в події та вживуть політичних заходів для припинення агресії Польщі. На ім'я В. Вільсона було надіслано дипломатичну ноту, в якій йшлося: «Утворивши державу 9 листопада 1918 р. у Львові, ми визначили границю цієї держави тільки провізорно, вичікуючи Вашого рішення, Пане Президенте, стараючися оминати захоплення навіть найменшого клаптика землі, який не був заселений українцями в переважній більшості, і дотримуючись справедливих принципів Ваших, Пане Президенте, у цих границях, Українська Національна Рада представляє державу і старається не допустити ніякого нелюдського вчинку, а притім не допускається насильного переступлення влади, яку вона має в руках...» [24, с. 171]. Посилаючись на відомі гасла президента щодо самовизначення, уряд ЗУНР рішучо протестував проти відвертої агресії Польщі, яка втягнула молоду галицьку державу у збройний конфлікт, і просив В. Вільсона допомогти припинити польсько-українську війну та стати арбітром у відносинах між ЗУНР і Польщею [24, с. 168-171]. Водночас з ноту В. Панейко вживає заходів щодо залучення лобістських можливостей заокеанської української діаспори, яка відразу почала активні виступи на підтримку ЗУНР.

20 листопада 1918 р. через англійського посла в Берні відповідальний працівник державного секретаріату закордонних справ Є. Левицький надіслав ноту уряду ЗУНР міністру закордонних справ Англії Дж. Бальфуру. У ній повідомлялося, що проти новоутвореної самостійної української держави Польща розгорнула загарбницьку війну й пропонувалося використати вплив Великої Британії, як члена Антанти, для її припинення. Пізніше В. Панейко зустрівся у Берні з англійським дипломатичним представником Севрі й мав з ним тривалі переговори. Посол Англії у Швейцарії Г. Румболд повідомив міністра Дж. Бальфура, що член уряду ЗУНР В. Панейко прагне встановити відносини з представниками союзників. Під час переговорів український дипломат заявив, що його країна сподівається на прихильне ставлення Англії і США до проблеми визнання ЗУНР і припинення польсько-української війни. В. Панейко наголошував, що Франція підтримує агресію Польщі і за будь-яку ціну прагне відновити єдину Росію. Крім того, В. Панейко завіряв, що саме Східна Галичина стане ядром розбудови стабільної української держави, і що ЗУНР погодиться на союз із Наддніпрянською Україною лише за умови її повної незалежності від Росії. У зверненнях як до В. Вільсона, так і до Дж. Бальфура уряд ЗУНР наголошував, що його країна може стати надійним форпостом західної цивілізації проти небезпеки з боку більшовизму, який має

тенденцію розповсюджуватися на захід. Проте, як відомо, Антанта і США вважали більш надійним і реальним бар'єром Польщу та Румунію [13, с. 116-117].

Спроби галицьких політиків і дипломатів привернути увагу до проблем їх країни не знаходили позитивної реакції з боку головних країн Антанти, але зростаючі масштаби польсько-української війни, які не лише відволікали польські війська від протистояння з більшовицькою Росією, але й суттєво їх послаблювали, змусили Захід внести проблему Східної Галичини в порядок денний на Паризькій мирній конференції й запросити її дипломатичну делегацію на чолі з В. Панейком.

Крім того, ці чинники змусили країни Антанти надіслати в Східну Галичину військово-дипломатичні місії для детального ознайомлення із ситуацією на місці. Вже у середині листопада 1918 р. до Львова, де точилися вуличні бої, прибув з Ясс член французької місії в Румунії поручник Віллем і взяв участь у переговорах про перемир'я в протистоянні між українськими і польськими військами в галицькій столиці. У грудні до Тернополя прибула англійська військово-дипломатична місія на чолі з капітаном Джонсоном для вивчення ситуації у краї. Разом з прибулим з Данії військовим аташе полковником Г. Вейдом, англійці відвідали Львів і Варшаву, де мали переговори з Ю. Пілсудським та І. Падеревським, а також з митрополитом УГКЦ А. Шептицьким, польськими фронтовими генералами Т. Розвадовським і С. Лесневським та українськими старшинами, зокрема, з командиром підльвівської бойової групи «Наварія» Галицької армії полковником І. Омеляновичем-Павленко (братом командарма) [23, с. 391-392].

Хоча в цілому Антанта не визнавала ЗУНР й надавала перевагу в контактах Польщі, все ж постійні дипломатичні ноти і звернення уряду ЗУНР примушували, в першу чергу Англію і США, йти на контакти, зокрема, надсилати в Галичину військово-дипломатичні місії. Варто зауважити, що Англію привертало до регіону прагматичний інтерес – Бориславський нафтовий басейн, котрий давав 5 млн. тонн нафтопродуктів у рік та мав англійські капіталовкладення [23, с. 391-392].

Зазначимо, що не менш важливим, а на якийсь час успішнішим, напрямом діяльності В. Панейка та уряду ЗУНР загалом було входження до її складу території Закарпатської України, що викликало різку протидію Угорщини. Угорська сторона вимагала від західноукраїнських дипломатів відмови від Закарпаття, але ті не відходили від своєї принципової позиції та наголошували, що це питання має бути вирішене плебісцитом під нейтральним наглядом і затверджене Паризькою мирною конференцією.

Підтримка закарпатських українців із боку ЗУНР й особисто голови західноукраїнської дипломатії зробила можливим у подальшому виникнення наприкінці січня 1919 р. на території Закарпаття Гуцульської Республіки.

21 січня 1919 р. у Хусті 420 делегатів Всекарпатського конгресу прийняли ухвалу про приєднання до Великої України [25, с. 389].

На початку 1919 р. український політикум починав розуміти, що здобути державну незалежність за допомогою власних сил, навіть за умови максимальної мобілізації людських, матеріальних, фінансових ресурсів – завдання майже недосяжне. У цих важких суспільно-політичних умовах великі надії уряди УНР і ЗУНР покладали на міжнародну спільноту, зокрема справедливе рішення Паризької мирної конференції.

Міжнародна конференція розпочала роботу в Парижі 18 січня 1919 р. за участі 27 держав. Найважливіші питання вирішувалися на засіданнях так званої «Ради десяти», до якої входило по два представники від кожної з п'яти великих держав-переможниць – Англії, Франції, США, Італії та Японії. Згодом засідання «Ради десяти» змінилися засіданнями значно вужчого органу – «Ради чотирьох» (Англія, Франція, США та Італія). Де-факто всі спірні питання вирішували прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо, прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд-Джордж та президент США В. Вільсон.

Варто зазначити, що в той час, коли відбувалася мирна конференція в Парижі, у Києві 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані урочисто проголосили Акт злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки. Унаслідок об'єднання західноукраїнська держава отримала назву Західна Область Української Народної Республіки (ЗО УНР), а її президент Є. Петрушевич увійшов до складу Директорії УНР. Хоча повної уніфікації не відбулося (ЗУНР зберігала власну адміністрацію, законодавчу й виконавчу владу, збройні сили, повну самостійність у веденні внутрішньої політики), обидві республіки почали виступати спільним фронтом на міжнародній арені [26, с. 397].

Подвійність дипломатичних представництв допускалася лише у тих випадках, коли «сього вимагають спеціальні інтереси сеї чи іншої частини», зокрема у Відні, де представники ЗО УНР брали участь у роботі Ліквідаційної комісії з розподілу активів і майна колишньої Австро-Угорщини. Для забезпечення інтересів ЗО УНР у кожній комісії гарантувалося місце галичанину. Державний секретар закордонних справ ЗО УНР В. Панейко став «товаришем» голови наддніпрянського зовнішньополітичного відомства і був призначений заступником голови надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризьку конференцію. 30 березня 1919 р. у Станиславові на спільному засіданні Державного секретаріату ЗО УНР, а також членів Директорії і Ради народних міністрів УНР, було ухвалено інструкцію, пункт IV якої підкреслював, що «українська дипломатична місія для участі в Міровій конференції є спільною для обох частин України ... та заступає на конференції цілісність української справи» [21, с. 225].

Оскільки українська делегація прибула на Паризьку конференцію без формального запрошення, відтак не була визнана повноправним учасником, її

члени розгорнули активну пропагандистську діяльність – видавали літературу, де розповсюджувалась інформація про Україну, її народ, прагнення до самовизначення, збройну боротьбу з агресивними більшовицькою Росією і Польщею. Очолив делегацію Г. Сидоренко, а його заступником став державний секретар закордонних справ ЗУНР В. Панейко. До її складу також увійшли О. Шульгин, А. Марголін, М. Туган-Барановський, С. Томашівський та інші [27, с. 47-48].

Вони налагодили дружні відносини з делегаціями Азербайджану, Білорусії, Грузії, Естонії, Латвії та інших держав, які постали на руїнах Російської імперії і боролися за незалежність, і які не були визнані й запрошені на конференцію. Наддніпрянцям, а особливо галичанам, вдалося схилити на свій бік деяких впливових дипломатів. Полковник Гавз – приятель і радник В. Вільсона, не без впливу українців, за висновком І. Борщака, «до української спеціально до галицької справи ставився зі симпатією, бо вважав, що домагання українців справедливі. Йому головне треба завдячити, що Вільсон слідував за галицькою справою. Прихильно до українських прагнень щодо незалежності ставився впливовий голова американської експертної комісії І. Бавман. Під час конференції дещо мінялися точки зору Ллойд Джорджа, який, не мав, як це думають, ані симпатій, ані антипатій до України, а йшов виключно за традиційною англійською політикою. Ллойд Джордж з усіх делегатів найбільш ставився вороже до того, щоб віддати Східну Галичину Польщі» [28, с. 111-112], що в принципі відповідало прагненням галичан.

Проте навесні 1919 р. військово-дипломатична місія ЗУНР знову опинилася у центрі уваги Паризької мирної конференції, оскільки Найвища Рада зробила нову спробу припинити польсько-українську війну й зосередити головні зусилля Польщі на боротьбу з більшовицькою Росією. Переконавшись, що Франція та місії під проводом її представників розглядають східногалицьку проблему через призму Варшави та польської делегації Р. Дмовського, галицькі дипломати під проводом В. Панейка спільно з місією УНР зосередили зусилля на представниках США і Англії. Завдяки зв'язкам з їх членами, встановленими українцями заокеанської діаспори, вони були поінформовані про принципові розходження між ними і Францією, зокрема в питанні польсько-української війни й, особливо, застосувань армії Ю. Галлера на Галицькому фронті. Це також викликало численні ноти, звернення, заяви делегації ЗУНР до Паризької конференції [29, с. 453]. У листі до В. Вільсона від 13 березня 1919 р. В. Панейко повідомляв про зрив польсько-українських переговорів у Львові й упередженість Ю. Бартелемі до українців, на якого і поклав усю відповідальність за негативний результат цих переговорів. Держсекретар ЗО УНР підкреслив, що українці Галичини погодяться на лінію перемир'я, якщо вона відповідатиме Вільсоновим принципам, тобто польсько-українському етнічному кордону. В. Панейко отримав відповідь, де

говорилося, що президент В. Вільсон уважно вивчить усе викладене в телеграмі і в Галичину буде надіслано спеціальну міжсоюзну місію.

Однак із перших днів роботи спільної української делегації помітним стало дистанціювання на міжнародній арені галицької справи від загальноукраїнської. Ініціаторами цього у травні 1919 р. стали В. Панейко і С. Томашівський. Заснувавши окреме бюро без відома голови української делегації Г. Сидоренка, вони фактично діяли самостійно. Коли ж їхня закулісна діяльність стала відомою решті членів української делегації і стала предметом обговорення на внутрішньому засіданні делегації, В. Панейко прямо заявив, що в галицькому питанні він «має право виступати сам і без делегації». Причина зміни курсу галицькими представниками полягала, передусім, у тому, що в Парижі стала очевидною безнадійність позитивного розв'язання українського питання (українська делегація прибула на конференцію без формального запрошення, не була визнана і могла розраховувати лише на неофіційні відносини з іншими делегаціями) [21, с. 226].

25 червня 1919 р. Найвища Рада Антанти прийняла ухвалу щодо уповноваження Польщі продовжувати наступ на українській території до річки Збруч – колишнього кордону між Австро-Угорською та Російською імперіями, що означало повну ліквідацію державного існування ЗУНР-ЗО УНР.

Найвища Рада передала проблему на розгляд підкомісії Ж. Камбона й доручила опрацювати статут для Східної Галичини. На жаль, серед галицької делегації стався розкол – М. Лозинський і Д. Вітовський вважали, що варто продовжувати відстоювати інтереси ЗУНР, проте В. Панейко та С. Томашівський були проти роботи в комісії Ж. Камбона й без узгодження з усіма членами делегації В. Панейко надіслав негативну відповідь, що галичани відмовляються брати участь у роботі підкомісії [7, с. 133].

Офіційні та неофіційні контакти між українськими й американськими делегатами не дали очікуваного результату. Коли 30 червня 1919 р. В. Панейка та А. Марголіна вперше і востаннє запросили на засідання американської делегації, державний секретар США Р. Лансінг був відвертим: «США не визнають незалежності України навіть тимчасово, аж поки українська делегація не досягне відповідної угоди з адміралом Колчаком» [21, с. 226-227].

Пересвідчившись у небажанні Заходу розв'язати українське питання, В. Панейко вирішив шукати вихід у порозумінні та федерації з некомуністичною Росією. Найґрунтовніше він сформулював свої погляди згодом у праці «З'єдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі і Росії» [30].

Незважаючи на невдачу, варто зазначити, що галицька делегація на чолі з В. Панейком, перебуваючи у вкрай несприятливих умовах, репрезентуючи невизнану державу, робила все можливе щоб донести Антанті своє міжнародне право на створення власної держави. Позитивним наслідком діяльності

В. Панейка та галицьких дипломатів було також винесення проблеми ЗУНР на найвищий міжнародний форум.

Зауважимо, що ще одним напрямом дипломатії В. Панейка, був зв'язок із денікінськими дипломатичними представниками у Франції. 16 грудня 1919 р. В. Панейко, С. Томашівський, О. Кульчицький, Є. Петрушевич заснували офіційно окрему делегацію ЗО ЗУНР на Паризькій мирній конференції. В. Панейко взяв участь разом із представниками П. Скоропадського у заснуванні Українського національного комітету (УНК) в Парижі, що проголошував своєю метою «воскресіння України в етнографічних границях, з'єдненої в федеративній формі з могутньою Росією». Він налагодив також контакти з паризькими представниками Російської політичної наради С. Сазоновим і В. Маклаковим і за їхнім посередництвом намагався здобути прихильність США. Проте наприкінці травня 1920 р. В. Панейка було усунуто з посади голови галицької делегації в Парижі, а незабаром уряд ЗУНР офіційно відмежувався від будь-якої причетності до утворення і діяльності проросійського Українського національного комітету [31, арк. 7-8; 21, с. 229].

З кінця 1920 р. В. Панейко відходить від практичної політичної діяльності та починає працювати журналістом у кількох українських виданнях, що виходили у Франції. Як редактор «Діла» та впливового двотижневого журналу «Політика» у 1925 р. він деякий час перебував у Львові. Наприкінці 30-х рр. стан здоров'я В. Панейка значно погіршився і він майже повністю відійшов від політичної діяльності. З 1945 р. він перебував в еміграції в США, звідки в 1955 р. переїхав до Венесуели, де проживала досить численна українська діаспора. 29 травня 1956 р. колишній Державний Секретар закордонних справ ЗУНР В. Панейко помер у м. Каракас (Венесуела).

Загалом, в особі В. Панейка успішно поєднувався хист юриста, публіциста й дипломата. Політичну діяльність В. Панейко розпочав ще студентом Львівського університету. Під впливом низки суспільно-політичних факторів він відійшов від соціалістичних ідей і став активним прихильником національно-демократичної течії. Співпраця з «Літературно-науковим вісником» і «Ділом» приносила В. Панейку найбільше задоволення. Він став активним учасником національно-визвольних змагань галицьких українців у 1918-1923 рр. Відомий громадсько-політичний діяч виступив поборником ідеї злуки УНР і ЗУНР, що було реалізовано 22 січня 1919 р. В. Панейко репрезентуючи невизнану ЗУНР на найвищому міжнародному форумі, робив усе можливе, щоб донести до країн Західної Європи й США міжнародне право українців на створення власної держави, але зовнішні обставини виявилися непереборно сильнішими, ніж державна воля українського дипломата. Отже, як перший Державний Секретар закордонних справ ЗУНР В. Панейко стояв біля витоків дипломатії ЗУНР-ЗО УНР, яка є невід'ємним складником дипломатичної історії України.

Список використаних джерел та літератури

1. Левицький К. Дипломатична діяльність ЗУНР (1918-1923) // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 11. – С. 3-4.
2. Лозинський М. Галичина на Міровій конференції в Парижі. – Камінець: Вид-ня «Стрільця» органу Галицької армії, 1919. – 32 с.
3. Лозинський М. Галичина в роках 1918-1920 // Українська революція. Розвідки і матеріали. Книга 5. – Відень: Червона Калина, 1922. – 228 с.
4. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва і збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923. В 6 т., 7 кн. Т. 4. – Скрантон: Укр. роб. союз, 1960. – 122 с.
5. Стахів М. Західня Україна на тлі історії Європи в (1918-1919 рр.). Т. 1. – Філадельфія, 1969. – 213 с.
6. Цегельський Л. Від легенд до правди: спомини про події в Україні зв'язані з першим листопада 1918 р. – Львів: Свічадо, 2003. – 336 с.
7. Богданець С. Дипломатична діяльність Василя Панейка: між Соборністю українських земель і «Галицьким сепаратизмом» // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – 2012. – Вип. 19. – С. 126-138.
8. Головченко В. Дебют новітньої української дипломатії на Паризькій мирній конференції 1919 року // Київська старовина. – 2003. – № 6. – С. 3-27.
9. Гриник І. Дипломатична діяльність Василя Панейка на Паризькій мирній конференції // Архіви України. – 2013. – № 4. – С. 111-120.
10. Дацків І. Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 121-137.
11. Дацків І. Західноукраїнська Народна Республіка в системі міжнародних відносин (1918-1923 рр.) // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 16. – Ч. 1. – С. 126-131.
12. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів: Олір, 1995. – 362 с.
13. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – № 3/4. – С. 114-138.
14. Павлюк О. Дипломатія незалежних українських урядів (1917-1920) // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 314-397.
15. Головченко В.І. Панейко Василь Лукич // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. – К.: Знання України, 2004. – Т. 2. – 812 с.
16. Російські націоналісти та українство // Діло. – 1905. – 4 квітня. – С. 2-3.
17. Рудницька М. Статті. Листи. Документи / Упоряд. М. Дядюк. – Львів, 1998. – 844 с.
18. Гриник І. Громадсько-публіцистична діяльність Василя Панейка (1905-1914 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2011. – Вип. 19. – С. 150-156.
19. Панейко В. Філософія оптимізму // Літературно-науковий вісник. – 1904. – Т. 27. – Ч. 2. – С. 79-91.
20. Панейко В. Національне вихованє. – Львів, 1911. – С. 5-23.
21. Соляр І. Панейко Василь // Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2009. – 350 с.
22. Дацків І.Б., Полич М.І. Лонгин Цегельський в історії української дипломатії (до 140-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – 2015. – № 3. – С. 108-121.
23. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917-1923 рр. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с.
24. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва і збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923. Т. 3. – Скрантон: Укр. роб. союз, 1960. – 212 с.
25. Табачник Д.В. Українська дипломатія: нариси історії (1917-1990 рр.). – К.: Либідь, 2006. – 768 с.

26. Гриник І. Дипломатична діяльність Василя Панейка на Паризькій мирній конференції // Галичина. – 2013. – Ч. 22-23. – С. 396-402.
27. Шелухин С. Як будовано Українську соборність. В. Панейко на роботі в українській делегації на Мирову конференцію в Парижі 1919 р. // Наша культура. – 1936. – № 1. – С. 47-54.
28. Борщак І. Як була зорганізована Мирова Конференція 1919 р. // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1939 рік / Україна на дипломатичному фронті. Альманах «Червоної Калини». Річник XVIII. – Львів: Накладом видавничої кооперативи «Червоної Калини», 1938. – С. 102-114.
29. Дацків І.Б. Українська дипломатія (1917-1923 рр.) у контексті світової історії. – Тернопіль: КРОК, 2013. – 621 с.
30. Панейко В. З'єдинені держави Східної Європи: Галичина й Україна супроти Польщі й Росії. – Відень, 1922. – 82 с.
31. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4440. Представництво Західно-Української Народної Республіки в м. Празі (Чехо-Словаччина). – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 7-8.

Дацків І.Б. Роль личности Василя Панейка в развитии международных отношений Западноукраинской Народной Республики (1918-1923 гг.).

В статье рассматриваются основные направления и результаты дипломатической деятельности первого министра иностранных дел Западноукраинской Народной Республики Василя Панейка. Выяснена роль В. Панейка в партийно-политической жизни, и реализации идеи соборности украинских земель. Всесторонне проанализированы его государственная и дипломатическая деятельность в годы национально-освободительной борьбы украинского народа. Отмечено, что среди галицкого политикума В. Панейко выделялся теоретической и политической подготовкой, дальновидностью и убедительной позицией. Акцентировано внимание на том, что за первый месяц работы во внешнеполитическом ведомстве он решил два важных дела: организацию Государственного секретариата иностранных дел и зарубежных представительств и реализовал идею объединения Западноукраинской Народной Республики с Украинской Народной Республикой.

Ключевые слова: дипломатия ЗУНР, Парижская мирная конференция, Антанта, дипломатическая миссия, переговоры.

Datskiv I. The Role of Vasyl Paneiko's Personality in the Development of International Relations of the West Ukrainian People's Republic (1918-1923).

This article covers the main directions and results of the diplomatic activity of the first foreign minister of the West Ukrainian People's Republic Vasyl Paneiko. The role of V. Paneiko in the party-political life, and the implementation of the idea of the unity of the Ukrainian lands was clarified. His nation-wide and diplomatic activities during the national liberation struggles of the Ukrainian people were thoroughly analyzed. It is noted that V. Paneiko among the Galician politicians was distinguished by theoretical and political preparation, far-sightedness and convincing position. It is noted that during the first month of his work in the foreign affairs department, he resolved two important issues: the organization of the State Secretariat of Foreign Affairs and foreign missions, and realized the idea of uniting the West Ukrainian People's Republic with the Ukrainian People's Republic.

Keywords: diplomacy of West Ukrainian People's Republic, the Paris Peace Conference, the Triple Entente, diplomatic mission, negotiations.

УДК 94 (447):316.4.063.3 (73) "1938/1948"

Сухобокова О.О.

ГРОМАДСЬКА ТА КУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ НИКИФОРА ГРИГОРІЄВА У США ТА КАНАДІ

Стаття присвячена громадсько-політичній та культурно-організаційній діяльності одного з лідерів української міжвоєнної та повоєнної еміграції Никифора Григорієва у США та Канаді у 1938-1948 рр. Розгляд проблеми здійснено на основі неопублікованих матеріалів родинного архіву Григорієвих (м. Потомак, штат Меріленд, США), значна частина яких вперше вводить до наукового обігу в даній публікації. Простежено основні напрямки діяльності Н. Григорієва в означений період: створення в США та Канаді української незалежної лівоцентристської політичної сили; інформаційно-просвітницька робота, спрямована на формування позитивного іміджу українського національно-визвольного демократичного руху; заснування Українського науково-культурного осередку та видавнича робота. Діяльність Н. Григорієва розглядається у контексті громадсько-політичного життя української діаспори та суспільно-політичних процесів у США та Канаді.

Ключові слова: Никифор Григорієв, українська діаспора у США та Канаді, Український науково-культурний осередок в США.

Никифор Григорієв (1883-1953) належав до когорти лідерів українського національного руху, які брали безпосередню участь в Українській національній революції та становленні Української народної республіки, а після її поразки продовжили боротьбу за українську державність на еміграції у Європі та Америці. Він був одним із лідерів українського громадсько-політичного та культурно-освітнього осередку у Празі, фундатором та директором низки його інституцій, а найвідомішою складовою його діяльності у США стало керівництво Українською службою американської радіостанції «Голос Америки». Водночас дослідження його роботи за кордоном як громадського діяча, політика, вченого та публіциста, організатора у сфері науки та освіти триває нині. Про американський період життя Н. Григорієва (1938-1953 рр.) практично немає інформації, що пояснюється утрудненим доступом до джерельної бази, адже українські архіви в Америці здебільшого ще чекають на своїх дослідників.

Певні дані про діяльність Н. Григорієва в Америці містяться у монографії Т. Бевз «Н.Я. Григорієв – політик і вчений» [1, с. 191-196], дисертації авторки даної статті [2, с. 170-188] та деяких її розвідках щодо його громадсько-політичної діяльності та теоретичної побудови періоду Другої світової війни, пов'язаних з українським національно-визвольним рухом в контексті міжнародних відносин [3], а також роботи в «Голосі Америки» [4].

Водночас віднайдені нами матеріали в родинному архіві Григорієвих (м. Потомак, штат Меріленд, США) дозволяють простежити активну громадську та культурно-організаційну роботу Н. Григорієва в означений

період, яка досі була «білою плямою» в його біографії. Значна частина опрацьованих документів родинного архіву Григорієвих у даній публікації вперше вводиться до наукового обігу. Їх цінність полягає не лише у висвітленні безпосередньої діяльності Н. Григорієва в означений період, а й розкриває та доповнює інформацію про суспільно-політичні процеси в українській громаді у США та Канаді, а також американському й канадському суспільствах.

Метою даної публікації є дослідження громадської та культурно-організаційної діяльності Н. Григорієва у США та Канаді у 1938-1949 рр., яка досі не розглядалася в українській та зарубіжній історичній літературі. Хронологічні межі охоплюють період від моменту еміграції Н. Григорієва до США і до очолення ним Української служби «Голосу Америки», що вже знайшло відображення в історіографії.

Діяльність Н. Григорієва на еміграції (Чехословаччина, США та Канада) стала логічним продовженням його діяльності за доби Української революції. Основною її метою залишалось обґрунтування права українського народу на незалежність та вироблення і реалізація політичної програми українського національно-визвольного руху за існуючих обставин. Він став одним із ідеологів єдиного національного фронту на еміграції, який в середині 1920-х рр. намагалися утворити українські есери та есдеки у Празі разом з групою В. Винниченка і який мав би об'єднати провідні демократичні партії в еміграції на принципах соборності, самостійності України, побудови громадянського демократичного суспільства, орієнтації виключно на власні сили українського народу [5]. Реалізації цих засад Н. Григорієв підпорядкував всю свою діяльність у різних еміграційних політичних та громадських інституціях в Чехословаччині, до створення і керівництва яких мав безпосереднє відношення – Закордонна організація УПСР, Всеукраїнський національний конгрес, Народна українська рада та ін.

Оскільки діяльність партій і політичних осередків на еміграції мала обмежений характер, найбільше можливостей для консолідації українського проводу та всього світового українства Н. Григорієв вбачав у культурно-просвітницькій та освітньо-організаційній діяльності. Саме на неї він свідомо спрямовував основні зусилля, як в Чехословаччині, так згодом – і в Новому світі. Найповнішою мірою реалізувати ці настанови Н. Григорієву вдалося, розбудовуючи разом зі своїм товаришем, лідером УПСР М. Шаповалом Український осередок у Празі: Український громадський комітет – найбільшу допомогову організацію для українських емігрантів в міжвоєнний час, і великий культурно-освітній центр навколо нього – Українська господарська академія, Український вищий педагогічний інститут імені М.П. Драгоманова, Український робітничий університет, Український інститут громадознавства, різноманітні освітні курси та часописи. Створений ними культурно-освітній осередок, що зібрав найвидатніших українських інтелектуалів, фахівців в

різних галузях, перетворив Прагу на один з головних центрів української освіти та науки у світі.

Однак вже на середину 1920-х рр. український осередок у Празі опинився під загрозою зникнення – з політичних мотивів уряд Чехословацької республіки суттєво скоротив фінансування, і йшлося про закриття низки інституцій. Відтак постало питання перенесення осередку – як політичного центру УПСР, так і культурно-освітнього – до іншої країни. Серед основних варіантів М. Шаповал та Н. Григоріїв розглядали США та Канаду, чому сприяли їхні особисті і політичні контакти з лівоцентристськими силами в США та візити із лекціями до Північної Америки. Об'єктивно, це було найперспективнішим рішенням, адже, на відміну від Європи, де у міжвоєнний період зосередилися головні українські інтелектуальні та політичні сили – еліта УНР, українська громада в Новому світі – нащадки першої хвилі української еміграції, зумовленої економічними причинами, не мала таких потужних освітніх і наукових інституцій, а її культурне життя, порівняно з Європою, виглядало маргіналізованим. Водночас з огляду на превалювання у політичному житті української громади Північної Америки правих та крайніх лівих сил, а також слабкість лівоцентристських організацій, теоретично УПСР мала шанси розгорнути там успішну діяльність. Надто – з огляду на її чималий досвід організаційної та культурно-просвітницької діяльності.

Припинення фінансування, виснажливі конфлікти з політичними опонентами, внутрішні суперечності і, зрештою, смерть головного натхненника та лідера осередку М. Шаповала у 1932 р. суттєво ослабила українське есерівське середовище та український осередок у Празі. Науковці та громадські діячі, залучені до роботи в ньому, мали шукати інші джерела заробітку, а керівництво в особі Н. Григорієва, який очолив партійну організацію есерів, Український соціологічний інститут, Український робітничий університет та Український національний музей-архів, мало якнайшвидше знайти шляхи збереження цінних наукових напрацювань, матеріальної бази та максимально пом'якшити процес ліквідації цих інституцій. Відтак перенесення осередку до США виглядало чи не як єдиний можливий спосіб його порятунку.

На початку жовтня 1938 р. Н. Григоріїв приїхав до США, залишивши у Празі свою родину в надії невдовзі забрати її до себе, як і своїх товаришів та колег. Вже перші листи з Праги підтверджували його переконання у безальтернативності перенесення до Америки центру українського національно-визвольного руху. Друзі, які залишилися у Чехії, застерігали його від повернення, а гестапо почало переслідувати сина Н. Григорієва – художника і журналіста Мирослава, що мало безпосереднє відношення до попередньої діяльності батька [6].

На момент переїзду Н. Григорієва до США загальноамериканська політична кон'юнктура була сприятливою для громадсько-політичної діяльності. В цей час значну суспільну підтримку отримали лівоцентристські сили, які спиралися

на робітничі профспілки, фермерів, інтелігенцію, молодь та етнічні меншини, що стало поштовхом для активнішої участі української громади у політичному житті США й активізувало досі маловпливовий там український лівоцентристський табір, який представляли Український робітничий союз (УРС) та «Оборона України», з якими із 1920-х рр. співпрацював Н. Григорієв. Та і його плани згуртування навколо себе українських есерів мали перспективи. Певно, саме це змусило керівників УРС та «Оборони України», яким він міг створити конкуренцію, до переговорів із ним про співпрацю [7].

Водночас УРС – велика і успішна компанія соціального страхування – забезпечив Н. Григорієву сталий, хоча і скромний, заробіток. Із жовтня 1938 р. до середини 1946 р. він працював на управу союзу та був співробітником і редактором друкованого органу УРС – «Народної волі», однієї з найстаріших та найавторитетніших українських газет у США [8, арк. 23-24; 9]. Загалом Н. Григорієв досить швидко інтегрувався у місцеву українську громаду та здобув її визнання, свідченням чого є, зокрема, його обрання головою української секції Комітету незалежних виборців під час президентських виборів 1940 р., в результаті яких Ф. Д. Рузвельт втретє став президентом США [10].

У цей період у США відбувався і завершальний етап консолідації та інституалізації української діаспори. Внаслідок тривалої боротьби різних підходів до ролі і місця української етнічної спільноти у суспільному житті США перемогла концепція її активної участі у політичному процесі країни для відстоювання своїх та загальноукраїнських інтересів. Це стало поворотним моментом не лише для української громади, але й – у перспективі – одним із чинників становлення незалежної української держави. Тому входження Н. Григорієва до українського політичного життя у США відбувалося у, без перебільшення, вирішальний історичний період. І це було досить символічним, зважаючи на його багатолітні зусилля з консолідації української еміграції в Європі. Доки не вдалося віднайти інформацію щодо його участі у підготовці чи роботі Першого конгресу американських українців, який 24 травня 1940 р. заснував Український конгресовий комітет Америки, що досі є провідною політичною організацією українців у США. Проте відомо, що у воєнні і повоєнні роки він контактував із представниками його секретаріату – вочевидь, членами УРС, який тривалий час входив до його проводу [11].

Саме із консолідацією українських політичних сил політик пов'язував перспективи створення науково-культурного осередку навколо задуманого ним Українського наукового інституту. «Поки тут не було жодного більшого осередку, а боротьба груп за дрібні місцеві інтереси, доти тяжко було думати про культурну централю. Тепер старі суперечки потроху видихаються, люди здобули певний досвід і шукають можливостей скласти свої сили для культурної праці», – резюмував Н. Григорієв [12]. Ще до від'їзду у США, він розробив план із організації «українського вищого культурно-наукового

осередку» в Нью-Йорку на зразок празького, навколо якого згуртувалася б українська інтелігенція для розвитку української науки, а також могла б розгорнути свою діяльність УПСР [13, арк. 62, 183; 14, с. 601].

Зауважимо, що на той час українська громада Америки не мала своїх наукових та освітніх інститутів – насамперед через відсутність достатньої кількості науковців та організаторів в цій сфері. Початок розбудови українських наукових осередків у США пов'язують з повоєнною хвилею еміграції, значну частину якої склали вчені, письменники, освітяни з чималим досвідом організаційної діяльності на еміграції, зокрема у Чехословаччині. Саме завдяки їх зусиллям за підтримки місцевої української громади у 1947 р. було відроджене Наукове товариство імені Тараса Шевченка (НТШ), у 1950 р. почало роботу відділення Української вільної академії наук (УВАН), у 1973 р. відкрився Український інститут Гарвардського університету та низка інших українських наукових установ і товариств.

Поряд з тим, вже у другій половині 1930-х рр. створення Українського наукового інституту в Америці було на часі. Потужні центри української освіти та науки в Європі згортали свою діяльність через фінансові проблеми, в той час як значно успішніша фінансово українська громада США і Канади потребувала поштовху для розвитку національної освіти та науки. Тому не дивно, що ця ідея здобула чимало прихильників наприкінці 1930-х рр. Зокрема вона активно розроблялася в українському націоналістичному таборі. Лідер впливової у США у 1930-х рр. Організації державного визволення України, відомий український вчений О. Грановський (Неприцький) у 1938 р. вів про це перемовини з провідними діячами ОУН [15].

Водночас Н. Григоріїв лобював ідею організації Українського наукового інституту перед керівництвом УРС, де вона також обговорювалася, і – що не менш важливо – УРС мав фінансові можливості для її реалізації [11]. Політик навіть домовився зі своїм давнім знайомим та колегою по Українській господарській академії у Подєбрадах, професором Стенфордського університету В. Тимошенком, аби той очолив Інститут (у 1941 р. В. Тимошенко разом з іншим українським вченим та громадським діячем, в майбутньому – першим головою Американського відділу НТШ, професором М. Чубатим намагалися заснувати Українське наукове товариство [15]). На себе Н. Григоріїв брав вирішення організаційно-фінансових та господарських питань. Аналогічну установу УРС мав відкрити у Канаді на чолі з М. Мандрикою, який за дорученням УПСР переїхав туди ще у 1928 р. Тож Н. Григоріїв розраховував, що обидва інститути діятимуть як філії єдиної установи [14, с. 601-602].

За планами Н. Григорієва, одразу після налагодження роботи Українського наукового інституту можна було б «перетягати декого з Європи», а також розпочати видання наукових збірників Інституту, залучаючи до цього українців з різних куточків світу. «Місцевих українських сил для вищої культурної праці

не існує, – констатував він. – Є тут люди для праці в початкових школах, церквах та й усе. Для середньої освіти й вищої українських сил немає. Їх треба стягати з Європи й організувати» [12]. Таким чином, наукова установа мала б виконувати роль не лише осередку української науки у США, але й об'єднати українських науковців, допомогти їм емігрувати із охопленої війною Європи до США та Канади [11; 14, с. 601].

Водночас створення такого осередку теоретично дозволило б Н. Григорієву та українським лівоцентристським силам США, з якими він співпрацював, згуртувати навколо себе українську молодь. У цьому він цілком поділяв думку свого сина Мирослава, фахівця із молодіжного руху, який закликав батька «до праці в Америці ближче до молоді» [16]. Це мало сенс, адже у міжвоєнний період більшість впливових українських політичних сил США і Канади – як правого, так і лівого спрямування – мали свої молодіжні організації. Проте через досить радикальну ідеологію обох таборів молодь з поміркованими поглядами не виявляла до них інтересу. Принагідно зауважимо: те, що заснування наукового інституту пов'язувалося його ініціаторами (з різних політичних таборів) із політичною діяльністю, було цілком закономірним. Виходячи з досвіду української еміграції в Європі, вони усвідомлювали, що створення освітньо-наукового осередку сприятиме згуртуванню навколо їхньої політичної сили інтелігенції та молоді, а отже – слугуватиме збільшенню впливу і в українській громаді, і в американському суспільстві.

Перед світовою війною, керуючись поточною міжнародно-політичною ситуацією, Н. Григорієв відклав реалізацію планів зі створення українського наукового інституту на повоєнний час і зосередився на громадсько-політичній та просвітницькій роботі, вирушивши у жовтні 1938 р. в турне містами і містечками США та Канади з лекціями «проти нацизму і за демократію» [3]. Основні тези його виступів викладені у виданій в 1940 р. праці «Демократія, її завдання та перспективи» та англомовній збірці «Війна і українська демократія» [17]. Турне продовжилося до кінця війни, зокрема у Канаді Н. Григорієв перебував з лютого по жовтень 1943 р та з серпня по жовтень 1944 р., що сприяло налагодженню контактів із потенційними партнерами для громадської роботи та створення українського науково-освітнього осередку.

Тим часом до 1945 р. суспільно-політична ситуація у США змінилася і була не такою сприятливою для українського руху: США розглядали СРСР як союзника та потенційного торговельного партнера, а пропаганда радянських агентів та російських монархістів сформувала ідеологему про українців як прибічників нацистів. Вища влада США ставилася до українців лояльніше, ніж громадськість, але була обережною. «В Америці мало української демократії (тобто демократичних та ліберальних сил – *О.С.*): є прихильники диктатури комуністичної та нацистичної, а дійсної демократії дуже мало. Одні, мовляв, українці борються за Росію, другі боролися за Польщу, треті – за Німеччину, а самостійного укр. руху мало хто тримався. Тому уряд дуже обережний і скупий

у відношенні до українців. Українців, мовляв, не бачить, а тільки агентів інших держав» [18].

Це актуалізувало для Н. Григорієва питання об'єднання українських демократичних та лівоцентристських сил у США, яке він розглядав як підґрунтя для створення українського культурного осередку. Саме на цих двох питаннях він зосередився у повоєнні роки. Вже у 1945 р. заснував громадсько-політичний осередок – Союз трудової демократії (СТД). Його роботу, крім Н. Григорієва, координували ще троє авторитетних діячів. Хоча їхні імена у документах Союзу не фігурують (з тактичних міркувань формально вони не були пов'язані із організацією), опосередковано Н. Григорієв вказує на них. Це колишній заступник міністра закордонних справ та представник Директорії у Лондоні у 1919-1920 рр. А. Марголін, який мав широкі знайомства в урядових колах Вашингтона; співзасновник організації Січових Стрільців, член впливового американського інформаційного агентства «The Common Council for American Unity» Я. Чиж; полковник армії УНР, член місії УНР в Туреччині, воєнний представник українського уряду при головному штабі військ Антанти у Салоніках, посол УНР у Латвії, Естонії та Фінляндії, один з ідеологів української шкільної освіти в еміграції В. Кедровський, який у 1955 р. стане наступником Н. Григорієва на посаді директора Української служби «Голосу Америки» [19]. З регіональних організацій найтіснішу співпрацю Н. Григорієв налагодив із Товариством імені В. Винниченка у Детройті та Федерацією українців штату Мічиган на чолі з І. Панчуком [18]. Таким чином, йому вдалося організувати незалежну політичну силу, яка претендувала на роль однієї з провідних в українському поступово-демократичному таборі США поряд з УРС («Оборона України» на той час вже маргіналізувалася, перейшовши на прокомуністичні позиції).

Відтоді Н. Григорієв міг сконцентруватися на створенні українського культурного і наукового осередку. Великі надії у цій справі він покладав на приїзд з Європи своїх колег з Празького осередка, тому долучився до вирішення проблеми еміграції до США і Канади українських біженців та переміщених осіб, так званих Ді-Пі. На цьому у повоєнні роки зосередилися більшість українських організацій у США та Канаді. Внаслідок власної ініціативи та сприятливого збігу обставин Н. Григорієву вдалося допомогти деяким співвітчизникам, співпрацюючи з Міжнародним комітетом біженців, Українським Червоним Хрестом, Допомоговим комітетом Канади, а також зі Злученим українсько-американським допомоговим комітетом. Завдяки його зусиллям у 1946 р. було створено спеціальну групу УРС для організації імміграції до США М. Стахова, який мав стати новим редактором «Народної волі» і «убити совітофілів своїми свідченнями про те, що Совіти нарobili в Галичині (йдеться про злочини радянської влади, пов'язані з окупацією Західної України у 1919 р. – О.С.)» [20, с. 2; 21]. Тоді ж, у 1946 р., Н. Григорієв

організував запрошення на переїзд для В. Винниченка, який теж міг би посилити позиції українського антирадянського руху в США та СТД [21].

Він також долучився до подібних акцій в Канаді. Зокрема разом з депутатом федерального парламенту Канади Ф. Заплітним і Союзом українських самостійників вони розгорнули масштабну акцію з допомоги українським біженцям у різних окупаційних зонах Європи, видачі яких вимагав СРСР [22]. Зрештою, їм вдалося заручитися підтримкою соціалістичних сил у канадському парламенті, які обіцяли сприяти законодавчому вирішенню питання імміграції українських соціалістів з окупованої Німеччини – як на федеральному рівні Канади, так і на рівні Великої Британії. Н. Григоріїв підготував поіменний список кандидатів на виїзд [23].

Допомога Ді-Пі сприяла налагодженню тісніших контактів з українськими силами в Канаді. До СТД приєднався Союз українських організацій в Канаді, що мав радикально-соціалістичне спрямування. Головним канадським партнером Союзу стала одна з найвпливовіших українських організацій Північної Америки – Союз українських самостійників (СУС), по-суті, об'єднання низки організацій та товариств. СУС був тісно пов'язаний з Українською православною церквою Канади, а також виступив одним із співзасновників та членів Комітету українців Канади (нині – Конгрес українців Канади). Співпраця, переважно в культурній сфері, була налагоджена ще з однією впливовою організацією в Канаді – Українським національним об'єднанням [18; 20, арк. 4].

Початок «холодної війни» і переконання, що «Америка буде рішуче боротися з руським комунізмом та імперіалізмом» дав поштовх новому етапу інформаційно-просвітницької діяльності Н. Григорієва, спрямованої проти більшовицько-комуністичного режиму. Зокрема, СТД та Федерація українців штату Мічиган провели велелюдні демонстрації біля найбільших автомобільних заводів «Форд», «Крайслер» та «Шевроле» у Детройті проти виступів там діячів культури УРСР [24]. Ці демонстрації виявилися успішними та співпали у часі із прийняттям закону про обов'язкову реєстрацію представників іншої країни як «агентів чужої держави» для проведення будь-якої публічної діяльності.

Водночас особливі зусилля Н. Григоріїв спрямовував на роботу з медіа, аби формувати позитивний імідж України та українського національно-визвольного руху як демократичного за своєю суттю. Для цього у 1945 р. він опублікував згадану вище збірку «Війна та українська демократія». На той час подібних видань англійською у США було вкрай мало. Поряд з працею Н. Григорієва можна згадати три роботи про СРСР соціал-демократа Д. Даліна, спрямовані на викриття злочинів комуністичної влади, а також працю про ситуацію в Україні журналіста В. Чемберлена.

Пояснюючи пріоритет інформаційно-просвітницької роботи, Н. Григоріїв зауважував: «Українців рахують у Зл.Д.А. коло 700.000, але організованих

значно менше. Національно свідомими треба уважати лише тих, що організовані в допомогіві союзи (йдеться про організації соціального страхування на кшталт УНС чи УРС – *О.С.*). Таких коло 80.000» [20, арк. 2]. Справді, участь в українських громадських організаціях була на той час найбільш природним способом вияву національної свідомості. Водночас чимало етнічних українців або свідомо обрали шлях асиміляції й дистанціювалися від життя своєї національної громади, або ж не брали в ньому участі внаслідок недостатньої культурно-просвітницької та організаційної роботи українських осередків. Своєрідним лакмусовим папірцем, що виразно демонстрував цю тенденцію, була згадана ситуація зі значною частиною української молоді, яка не бачила себе в сегментованому та консервативному політичному житті української громади. Тому цілком логічним виглядає зосередженість Н. Григорієва саме на публіцистичній, видавничій та лекційній діяльності, спрямованій на підвищення рівня самосвідомості та самоорганізації американських українців.

Цими ж мотивами він керувався, намагаючись реалізувати свій задум українського культурного осередку в Америці. По суті, це було продовження його «довоєнної» ідеї Українського інституту в США, але тепер йшлося про цілий комплекс освітньо-наукових закладів. Набуті у 1938-1945 рр. зв'язки в українському середовищі США та Канади, зокрема серед підприємців, дозволяли досить оптимістично оцінювати можливості для створення такого осередку. Згідно статуту, розробленого у 1945 р., він мав бути організований на кшталт культурно-освітнього центру у Празі – Інститут української культури, видавництво часопису, бібліотека, музей-архів, українські радіопрограми тощо. Основою осередку мала стати закладена Н. Григорієвим на початку 1946 р. «Американсько-українська кооперація» [25].

За структурою та масштабами діяльності ця організація теж нагадувала празький УГК. Передбачалося створення таких її відділів: організаційний, культурний (видавнича справа, шкільництво, освітні курси, питання мистецтва), господарський (організація підприємств, працевлаштування українців) та політичний (правовий захист і політичне представництво українців). Згодом до Американсько-української кооперації мали приєднатися українські громадсько-культурні осередки демократичного спрямування, створені в окупаційних зонах Європи (у співпраці з їхніми представниками Н. Григорієв розробляв плани створення єдиного державного українського центру в США) [26].

Реалізацію цього амбітного проекту Н. Григорієв почав зі створення кооперативного видавничого товариства для друку спеціальної навчальної і наукової літератури, а також організації приватного видавництва для видання політичної і просвітницької літератури для молоді, зокрема освітнього журналу. Роботі з дитячою та юнацькою аудиторією він приділяв особливу увагу. Крім видання спеціальної періодичної та художньої й науково-популярної

літератури, планувалося створити низку українських дитячих товариств, подібних до скаутських [27].

Власне, на той час Н. Григоріїв вже мав у своєму розпорядженні видавництво. Ще у лютому 1945 р. він став співкерівником та редактором приватного видавничого товариства «Українська громадська пора – Ukrainian Community Times» у Детройті, що спеціалізувалося на друці політичної та науково-популярної української літератури, а також видавало одноіменний часопис – друкований орган СТД. Він також тісно співпрацював з іншим українським видавництвом у США – «Громадське життя», яке видавало збірки політичних статей відомих українських громадсько-політичних діячів. У чотирьох збірках за 1945 р. було вміщено низку праць Н. Григорієва «Демократія – третя самостійна світова сила», «Наслідки революції в історії», «Сучасна Україна», «Слов'янська небезпека» та ін.

До його планів (щоправда, на віддалену перспективу) входило й створення при українському культурному осередку будинку для людей похилого віку та літнього дитячого табору на узбережжі. По-суті, більша частина цих ідей вже висувалася та обґрунтовувалася ним наприкінці 1930-х – початку 1940-х рр., щоправда, тоді йшлося про їх реалізацію на базі УРС, де він працював. Але, якщо тоді УРС чи інша лівоцентристська організація мала достатні шанси на створення Українського інституту як провідного національного наукового та освітньо-культурного центру, у повоєнний час ініціатива його організації перейшла до правого крила українського політикуму, яке, користуючись можливостями близької до нього католицької церкви, працювало над залученням до Інституту українців з Європи. Зрозуміло, ця акція відбувалася без координації з Н. Григорієвим [28].

Ще однією суттєвою перешкодою в організації освітньо-культурного осередку була фінансова складова, адже, на відміну від чехословацького уряду у 1920-х рр., ні американський уряд, ні місцеві громадські організації, не спонсорували б ні створення українських установ, ні їхню діяльність (втім, Н. Григоріїв вів про це переговори з бізнесменами українського походження). Водночас для новоприбулих українських іммігрантів з Європи саме заробітна плата та соціальні гарантії були головними чинниками при працевлаштуванні. Це підтверджувало і листування Н. Григорієва з сином, який перебував у таборі Ді-Пі в Регенсбурзі (Німеччина).

М. Григоріїв з ентузіазмом сприйняв ідею батька про заснування у США видавництва, яке б об'єднало українських Ді-Пі. Цікаво, що і він намагався організувати в американській окупаційній зоні український культурний осередок – фактично, аналогічний задуманому його батьком, хоча вони і не погоджували свої дії до кінця 1945 р., позаяк на кілька років зв'язок між ними було втрачено. Так само як і батько, Мирослав почав розбудову свого осередку з видавничої складової. Саме на основі видавничої справи, як бази для ширшої співпраці українських культурних та громадсько-політичних діячів, Мирослав

та Никифор Григорієві об'єднали свої зусилля. Координуючи свої дії з батьком, у 1946-1947 рр. М. Григорієв розгорнув у Німеччині підготовчу роботу для консолідації навколо видавничої діяльності в Європі та Америці представників різних політичних таборів української міжвоєнної еміграції. Йому вдалося заручитися підтримкою досить впливових літераторів та громадських діячів – У. Самчука, І. Багряного, Т. Осьмачки, Б. Подоляка, Ю. Косача та інших [29].

Вочевидь, цьому сприяла не лише репутація Н. Григорієва – керівника проекту, а й авторитет Мирослава як фахівця з видавничої справи та художника-ілюстратора, якого охоче запрошували до роботи різні установи та часописи демократичного спрямування. Він співпрацював з «Українськими вістями» у Новому Ульмі, був співредактором «Нашого життя» в Аусбурзі та очільником регіональної скаутської «пресової квартири» і головним редактором «Пластуна», входив до президії місцевого Союзу українських журналістів, викладав в Українському технічно-господарському інституті в Регенсбурзі та Мюнхені. Тому часто самі автори зверталися до нього, пропонуючи цікаві твори, як то «Український історичний календар», «Географія України», «Український співаник», романи про Українську революцію, Голодомор та Другу світову війну в Україні. Певну допомогу в організаційних справах, пов'язаних із видавничою справою, М. Григорієву надавали батькові товариші по УПСР Я. Зозуля, Г. Денисенко та І. Паливода [30].

У першу чергу батько та син Григорієві планували налагодити друк творів українських письменників і науковців для україномовної та англомовної аудиторії в США. Водночас засноване ними кооперативне «Видавниче братство» мало стати підґрунтям (зокрема, фінансовим) для об'єднання української еміграційної інтелігенції на вироблених Н. Григорієвим засадах. У перспективі на основі співпраці з поляками, білорусами та іншими слов'янськими спільнотами Північної Америки мало б постати «всеслав'янське видавництво» [31]. Ця ідея була і справді перспективною, адже майже одразу до співпраці з ними зголосилося польське видавництво «Офіціна Варшавська», очолюване А. Гірсом, яке теж планувало створити в Америці слов'янське видавництво. Навесні 1947 р. за посередництва і безпосередньої участі М. Григорієва як ілюстратора почалася робота над першим спільним проектом видавничих товариств – англомовним перекладом твору М. Гоголя «Ніч перед Різдом». Тоді ж він домовився про співпрацю у створенні «всеслов'янського видавництва» в Америці з литовцями та білорусами [32].

Досить плідною була співпраця з І. Багряним, головним редактором видавництва «Прометей» (Німеччина). Він погодився переслати Н. Григорієву для видання і розповсюдження у Північній Америці вже опубліковані та підготовлені до друку твори, зокрема свій відомий роман «Тигролови» та спогади С. Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках», повісті У. Самчука і Т. Осьмачки, а також низку науково-популярних видань [32]. Співпрацю було налагоджено і з У Самчуком, який в той час очолював

організацію українських письменників з таборів для переміщених осіб «Мистецький український рух» (МУР). Попри розбіжності у політичних поглядах у минулому, Н. Григоріїв ставився до нього з повагою і був «готовий допомогти йому, де треба» [31]. Зокрема через Мирослава він сприяв йому, І. Багрянному та Т. Осмачці у налагодженні контактів із канадськими видавцями.

На промоцію майбутнього українського культурно-освітнього осередку, насамперед – видавництва, було спрямоване нове лекційне турне Н. Григорієва американськими містами з українськими громадами в останні місяці 1946 р. та піврічне турне Канадою – «від Монреаля до Ванкувера». Вдалиий перебіг турне і можливість розширення сфери освітньо-культурної та громадської діяльності спонукали його затриматися. Після закінчення туру у червні 1947 р. він залишився читати лекції з історії на літніх курсах Інституту Св. Петра Могили у м. Саскатуні протягом липня-серпня 1947 р. і до кінця 1948 р. був директором мережі українських шкіл при Інституті [31].

Оскільки на той час справа із організацією видавництва у США гальмувалася (через фінансові причини), Н. Григоріїв намагався налагодити роботу видавничого товариства в Канаді. Центром було обрано Торонто – велике місто з чисельною й активною українською громадою. Розпочати роботу видавництва планувалося з видання англійсько-українських часописів, різноманітних брошур та книжок, а згодом – створити мережу українських книжкових крамниць (понад 100) [33]. Українське видавництво було актуальним для канадських українців, а Н. Григоріїв мав гарну репутацію як організатор, видавець та редактор. Тому із пропозиціями співпраці до нього одразу почали звертатися освітяни та ентузіасти. Зокрема, йому пропонували об'єднати зусилля із так званим Просвітнім союзом, ідея створення якого тільки розроблялася [34].

Принциповою позицією Н. Григорієва був друк української літератури про українців і для українців. Багато матеріалу для заснованого видавництва передавав та ілюстрував Мирослав. Він підготував макети книг «Тигролови» І. Багрянного (у перекладі англійською), «Українська інтелігенція на Соловках» С. Підгайного, «Підстави нашого відродження» І. Мазепи, твори М. Хвильового у двох томах, власну працю «Друга світова війна і українське письменство», повісті про Голодомор в Україні – «Спогади лікаря з часів голоду на Україні» та «Оксана», а також інформаційно-просвітницькі видання – «Хрестоматія української літератури», «Економічна географія України», «Нова історія України», «Книга українського гумору». У стадії макетування на березень 1947 р. були також твори «Юність Василя Шеремети» У. Самчука та «Старший боярин» Т. Осмачки [32].

Ймовірно, видавнича справа батька й сина Григорієвих могла б стати успішною та дати гарні результати, якби вони обидва зосередилися лише на ній. Однак життя склалося інакше, і підготувало для них обох участь в інших проєктах. Наприкінці 1948 р. Н. Григорієва запросили допомогти в організації,

а згодом і очолити національний відділ «Голосу Америки». Відтак провідну ідею своєї діяльності на еміграції – об'єднання українців навколо культурницької роботи – він втілював вже як директор Української служби «Голосу Америки». Водночас в США та Канаді почали з'являтися згадані потужні українські наукові та освітні інституції, що зрештою й утворили український культурний та науковий осередок у Північній Америці.

Таким чином, головними напрямками діяльності Н. Григорієва у США та Канаді у 1938-1949 рр. стало створення лівоцентристської сили, Українського культурно-освітнього та наукового осередку, а також промоція прагнення українців до створення власної незалежної держави. Більшою чи меншою мірою йому вдалося реалізувати кожне з цих завдань. Найбільших результатів він досяг у своїй громадській, інформаційно-просвітницькій і видавничій роботі, водночас реалізувати найамбітніший задум – створити в Північній Америці Український науковий інститут та культурний осередок навколо нього на кшталт Празького – йому не вдалося. Втім, розгорнута ним підготовча діяльність мала низку позитивних наслідків, що слугували його основній меті – згуртуванню українців та підвищенню їхньої національної свідомості.

Список використаних джерел та літератури

1. Бевз Т.А. Н.Я. Григорієв – політик і вчений. – К.: ІММБ, 2002. – 285 с.
2. Сухобокова О.О. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Н.Я. Григорієва (1883-1953 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2008. – 266 с.
3. Сухобокова О. Никифор Григорієв про Україну в системі міжнародних відносин напередодні та під час Другої світової війни // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 95-111.
4. Сухобокова О. Український голос з-за океану // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2009. – Вип. 15. – Ч. 2. – С. 246-260.
5. Сухобокова О. Спроба створення єдиного національного фронту на еміграції українськими соціалістами в першій половині 1920-х рр. // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія. – Вип. 2(48). – С. 88-94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hj.chnu.edu.ua/index.php?journal=hj&page=article&op=view&path%5B%5D=80>
6. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до дружини. 9 жовтня 1939 р. Нью-Йорк.
7. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до дружини. 9 жовтня 1938 р. Нью-Йорк.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3562. – Оп. 1. – Спр. 111. Листи до дружини Григор'єва (1 січня 1940 – 23 листопада 1941 рр.). – 146 арк.
9. Родинний архів Н. Григорієва. – Додаток до подання Н. Григорієва до Держдепартаменту США у справі отримання громадянства. 15 березня 1946 р. Детройт.
10. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до керівника Штабу президента США від 24 серпня 1942 р. Нью-Йорк.
11. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до дружини. 28 липня 1940 р. Б. м.
12. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до дружини. 22 червня 1940 р. Б. м.
13. ЦДАВО України. – Ф. 3562. – Оп. 1. – Спр. 92. Листи Приходька, Паливоди, Павлова, Петрова та ін. до Григор'єва (1921-1938). – 199 арк.

14. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.
15. Атаманенко А. Олег Кандиба і Український науковий інститут в Америці: 1937-1939 // Науковий блог НаУ «Острозька академія». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=491>
16. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Мирослава та Ганни Григорієвих до Н. Григорієва. 1939 р. Прага.
17. Hryhoriv N. The War And Ukrainian Democracy. The Compilation of Documents From the Past And Present by N.Y. Hryhorijiv. – Toronto, 1945. – 208 p.
18. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до родини та товаришів. 19 вересня 1945 р. Детройт.
19. Родинний архів Н. Григорієва. – Одвертий лист до української демократії в Європі. 1945 р.
20. Родинний архів Н. Григорієва. – Григоріїв Н. Політичне обличчя Америки та американських українців. – 6 арк.
21. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до Т. Радинського. 29 травня 1946 р. Б. м.
22. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до дружини. 24 січня 1946 р. Детройт.
23. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до невістки Євгенії. 25 листопада 1945 р. Детройт.
24. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до родини. 27 жовтня 1946 р. Детройт.
25. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до дружини. 25 листопада 1945 р. Детройт.
26. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до сина Мирослава. 24 січня 1946 р. Б. м.
27. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до сина. 10 квітня 1947 р. Вінніпег.
28. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до дружини. 29 грудня 1946 р. Бостон.
29. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист М. Григорієва до батька. 22 березня 1947 р. Аусбург.
30. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист М. Григорієва до батька. 1 грудня 1946 р. Аусбург.
31. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до сина. 3 травня 1947 р. Принс Альберт.
32. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист М. Григорієва до батька. 22 березня 1947 р. Аусбург.
33. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до Івана Ухова (Аргентина).
34. Родинний архів Н. Григорієва. – Лист Н. Григорієва до сина. 1 лютого 1947 р. Торонто.

Сухобокова О.О. *Общественная и культурная деятельность Никифора Григорьева в США и Канаде.*

В статье рассматривается общественно-политическая и культурно-организационная деятельность одного из лидеров украинской межвоенной и послевоенной эмиграции Никифора Григорьева в США и Канаде в 1938-1948 гг. на основе неопубликованных материалов семейного архива Григорьевых (г. Потомак, штат Мэриленд, США). Значительная часть этого архива впервые вводится в научный оборот в данной публикации. Прослежены основные направления деятельности Н. Григорьева в указанный период: создание в США и Канаде украинской независимой левоцентристской политической силы; информационно-просветительская работа, направленная на формирование положительного имиджа украинского национально-освободительного демократического движения; основание Украинского научно-культурного центра и издательская деятельность. Его деятельность рассматривается в контексте общественно-политической жизни украинской диаспоры и общественно-политических процессов в США и Канаде.

Ключевые слова: *Никифор Григорьев, украинская диаспора в США и Канаде, Украинский научно-культурный центр в США.*

Sukhobokova O. Public and Cultural Activity of Nykyfor Hryhoryiv in the USA and Canada.

The article deals with the social and political, cultural and organizational activities of one of the leaders of the Ukrainian inter-war and post-war emigration Nykyfor Hryhoryiv in the USA and Canada in 1938-1948, based on unpublished materials of the Hryhoryiv's family archive (Potomac, Maryland, USA). A significant part of this archive is introduced into scientific circulation at the first time in this publication. The main areas of activity of N. Hryhoryiv during this period are traced: the creation in the USA and Canada of a Ukrainian independent center-left political force; informational and educational work aimed at forming a positive image of the Ukrainian national liberation democratic movement; foundation of the Ukrainian scientific and cultural center and publishing activity. His activity is considered in the context of the socio-political life of the Ukrainian diaspora and the socio-political processes in the USA and Canada.

Keywords: *Nykyfor Hryhoryiv, Ukrainian diaspora in the USA and Canada, Ukrainian scientific and cultural center in the USA.*

Горенко О.М.

ДІАЛОГ НА ЗЛАМІ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ
(До публіцистичної збірки Василя Ткаченка
«Україна-Росія: на сконі “пропащого часу”». – Вид. 2-е, доп. –
К.: ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ, 2019. – 548 с.)

Гортаючи сторінки науково-публіцистичної збірки Василя Ткаченка «Україна-Росія: на сконі “пропащого часу”», мимоволі шукаєш у пам’яті еталон того самого мірила, за яким можна було б адекватно визначити масштаб здійсненого автором творчого вчинку. Знаходжу його в напученнях блаженного понтифіка Івана Павла II: «Ви повинні вимагати від себе, навіть коли інші цього не вимагають». Саме високою вимогливістю до себе, як на мій погляд, відзначається автор даного дослідження, обсягом понад п’ятсот сторінок. Його праця – це глибокі історіософські роздуми, викладені між тим, в доступній публіцистичній манері.

Бо писався цей текст не для книгосховища, а для людей. З одного боку, автор традиційно дотримується цицеронівської точки зору на те, що *historia est magistra vitae* – історія є вчителькою життя. Тим не менше, з другого боку, виклад матеріалу в нього вільний від сухих концептуальних викладок. Навпаки: він максимально наближений до розмовної української мови – адже автор щиро налаштований на діалог із читачем. Зазвичай до такої стилістики вдаються хіба що вже визнані метри історіописання, котрі не особливо переймаються дотриманням усталених традиційних канонів, а перебувають у пошуку нових форм презентації свого розуміння актуальних суспільних явищ.

Тож, судячи із усього, у представленій збірці маємо до діла досить рідкісний і безперечно цікавий феномен, який водночас перебуває у мейнстрімі сучасного суспільно-політичного мислення. Такий стиль стає особливо притаманним на відрізках зламу історичного часу, в добу гострих цивілізаційних конфліктів, що спонукають до радикального перегляду самого інструментарію суспільно-політичних досліджень. І не варто дивуватися тому, що в ці турбулентні часи відбувається своєрідна актуалізація, а то й чергове загострення суспільної потреби в екзистенційній діагностиці часу.

Книга ця не написана на замовлення до якоїсь ювілейної дати чи принагідного «порядку денного». Це скоріше сповідь про «наш спільний біль» (І. Дзюба) – тобто про Україну в її урочні й доленосні роки. У часи, коли, кажучи словами нашої землячки Г. Меїр, питання стояло (та й нині стоїть!) таким чином: «Бути чи не бути – це не питання компромісу. Або вам бути, або не бути».

А це ставить у повний зріст проблему громадянськості автора. Бо в часи агресії й іноземної інтервенції вибір перед кожним із нас не такий вже й великий: або ти воїн-визволитель, або дезертир чи колабораціоніст. Або ще

гірше: як зазначав у свій час В. Гюго, біда в тому, що «вслід за переможцями завжди крадуться грабіжники». Тобто – поле битви, на превеликий жаль, на певний час дістається мародерам. І в цьому теж дається взнаки «іронія історії».

Для В. Ткаченка поле битви – інформаційний простір в Україні і навколо неї. Власне, такою проблемою завжди переймалася українська інтелігенція, котра принципово не хотіла змінювати свій статус – «сіль землі» – на сочевичну баланду із рук можновладців. Ще в далекі роки «шестидесятників» Л. Костенко налаштувала нас бути гідними спадкоємцями Т. Шевченка із його стоїчним: «Я на сторожі коло їх / Поставлю слово». Тож і сама поетеса кидала виклик існуючому радянському режиму: «Звісило з трибуни блазенський ковпак / забрехує слово. / Було так, було так, було так, було так... / А може було інакше? / Чуєш, батьку? / Чую, синку!..».

В. Ткаченка намагається продовжити, а чи й відтворити дні своєї юності – ті часи славетних «шестидесятників». Його збірка публіцистичних розвідок містить у собі авторське бачення різноманітних аспектів утвердження ідентичності України у справді вирішальну добу протистояння двох історичних наративів – імперського російського та демократичного українського. А відтак книга є збірником публіцистичних праць автора у різноманітних друкованих органах (як українських, так і російських) з актуальних проблем українсько-російського дискурсу. Більше того – можливо цей, триваючий з 2010 по 2018 десяток років діалог із представниками російської наукової думки, і є тією родзинкою книги, яка відрізняє її від іншого корпусу суспільно-політичної продукції.

Давайте чесно, «не кнопки ж ми й не педалі», як до того закликала нас Л. Костенко: чи багато із українських авторів знайшли собі трибуну для відстоювання українського наративу у інформаційному полі самої Росії? Чи багато хто міг стати поряд із І. Дзюбою, В. Мельниченком, Л. Шклярем та В. Ткаченком у підготовці та виданні спеціального номера журналу «Политическая концептология» в Ростові-на-Дону у березні 2014 р. до 200-річчя Т. Шевченка? Чи багато хто зумів витримати характер і в наступні роки агресії, не дозволивши великодержавному «старшому брату» зверхньо «поплескувати себе по плечу»? І чи багато хто зміг впродовж цих урочних для України років вести безнастанний діалог: насамперед з українським громадянським суспільством, а затим – звертаючись і до російської ліберальної інтелігенції? Бо ж культура по самій своїй природі – діалогічна й демократична, і лише імперський тоталітаризм тяжіє до утвердження монологу: «Було так, було так, було так, було так...».

Матеріал книги розбитий на три розділи: 1) Передгрозя; 2) Гроза; 3) Розпуття. Перший з них передає передчуття автором загрози російської агресії проти України після грузинської воєнної авантюри 2008 р. Другий містить у собі осмислення самого факту агресії Росії проти України, що призвела до розпаду сув'язі «пропащого часу» (за М. Драгомановим), а далі

реалізувалася у відторгненні нашою країною комплексу «меншого брата». А розділ третій – «Розпуття» – відтворює собою широку панораму пошуків Україною шляхів зміцнення своєї національної ідентичності у протистоянні з Росією, а також у критичному ставленні до тих «корисних ідіотів» у Європі, які над усе ставлять матеріально-фінансовий гешефт з Росією. Назва висновків до збірки публіцистики говорить сама за себе: «Від держави приватизованої – до правової». Без вирішення означеного цим заголовком завдання – усі інші заходи, вважає В. Ткаченко, виявляться не більш ніж поточним ремонтом декорацій до чергової перетасовки владної вертикалі.

Для мене не було б перебільшенням поставити роздуми В. Ткаченка в той же інформаційний ряд, що й знакові розвідки М. Бердяєва, К. Ясперса, К. Мангейма або Р. Арона. Притаманна цим авторам майже біблійна діалектика – морального, історичного і політичного – не залишає байдужим читача, котрий виразно чує небайдужий і схвильований голос автора. Такий суспільно-політичний вимір є особливо важливим у кризові періоди. Бо ж часто-густо, коли на тлі суспільних негараздів тріумфально лунають переможні реляції, то в небезпечно великої частини громадян взагалі пропадає інтерес будь-що читати. За панування білбордів і кліпового мислення, у його відверто примітивному лінгвістичному виконанні, ми впевнено скочуємося до презентації історичного досвіду на рівні наскельного живопису доісторичних часів.

Зазначені обставини, зазначає В. Ткаченко, вочевидь стали важливою складовою існуючої «духовної ситуації часу», оскільки якість суспільно-політичної свідомості в нашій країні далеко не відповідає злобі дня. І найбільш прикро те, що ні з кого спитати – ніхто за розбудову належної політичної освіти в країні не несе персональної відповідальності. Маємо визнати незаперечний факт: проблема формування національної ідентичності й державницького патріотичного виховання в Україні практично віддана на відкуп телевізійним каналам. Власне – в руки олігархів, представників міжнародного фінансового капіталу.

А тим часом у вік новітніх інформаційних технологій світ увійшов у зону турбулентності високої напруги. І тут, на зламі історичного часу, доречним є посилення на легендарного соціолога й політичного мислителя лорда Е. Гіденса: *«Цифрова комунікація часто надихає й слугує основою емансипації... Але вона також призводить до нестійкості й невизначеності майбутнього й скоріше загострює, ніж знімає, існуючі ідеологічні суперечності.* Важко жити у світі інтенсивного, повсякденного космополітизму. Ми потерпаємо від «космополітичного перенавантаження»: у міру того як космополітизм завойовує світ, виникають могутні контртенденції, повернення до секційних ідеологій і розподілів. Так, у багатьох сферах ми спостерігаємо повернення націоналізму, космополітичні цінності ставляться під знак запитання, виникає новий релігійний фундаменталізм» (с. 28).

В час панування реклами в електронних ЗМІ відкриваються масштабні можливості для просування корпоративних інтересів олігархів – власників телевізійних мереж. Як тут не згадати застереження Л. Шестова, озвучені свого часу у його доповіді про Плотіна на філософському конгресі в Амстердамі (1928 р.): «виправдання хоче не істина, а брехня... Люди, як ми вже знаємо, дозволяють любити й поважати лише те, *quod semper, ubique*, що визнано на ринку». До того ж сучасна суспільна криза у світі демонструє невмирущість «іронії історії». Ось і сумний досвід України засвідчує, що правова європейська командно-адміністративна система Брюсселю так же успішно долається нашими «тіньовиками», як і колишня командно-адміністративна система радянського зразка. Причина одна: крадії і шахраї, з якого б центру вони не координувалися, внутрішньо не здатні побудувати царство свободи. Де б вони не демонстрували свої видатні таланти – на високих державних посадах, чи у позолочених бункерах громадянського суспільства – вони працюють виключно на себе, не переймаючись особливо віддаленою перспективою життя майбутніх поколінь. Одним словом: «після нас хоч потоп».

І в цей час тим важливішою для нас стає потреба в інтелектуально насичених працях – адже людям необхідні не просто знання, а науково систематизовані знання. І тут доречним буде згадати вислів Цицерона: «Будинок, у якому бракує книг, подібний до тіла, позбавленого душі». А надто коли йдеться про час розбудови нації, просякнутий загостреним відчуттям «спільності історичної долі».

А саме в цей час довіра до історії (як суспільного, так і особистого досвіду) має стати невід'ємною складовою відчуття громадської довіри один до одного. Бо період руйнації зазвичай розпочинається із розпаду спільного духовного простору: насаджуваний електронними засобами інформації скептицизм і культ байдужого релятивізму дуже легко переростає у знахабнілий нігілізм. І тут доречно було б послатися на Ф. Фукуяму, який пов'язує економічне благополуччя із загальним станом культури людських взаємин, із ступенем довіри як на індивідуальному, так і соціальному рівні. Від наявності феномену довіри залежить і успіх самореалізації, а економічний поступ стає своєрідною винагородою суспільству за внутрішню гармонію.

І той довгий майже тридцятилітній шлях України до свободи переконує нас, що – ані будь-які розумні закони, ані ринкові засади, ані перехід від державного до приватного підприємництва – ніщо не принесе нам добробуту і суспільної благодаті без подолання стійкого синдрому недовіри людини до людини, набутого в час масового шахрайства базарної псевдодемократії. Було б несправедливо твердити, що нічого не робиться в напрямі культивування довіри з боку наших вітчизняних інтелектуалів. Однак, досить часто у підсумку залишається тривожне враження якоїсь недовершеності, недомовленості, нез'ясованості щодо кінцевої мети колективного індивідуального пошуку.

У випадку нашого автора ситуація інша. Його мета є чіткою і зрозумілою – це пошук оптимальної моделі засвоєння історичного досвіду, що відповідає інтересам виживання нової національної спільноти – українців у власній державі. Він закликає: Досить боротися за абстрактну майбутню державу! Ось вона у тебе в руках! Вчися жити у ній так, як живе цивілізований світ, по-людськи! У даному сенсі широта дослідницького світогляду В. Ткаченка викликає щире захоплення. У переліку проблем, порушених на сторінках даної актуальної збірки, немає малозначимих. Усі вони є життєво важливими з точки зору історичного майбутнього молоді національної державності.

Той, хто зауважує про повернення автора до низки питань, розглянутих у попередніх працях, мав би розуміти внутрішню методологічну обґрунтованість такого авторського кроку. Адже заявлені проблеми й досі далекі від свого суспільного вирішення, а досвід їхнього чергового переосмислення відповідає потребам актуалізації відповідних сегментів соціальної пам'яті. Час від часу про старі ідеї варто говорити новими словами (Ф. Хайек). У такому напруженому інтелектуальному поверненні й полягає ключовий принцип тлумачення історичних текстів (Ф. Шляймахер).

На кожному етапі новітньої української незалежності комплексна аналітика В. Ткаченка звучить по-новому, тому що вона відбиває життєві потреби держави і людини. Звісно, не всі із потреб, а, можливо, й не з тією повнотою звучання, якої бажав би сам автор. Але завжди йдеться про ті нагальні проблеми, якими не можна нехтувати у процесі державного будівництва, які є визначальними для формування національної ідентичності. Історичний досвід потрібно не лише накопичувати, а ще й глибоко розуміти, враховувати у практичному суспільному житті. Він має переплавлятися у якісно нову філософію «спільного життя». Одна лише антична логіка «вічного повернення» в минуле не гарантує виживання у «міфі держави».

Звісно, як показує практика нашого сьогодення, можна певний час непогано заробляти на «продукуванні національного міфу». Але жити у міфі протягом багатьох поколінь неможливо. Реальність завжди ламає такого роду плани. Настає протверезіння. І ми є цьому свідками: коли життя в ілюзорному просторі занадто затягується, тоді досить часто приходять сторонні реалісти, які спокійно забирають собі спадщину твоїх пращурів, а тебе самого перетворюють на обслуговуючу людність. Повноцінній державі й вільній людині конче потрібні і надійний матеріалістичний фундамент, і раціональний гуманітарний простір. Тривала екзальтація ідеологією швидко виснажує й, у підсумку, вся штучно сконструйована соціальна реальність починає руйнуватися. На більш-менш реальне поєднання української національної ідеї із продуктивним європейським раціоналізмом за таких умов годі сподіватися.

В. Ткаченко не вдається до розлогих методологічних коментарів та оцінок, не дає методичних порад щодо процедури здійснення якісної аналітики. Він просто аналізує. І робить це цікаво, науково-публіцистично, з належним

літературним хистом. Його історичні, соціально-психологічні, етнокультурні й політологічні спостереження є влучними і своєчасними. Дослідник-публіцист самим своїм єством стає своєрідним комплексним методологічним орієнтиром для справжніх поціновувачів філософії історії.

Читач може мати власний погляд на проблему, можливо навіть ширший доступ до якогось достовірнішого джерела інформації, сповідувати часом навіть іншу, відмінну від авторської, систему цінностей і світоглядних засад, але найголовнішим є те, що при всьому тому читач починає самостійно думати. Інколи разом з автором. Інколи всупереч авторському тлумаченню. Але думати! А це вже вартує дуже багато. Ламається стіна байдужості і недовіри до історичного буття. Починається диво внутрішнього формування погляду на себе самого та на історію свого народу. Автор вміло спонукає до важливого процесу відповідальної рефлексії. З'являється феномен перетворення спільноти на суспільство у просторі окремо взятої читаючої особистості. Можливо, у цьому й полягає основний сенс будь-якого нормального історичного нарративу. Принаймні, саме у цьому закладене зерно славнозвісної «публічної історії». В умовах смертельно небезпечного для будь-якої новонародженої нації духовного розколу, спровокованого корисливими політиканами та геополітичними гравцями різного калібру, це видається вагомим науковим здобутком.

Водночас, випадає зважати й на ту обставину, що разом з можливостями у якісно новому інформаційному просторі радикально змінюється й *сама особистість читача*. Досить часто виявляється, що допитливий людський розум занадто глибоко занурюється у насичену деталями інформаційну реальність. Інколи це перетворюється на свого роду наркотичну залежність невпинного вжитку інформаційного планктону. До такого читача вже значно важче достукатися зі своїми книжками. Бо він вже практично не читач, а скоріше реципієнт і самостійний творець свого персонального інформаційного поля, власної віртуальної реальності. Для класичної педагогіки це створює чималі проблеми у справі забезпечення якісного засвоєння необхідного мінімуму життєво важливих знань і навичок. Для переосмислення кожним новим поколінням колективного історичного досвіду ці обставини є доволі складні і незвичні.

І тут знову постає проблема науково систематизованого знання, здатного вгамувати емоційні пристрасті й уподобання. Зокрема викликають тривогу спроби штучно загострити національне питання у країні, яка давно здобула омріяну незалежність, яка пройшла великий правотворчий шлях адаптації до стандартів Ради Європи і яка давно і твердо задекларувала свій європейський вибір. Щось у цих намаганнях є протиприродне, щось підступне, а насамперед – політично корисливе. І це потребує дуже серйозного наукового осмислення.

М. Драгоманов у своїх знаменитих «Чудацьких думках про українську національну справу» далекоглядно наголошував, що «національність сама по собі одно, а державна єднота національності – друге. Цю різницю багато людей

забуває...». Посилаючись на досвід європейських країн, він застерігав, що «думка про національність може бути причиною і насилування людей, і великої неправди».

Те ж саме стосується й ставлення до держави. Нам взагалі притаманне бердяєвське містично-інтуїтивне тлумачення свободи і, водночас, досліджена Е. Касінером схильність до міфологізації ідеї держави. Інколи складається враження, що українці змагалися за власну державність для того, щоб нарешті отримати можливість спокійно, з якоюсь незбагненою упертістю нищити її зсередини. Мабуть, немає більш ірраціонального варіанту історичної рецепції європейського раціоналізму.

Видається, що науково-публіцистична збірка В. Ткаченка є прикладом широкого прагнення повернути історію світову й національну обличчям до українського життя, до громадян України, які ще сподіваються на якусь користь від історичного досвіду. Свідченням цього може слугувати і широке використання авторитетних соціологічних досліджень, і широкого кола комплексної міждисциплінарної аналітики актуальних життєвих проблем людей. Історія неможлива без гуманістичного антропоцентризму – звернення до гідності людської особистості. Інакше вона втрачає головний сенс свого існування й перетворюється лише у зручне знаряддя для відмивання застарілих гріхів і освячення нових злочинів.

Чесне «опрацювання досвіду» – складний моральний процес. Т. Шевченко у передмові до своєї поеми «Гайдамаки» (видання 1841 р.) писав про українсько-польські взаємини: «Серце болить, а розказувати треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами». Усі ми не без гріха, тому опрацьовувати минуле й потрібно для того, *щоб воно минулося*. Щоб мертвий не хапав живого, не переслідував сьогодення, заважаючи спільно будувати нове життя, будувати більш світле і радісне колективне майбутнє.

Саме тому такими актуальними на сьогодні виглядають акценти В. Ткаченка на соціальних передумовах етнічно-расових фобій, на гострій необхідності *вчитися жити разом*, на передумовах єдності і причинах розбрату. Як слушно наголошує дослідник, у розрізі такого роду масштабних проблем і завдань чесне і фахове «опрацювання минулого» відіграє особливу роль. Політизований історичний радикалізм завжди породжує славнозвісний розкол колективної свідомості, котрим хто завгодно може легко скористатися для провокування розколу держави. Протягом багатьох років вчений бив на сполох з приводу того, що *«у нашій країні відсутнє глибоко усвідомлене розуміння «спільності історичної долі»*. На його думку, переважає стихія, хоча на академічному рівні історичні дослідження позначені глибокою аргументованістю. Але чи доходять історичні знання до масового читача? (...) Осмисленої державної політики в напрямі формування *«спільності історичної долі»* за великим рахунком немає (с. 315-316).

Читачеві, у підсумку знайомства з новою працею В. Ткаченка, випадає, як до того закликає автор, сподіватися на відродження кращого історичного досвіду і остаточний перехід «від держави приватизованої до держави правової» (с. 527). У цьому сенсі, саме у справі рефлексії очевидного зв'язку історії і права, вітчизняна історична наука має свої традиції, здобутки і серйозні перспективи. Адже, попри поширеність моралістичних ілюзій, далеко не всі помітні історичні актори турбуються про те, щоб гідно увійти в історію. Значно більше тих, хто наполегливо прагне якнайкраще влаштуватися у завжди неоднозначному сьогоденні. Тим більше, коли із самою процедурою підсумкової історичної оцінки, т.зв. «судом історії», і досі залишається чимало проблем.

Всупереч оптимістичним твердженням деяких глибоко порядних істориків, незалежність «суду історії», по великому рахунку, мало чим відрізняється від загальновідомої незалежності традиційних людських судів. Історики, як і судді, теж люди, а справедливість історичного часу – це, великою мірою, часова іпостась справедливості самої матінки природи з усіма її примхами і незбагненим «універсалізмом саморозвитку унікальності». Тож «велика історія» й природа ревно зберігають за собою право законодавчої ініціативи.

Перебування в сучасності – це інтелектуально обтяжливий процес безупинної адаптації, а значить і безперервного декодування мінливих «правил гри», законів функціонування соціуму, регулятивних механізмів, правил та принципів людської комунікації. У цьому сенсі історія і правознавство завжди залишаються глибоко взаємопов'язаними. Після підписання Угоди про асоціацію між Україною і ЄС європейська інтеграція України вже є не просто рецепцією славнозвісного «філософського євростандарту». Вона передусім визначається темпами і якістю засвоєння абсолютно нової для нас філософії права, в рамках якої закон більше не є «як дишло». Уся сучасна історія України на цьому новому етапі починає обертатися навколо масштабних правових питань. Власне, сама українська Революція Гідності була масовою політичною акцією з приводу невідповідності *міжнародно-правового акту*, який мав стати детонатором зламу старого *неправового простору* і, водночас, знаряддям творення нового *правового*. Але, на превеликий жаль, якого широкий загал (окрім кількох чиновників) не читав як до революції, так і після.

Програма радикальних реформ, як стратегія втілення в життя цього важливого правового документу, передбачає масштабну інтенсивну *законодавчу діяльність*. Цікаво описаний Ю. Габермасом варіант раціональної «реконструкції історичного матеріалізму» ми проскочили, неначе зайву зупинку рейсового автобусу. Але, можливо, перед кінцевою зупинкою, котра зветься «Європейський Союз», варто було б, приміром, здійснити серйозну «реконструкцію українського націоналізму», аби наша подорож не виявилася нескінченим рухом по колу давньогрецького міфу «вічного повернення». Адже на кінцевій зупинці нас чекають значно більш раціональні та

конкурентоздатніші націоналізми, які не заклали у тенетах виключно мовної та символічної політики, а наполегливо створюють оптимальні можливості для нарощування глобальної конкурентоздатності «національних загонів робітничого класу і науково-технічної інтелігенції» (та ще й залюбки переманюють до своїх команд найкваліфікованіших представників «українського загону»!).

До речі, на нашій стартовій автобусній зупинці давно формується не менш потужне й загрозливе джерело «реконструйованого націоналізму». Сам В. Путін не так давно визнав себе російським націоналістом у широкому, раціоналізованому тлумаченні цього терміну, ототожнюючи націоналізм з патріотичним обстоюванням національних інтересів. Й немає жодних сумнівів у тому, що ключовим чинником міжнародної конкурентоздатності країн була й залишається якість національного правового простору. У кого все ще закрадаються сумніви, той мав би хоча б побіжно познайомитися з «Дигестами Юстиніана» або «Кодексом Наполеона».

На превеликий жаль, і на переломному історичному етапі абсолютна більшість українців зберігає звичну байдужість до перспектив розвитку правової культури і повноцінного правового мислення. А часом взагалі побутує відверта зневага до права як такого, зумовлена *правовим нігілізмом*, який десятиліттями роз'їдав тіло й душу української державності. За такої «духовної ситуації часу» цілком логічним виглядає питання про те, якою мірою українське професійне історіюписання готове в методологічному плані до якісного наукового моніторингу та адекватної рефлексії усіх політико-правових аспектів історичного буття як у себе вдома, так і у мінливому глобальному світі. Тобто якою мірою українці зможуть подолати стару, нігілістично-авторитарну психологію свого світогляду, зламати небезпечні старі засадничі установки й уникнути появи можливо ще небезпечніших нових.

Назагал саме від цього залежить, якою мірою у насильно порізаних і тимчасово окупованих куточках України вдасться гармонізувати відрефлексовані К. Ясперсом «чуттєво-просторові», «душевно-культурні» й «метафізичні світообрази». Саме від цього сьогодні багато в чому залежить відповідь на знамените питання Ф. Ніцше *«про користь і шкоду історії для життя»*: коли «мені не нависне все, що тільки повчає мене, не примножуючи моєї діяльності або ж безпосередньо не пожвавлюючи її». Щиро сподіваюся, що й наступні праці талановитого вченого й публіциста В. Ткаченка сприятимуть вирішенню цієї ключової проблеми складного українського сьогодення і очікуваного європейського майбутнього.

Давлетов О.Р.

**ПОШУК ВІДПОВІДІ НА ПИТАННЯ
«ЧОМУ Я СТАВ НАЦИСТОМ?»:
МАЛОВІДОМІ МАТЕРІАЛИ СОЦІОЛОГІЧНОГО
ОПИТУВАННЯ 1934 р. НА ТЕРЕНАХ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ
(Огляд збірки: *“Warum ich Nazi wurde” – Biogramme früher
Nationalsozialisten. Die einzigarten Sammlung des Theodor Abel /
Wieland Giebel. – Berlin: Berlin StoryVerlag, 2018. – 930 s. / «Чому я
став нацистом» – Біографії раних націонал-соціалістів з
приватного зібрання Теодора Абеля / Віланд Гібель. –
Берлін: Berlin Story Verlag, 2018. – 930 с.)***

Історичний розвиток, як і будь-які політичні процеси в суспільстві, має різні складові свого поступу. Нині, на початку нового тисячоліття, першочерговим завданням істориків є комплексний системний аналіз визначних подій і зрушень, надбань і втрат, які були характерними для бурхливого минулого століття. Озираючись назад у ХХ ст., усвідомлюючи грандіозне піднесення людського розуму, величні досягнення у галузі науки та техніки, визначні здобутки у соціально-економічній сфері, ми мусимо визнати водночас, що ані досягнення культури та цивілізації, ані швидкий та потужний індустріальний розвиток провідних країн світу не змогли захистити людство від виникнення в його надрах низки страхітливих тоталітарних режимів. Останні намагались відійти від магістрального шляху розвитку людської цивілізації, поставити під сумнів прогресивні світові завоювання і тотально втрутитися у долю держави, громадянського суспільства тощо. Інтерес до проблеми вивчення генези німецького варіанту фашизму виник серед науковців світу одразу після зародження цього явища.

Тема Третього рейху й нині, знову і знову, привертає увагу дослідників з усього світу, зокрема через персоніфікацію учасників політичного процесу минулих років (мовиться виключно щодо генези НСДАП), зокрема і пересічних громадян Німеччини. Нині історіографія фашизму вже представлена великою палітрою досліджень, причому найбільшу увагу істориків за минулі десятиліття привертала саме сюжети пов'язані зі створенням масової бази, ідеологічних передумов, власне механізму існування тоталітарної диктатури НСДАП тощо [1]. Кількість наукових розвідок вже давно сягнула позначки 40 тис. позицій. Час генези НСДАП, як складової державного механізму Третього рейху та власне доба нацистського панування у Німеччині (1933-1945 рр.) – нині є одним із найбільш досліджених епізодів німецької історії.

У порівнянні з ним, не так багато наукових розвідок присвячено періоду зародження націонал-соціалізму доби Веймарської Республіки (1919-1933 рр.) – періоду, який зі слів Г. Герінга – наці № 2 Третього рейху, вважається «бойовим часом» НСДАП [2, с. 12]. Річ у тім, що незважаючи на вагомий обсяг вже існуючих робіт присвячених нацизму, історики все ще мають чисельні лакуни з цієї проблематики. Наприклад, не існує ще загально визнаного трактування щодо термінів «фашизм» чи «нацизм»; маловивченими «залишаються методи, засоби, прийоми поширення нацистської ідеології» [3, с. 290]; не розкрита «проблема співвідношення у нацистській системі панування методів терору, пропаганди та організаційно-політичного впливу регіональних лідерів, їх взаємозв'язки і взаємодію у різні періоди існування режиму та пов'язане з цим питання відносно «ролі та взаємодії допоміжних і “дочірніх” організацій НСДАП (СС, СД, СА, гестапо, “Гітлерюгенду” тощо) у системі репресій та маніпулювання суспільною свідомістю»; мало інформації щодо повсякденного життя німецького суспільства доби Третього рейху [4, с. 92]. Власне тому, неабиякий інтерес у читачів ФРН та за кордонами Німеччини, викликала збірка біографічних матеріалів під гучною назвою «Чому я став нацистом?», що вийшла друком у вересні 2018 р. у Берліні, та була упорядкована й прокоментована відомим сучасним німецьким істориком, письменником та видавцем В. Гіebelем (1950 р.н.). В. Гіebelь досить давно та ґрунтовно займається історією Берліну, є автором та упорядником чисельних монографій, виставок, заходів з історії сучасної столиці ФРН.

Нещодавно В. Гіebelь ознайомився з монографією американського професора-соціолога (польського походження) Колумбійського університету Т. Абеля (1896-1988) «Why Hitler Came into Power. An Answer Based on the Original Life Stories of 600 of His Followers. – New York, Prentice-Hall, 1938. – 346 р.». У цій монографії Т. Абель часто-густо цитував, в перекладі англійською, біографії пересічних членів НСДАП про те, як вони стали нацистами. Німецький історик В. Гіebelь вирішив звернутись до першоджерел і знайшов в архіві професора Т. Абеля, що і досі зберігається в зібранні американської бібліотеки Г. Гувера (м. Уест-Бранч, штат Айова, США) фотокопії 3700 сторінок сповідей націонал-соціалістів, що були датовані 1934 р.

Саме тоді, у 1934 р., у засобах масової інформації Третього рейху з'явилося досить несподіване оголошення щодо конкурсу автобіографічних творів для націонал-соціалістів. Замовником рекламного матеріалу був 38-річний професор-соціолог Т. Абель, який вільно володів німецькою, англійською та польською мовами. Професор Т. Абель, навесні 1934 р. транзитом побував на території Німеччини і маючи на меті використати у майбутньому будь-які соціологічні матеріали для вивчення мотивів вступу до лав НСДАП ідейних нацистів та аналізу джерел стрімкого зростання популярності А. Гітлера за час існування Веймарської Республіки (1919-1933 рр.) для власних подальших наукових досліджень, звернувся з персональним листом до Й. Геббельса –

рейхсміністра народної освіти та пропаганди нацистської Німеччини. В цьому листі Т. Абель обґрунтував ідею щодо проведення на теренах Третього рейху конкурсу творів-автобіографій на тему «Чому я став нацистом?». Врешті-решт, цю ідею вирішили підтримати у міністерстві пропаганди Третього рейху та провести подібний захід. На це вплинули як мінімум два моменти: по-перше, всю фінансову сторону проведення акції мав покрити грант від Колумбійського університету (було призначено аж 18 грошових премій за участь (від 400 до 25 рейхсмарок); по-друге, нацисти намагались створити позитивний імідж НСДАП за кордоном, особливо на теренах США та Великої Британії (нагадаємо, що мовиться про 1934 р. – другий рік існування Третього рейху). Згідно з поданням Т. Абеля та чиновниками-нацистами з відомства Й. Геббельса, були узгоджені умови конкурсу та критерії оцінювання поданих робіт:

1. В заході мали брати участь тільки ті, хто вступив до лав НСДАП до 1933 р., тобто до легального приходу нацистської партії до влади у Німеччині (за задумом професора Т. Абеля, таким чином він мав отримати «сповіді» щирих нацистів, а не так званих «попутників», які з кар'єрних міркувань приєдналися до партії фюрера вже після 30 січня 1933 р.).

2. Кандидати на заохочувальні призи повинні були надати точні та докладні описи свого особистого життя, особливо після Першої світової війни. Також, увагу варто було звернути на уявлення про сімейне життя, освіту, економічні умови проживання, членство в політичних організаціях; участь у гітлерівському русі та важливі переживання, думки та почуття з цього приводу тощо.

3. Стиль, орфографія або драматичність власної історії не мають значення і не розглядатимуться. Повнота та відкритість є єдиними критеріями оцінювання.

4. Призовий фонд депонується в Deutsche Bank (Німецький банк).

5. Жюрі конкурсу складається з представників Колумбійського університету (грантодавців).

6. Мета заходу – зібрати соціологічні матеріали щодо історії НСДАП.

7. Громадскість США та Німеччини має бути проінформована щодо переможців заходу, а їхні особисті матеріали мають бути опубліковані.

8. Рукописи не повертаються, останні мають надійти до журі конкурсу до 30 вересня 1934 р. [5, s. 7].

Всього надійшло 683 роботи (обсягом від 2 до 80 сторінок), з різних куточків Німеччини, від чоловіків та жінок, що репрезентували різні вікові та соціальні верстви. 581 робота й досі зберігається у зібранні американської бібліотеки Г. Гувера. 82 з них повністю й автентично відтворені, як ксерокопії оригіналів у праці В. Гіебеля [5, s. 201-858]. Більшість віддруковані на друкарських машинках, деякі – приблизно 30% – написані від руки. Деякі з автобіографій обсягом лише 2-3 сторінки, інші – 25-30; рекордсмен написав 80 сторінок, також є й віршовані твори. Цінність цих матеріалів для сучасних дослідників є беззаперечною. На думку рецензента, вона полягає у тому, що ознайомлення із

зібраними матеріалами, датованими 1934 р., нині дають можливість краще зрозуміти справжні причини, які долучали «простих німців» до лав НСДАП за добу Веймарської Республіки (1919-1933 рр.).

Аналіз поданих у праці В. Гібеля творів-автобіографій «бойової доби» НСДАП дозволяє виокремити основні мотиваційні вектори «партайгеноссе» фюрера – знайти відповідь на питання, чим саме привернув їх увагу нацизм у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.:

1. Ідея-міф щодо сильного лідера. Автори багатьох конкурсних робіт писали про те, що в умовах веймарської демократії країні була потрібна людина, здатна взяти на себе керівництво Німеччиною і «залізною мітлою очистити ганебні німецькі авгієві стайні». Саме таку людину вони побачили у А. Гітлері. Багато хто сприймав його як месію, посланого Німеччині долею. «У хаосі, який панував у країні, нам була потрібна людина, здатна взяти керівництво на себе, бо лише тоді відбудеться оновлення Німеччини» написав 41-річний Ф. Шронер, вчитель початкової школи з Мюльхайму [5, s. 210]. Інший зачаровувався «новими цілями і новими цінностями», які запропонував лідер НСДАП та був впевнений, що лише «30 січня 1933 р. Адольф Гітлер створив єдиний німецький народ» (27-річний Г. Фюрбах, робітник з фірми Тіссена з Мюльхайму-на-Рурі) [5, s. 207]. Третя, 21-річна Е. Штойке з Марієнбургу (Східна Пруссія) вважала цілком логічним, що після всіх «трагічних подій», яких зазнала Німеччина, «наш лідер (Адольф Гітлер) посланий народом долею» [5, s. 687].

2. Ідея-міф, що «країна завдяки нацизму розправляє плечі і встає з колін». Саме цей мотив – «вставати з колін» – часто-густо лунає у наведених у збірці творах. Як відомо, після поразки кайзерівської Німеччини у Першій світовій війні німецька делегація була змушена підписати Версальській мир 1919 р. Згідно з цим документом Німеччина втратила сьому частину довоєнної території, позбулась всіх колоній, мала сплатити 132 млрд. золотих марок у якості репараційних виплат, мала чисельні військові обмеження тощо. Багато німців сприйняли це як приниження гідності німецької нації. Теренами Німеччини поширилися чисельні «теорії змови», які звинувачували у всіх бідах Німеччини євреїв, марксистів, комуністів, католиків, таємні товариства тощо [5, s. 206]. Гітлер одним з перших зіграв на цьому, заявивши публічно про необхідність боротьби проти наслідків Версальського договору. Саме це перетворило багатьох німців у його палких прихильників. «Багато німців відчували себе приниженими поразкою у Першій світовій війні і змістом Версальського договору. Боротьба проти цього «ганебного», як вони вважали, договору була одним з центральних мобілізуючих чинників націонал-соціалізму» [5, s. 10-11].

3. Ідея-міф про те, що в основі катастроф німецького народу у ХХ ст. (поразка у Першій світовій війні, Версальська угода, Листопадова революція 1918-1919 рр., гіперінфляція 1921-1923 рр. тощо) винні виключно євреї. У коментарі, щодо цього мотиваційного вектору серед прихильників нацистської

партії, В. Гібель назвав його «параноїдальним єврейським оскаженінням» («Paranoider Judenkoller») [5, s. 175]. Антисемітизм був наріжним каменем ідеології НСДАП з моменту заснування цієї партії. Тому, абсолютно не дивно зустрічати в конкурсних творах 1934 р. подібні твердження:

- «Я бачив, що євреї скрізь займають привілейовані місця, театри, біржі, кіно, преса, все було у єврейських руках... Через діяльність євреїв робітники постійно страждали», – стверджував Е. Ремер, 27-річний робітник з берлінського кварталу Веддінг [5, s. 175].

- «Скрізь, практично скрізь, куди б не падало око, можна було побачити при владі лише євреїв. Преса, театр, кіно, література, музика, передусім мистецтво у різних формах, техніка і освіта, все було під їх перманентним впливом. Але дозвольте, невже так виродинся наш німецький народ?», – запитував у власному творі Г. Улляйн, 27-річний мешканець з Тільзіту [5, s. 175].

- «Що ж особисто мене в цих німецьких колах особливо приголомшило, то саме вплив єврейсько-марксистського зараження на військові підрозділи. І дома і на фронті німецький народ боровся за життя та смерть, а в той самий час євреї та інші неповноцінні на Батьківщині пиячили та розкошували», – зазначив В. Вольф, 36-річний мешканець Мюнхена.

Тобто, мовилось про необхідність подолання «внутрішнього ворога» – євреїв. Й це незважаючи на той факт, що на липень 1933 р. на території німецької держави мешкало 502 799 євреїв, з них 144 000 у Берліні (3,8% від загальної кількості мешканців столиці); а серед 65 млн. населення Третього рейху частка єврейського населення була в межах 0,77% [5, s. 176].

4. Ідея-міф про те, що у кожного респондента власна суб'єктивна відповідь на питання «Чому я став нацистом?». Упорядник цієї збірки, В. Гібель, зазначає, що, проаналізувавши всі вцілілі конкурсні роботи, він так і не зміг виділити єдиний основний мотив, який вплинув на електоральний партійний вибір людей за доби Веймарської Республіки (1919-1933 рр.). На його думку, легальному приходу нацистів до влади сприяли також наступні фактори:

- загальний депресивний настрій населення (мовиться, насамперед, про добу «Великої депресії» (1929-1933 рр.);

- загальнонаціональне почуття обділеності та приниження від змісту Версальського миру 1919 р.;

- пам'ять про те, що Німеччина – «серце Європи» – мовиться, про почуття власної переваги німців над іншими європейськими народами (пангерманізм, антисемітизм, антислов'янizm тощо).

Врешті-решт, можна зазначити, що рецензована книга є чудовим джерелом з історії Третього рейху та Веймарської Республіки. Праворадикальна мотивація багатьох ранніх членів нацистської партії добре узгоджується із станом невдоволеності політичною ситуацією, що поширена у Європі ХХІ ст. – ФРН, Франція, Польща, Росія, Україна тощо.

Вважаю, що збірка біографічних текстів націонал-соціалістів – «Чому я став нацистом?», упорядкована і прокоментована німецьким істориком В. Гібелем, виконана на високому професійному рівні; безперечно, вона є важливою для модерної української історичної науки, містить нові маловідомі джерела з історії Німеччини першої третини ХХ ст. Рецензована книга дає творчий імпульс для подальшого поглибленого вивчення доби Веймарської Республіки (1919-1933 рр.) та початку існування Третього рейху (1933-1934 рр.). Дана робота – чудовий багатий джерельний матеріал для нового бачення подій німецької історії ХХ ст. істориками, політологами, фахівцям у галузі соціальних комунікацій, соціології, психології тощо. Знайомство та вивчення відповідей на питання «Чому я став нацистом?» дозволяє краще зрозуміти добу зародження націонал-соціалізму (1919-1933 рр.) та період нацифікації німецького суспільства (1933-1934 рр.).

Список використаних джерел та літератури

1. Ruck M. Bibliographien zum Nationalsozialismus. – Köln: Bund-Verlag, 1995. – 1428 s.
2. Gritzbach E. Hermann Göring. Reden und Aufsätzen. – München: Zentralverlag NSDAP, 1942. – 391 s.
3. Галактионов Ю. Основные итоги изучения феномена национал-социализма к концу ХХ века // Германия и Россия в ХХ веке: две тоталитарные диктатуры, два пути к демократии: тезисы докладов участников международной научной конференции, посвященной 10-летию объединения Германии (Кемерово, 19-22 сентября 2000 г.). – Кемерово: КемГУ, 2000. – С. 288-294.
4. Галактионов Ю. Феномен национал-социализма. Нерешенные проблемы истории. Взгляд с рубежа ХХІ века // Германия и Россия: События, образы, люди. Вып. 3. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2000. – С. 91-98.
5. “Warum ich Nazi wurde” – Biogramme früher Nationalsozialisten. Die einzigarten Sammlung des Theodor Abel / Wieland Giebel. – Berlin: Berlin Story Verlag, 2018. – 930 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Венгер Альберт Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Горенко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Грубінко Андрій Васильович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету.

Давлєтов Олександр Рашидович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Дацків Ігор Богданович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.

Ільїн Володимир Васильович – доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ковальський Станіслав Валентинович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Лакішик Дмитро Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мартинов Андрій Юрійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Павленко Валерій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пількевич Вікторія Олександрівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пророченко Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник, доцент кафедри тюркської філології Київського національного лінгвістичного університету.

Пугачова-Лакішик Дар'я Володимирівна – кандидат політичних наук, науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Сухобокова Ольга Олегівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Толстов Сергій Валеріанович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Швед Вячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Venher Albert – Ph.D. in History, Associate Professor of Oles Honchar Dnipro National University.

Horenko Oleh – Ph.D. in History, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Hrubinko Andriy – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of Ternopil National Economic University.

Davletov Oleksandr – Ph.D. in History, Associate Professor, Professor of Zaporizhzhia National University.

Datskiv Igor – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of Ternopil National Economic University.

Ilyin Volodymyr – Doctor of Philosophy, Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kovalskiy Stanislav – Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of Odessa I.I. Mechnikov National University

Lakishyk Dmytro – Ph.D. in History, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Martynov Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Research Fellow of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Pavlenko Valeriy – Ph.D. in History, Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Pilkevych Viktoriia – Ph.D. in History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Prorochenko Natalya – Ph.D. in History, Associate Professor, Senior Research Fellow, Associate Professor of Kyiv National Linguistic University.

Puhachova-Lakishyk Darya – Ph.D. in Political Sciences, Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Sukhobokova Olha – Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Tolstov Sergiy – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of Transatlantic Research of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Shved Vyacheslav – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of History of Asia and Africa of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235-44-99; (097) 946-73-75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

Вимоги до оформлення: файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами;
- анотація (резюме) українською, російською та англійською мовами (не менше 900 знаків з пробілами кожна);
- ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- окремим файлом – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail;
- назва файла статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: `ivanov.doc`). Назва файла з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: `ivanov_avtor.doc`

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а по мірі того, як вони зустрічаються в тексті.

Послідовність розміщення елементів статті: УДК (ліворуч); на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч); назва статті (великими літерами по центру); анотація і ключові слова мовою статті; виклад основного матеріалу статті; джерела та література (нумерація позицій ручна); прізвище, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською).

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади опису наведено на сайті Книжкової палати України (у зразку елементи, виділені напівжирним курсивом, є необов'язковими, їх не потрібно включати до бібліографічного опису).

Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

Детальніша інформація щодо умов публікації розміщена на сайті журналу «Проблеми всесвітньої історії» (<http://ivinas.gov.ua>).

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 1(7), 2019**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01030,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 17,30.

Тираж 300.

Зам. №С19-113

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.